

ЎзССР ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Ғ. АБДУРАҲМОНОВ, А. РУСТАМОВ

НАВОИЙ ТИЛИНИНГ ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1984

Қўлингиздаги китоб улуғ шоиримиз Алишер Навоий тилининг грамматик хусусиятларини баён қилишга бағишланган. Унда шоир тилининг фонетикаси ва грамматикасига онд илмий ва амалий жиҳатдан муҳим бўлган масалалар Навоий асарларининг мўтабар қўлёзма нусхалари асосида ёритилади.

Китоб филолог илмий ходимлар, аспирантлар ва олий ўқув юрларининг филология факультетлари ўқитувчи ва студентларига мўлжалланади.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

филология фанлари доктори, профессор
А. Ю. Алиев.

Т а қ р и з ч и л а р:

филология фанлари доктори *С. Муталлибов,*
филология фанлари кандидати *Ҳ. Гуломов.*

Абдурахманов Гани, Рустамов Алибек

Грамматические особенности языка Навои

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ф. Энгельс номидаги Тошкент Давлат Педагогика чет тиллар институти ҳамда ЎзССР Олий ва Ўрта махсус таълим министрлигининг илмий Советлари томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Ф. Тошматова*
Рассом *Е. Владимиров*
Техмуҳаррир *Р. Лушнникова*
Корректор *Д. Нурова*

ИБ № 2490

Теришга берилди 21.10.83. Босишга рухсат этилди 4.01.84. P08018. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқора босма. Шартли босма л. 8,4. Ҳясоб-нашриёт л. 9,3. Тиражи 1270. Заказ 234. Баҳоси 1 с. 50 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

А 460300000—
М—355 (04)—84 86—84

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1984 й.

МУҚАДДИМА

Ўзбек адабий тилининг ривожида XV асрнинг иккинчи ярми жуда муҳим давр ҳисобланади. Бу даврда Алишер Навоий ўзининг муборак ижоди билан ўзбек адабиётини юксак даражага кўтариш билан бирга, ўзбек тилининг тараққиётига ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди.

Навоий яратган асарлар ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан жуда юксак савияда бўлганлиги туфайли оламга тез тарқалди ва шоирнинг ўз давридаёқ илм аҳлининг, жумладан, тилшуносларнинг диққатини жалб қилди. Натижада Навоий асарлари асосида ёзилган грамматика ва кўплаб луғатлар вужудга келди.

Санъат ва мафкура нуқтан назаридан Навоий бутун дунё маданиятига ўз ҳиссасини қўшган бўлса, тил нуқтаи назаридан туркий халқлар маданиятига улкан хазина тақдим этди. Шунинг учун ҳам Навоий тили ҳозирги кунда ҳам жаҳон тилшуносларининг илмий тадқиқотларига мавзу бўлиб келмоқда¹.

Аmmo шу кунгача Ўзбекистонда Навоий асарлари тилининг грамматикаси бирламчи манбалар асосида текширилиб, алоҳида китоб сифатида нашр этилган эмас. Мана шуни назарга олиб, биз ушбу китобда Навоий тилининг грамматик хусусиятларини ҳозирча қисқача баён қилиб, ўқувчиларимизга тақдим этишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Навоий асарлари тилини текширишда унинг асарларининг критик текстларидан ва Абдулжамил котиб кўчирган қўлёзма нусхасидан фойдаландик.

XV аср ўзбек адабий тилининг унлилар системаси ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан бир оз фарқ қилгани учун, Навоий асарлари текстини ҳозирги графикамизда бериш учун алифбомиздаги унли товушларни билдирувчи ҳарфлар етарли эмас. Шунинг учун ишимизда келтирилган мисолларни транскрипция қилишда унлиларни ифодалаш учун қуйидаги белгиларни қабул қилдик:

¹ Навоийшуносликка оид махсус библиографиялар борлиги ва яна янгиларининг бўлишини ҳисобга олиб, махсус асарларни зикр этмадик.

а — лабланмаган, ўрта қатор, кенг а фонемаси.
э — лабланмаган, орқа қатор, очиқ о фонемаси.
э — лабланмаган, олд қатор, ярим кенг э фонемаси.
и — лабланмаган, ўрта қатор, тор, қисқа и фонемаси.

и: — лабланмаган, ўрта қатор, тор, чўзиқ и фонемаси.

у — лабланган, орқа қатор, тор у фонемаси.

ү — лабланган, олд қатор, тор у фонемаси.

о — лабланган, орқа қатор, ярим тор ў фонемаси.

ө — лабланган, олд қатор, ярим тор ў фонемаси.

Фонематик хусусиятга эга бўлмаган вазний чўзиқликни ифодалаш учун ҳам остин-устин икки нуқта (:) дан фойдаландик.

Ундош товушларни ифодалашда XV аср ўзбек адабий тилининг консонантизми фонологик жиҳатдан ҳозирги замон ўзбек тилиникидан фарқ қилмагани учун ҳозирги алифбомиздан фойдаландик. Фақат сирғалувчи «ж»ни ифодалаш учун «ж» белгисини ва бурун товуши «нг» учун эса «ң» белгисини ишлатдик. Транскрипция қуйидаги принциплар асосида қилинди:

1. Энклитикалар, масалан «бэғ-ара», «шэҳ-и» тарзида, дефис билан берилди.

2. Катта ҳарфлар фақат атоқли отларнинг биринчи ҳарфи учун ишлатилди. Мисра бошида, мисранинг ўзи янги сатрдан бошлангани учун, гап бошида, ундан олдин нуқта бўлгани учун, катта ҳарф берилмади. Агар мисра бошида ҳам, гап бошида ҳам катта ҳарф қўлланса, биринчидан, унинг вазифаси кўпайиб, нуқта билан сатрнинг вазифа нуқтан назаридан мустақиллиги йўқолади, иккинчидан, мисра бошида келган отлар атоқли отми, турдош отми, билиб бўлмайди.

3. Абдулжамил қўлёмасида қўшимчалар имлоси баъзан фонетик ва баъзан морфологик принципларга асослангани учун қўшимчалардаги жарангли-жарангсизлик уйғунлиги ёзувда баъзан акс этган, баъзан акс этмаган. Транскрипцияда бу уйғунлик ҳамма ҳолатларда («латофаттин» тарзида) акс эттирилди.

Китобда қуйидаги қисқартмалар қабул қилинди:

ҚИСҚАРТМАЛАР

АН — Академия наук.

АДД — Автореферат докторской диссертации.

АКД — Автореферат кандидатской диссертации.

БАН — Бюллетень Академии наук.

ВДТЯ — Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку.

ВМГУ — Вестник Московского государственного университета. 6
 ВНОТ — Вестник Научного общества татароведения.
 ВЯ — Журнал «Вопросы языкознания», Москва.
 ДАН — Доклады Академии наук.
 ДСИЯ — Доклады и сообщения института языкознания.
 ИА — Илмий асарлар.
 ИАН — Известия Академии наук.
 ИИ — Илмий ишлар.
 ИСГТЯ — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.
 ИУз ФАН — Известия Узбекского филиала Академии наук.
 Л — Ленинград.
 ЛГУ — Ленинградский Государственный университет.
 ЛИУ — Журнал «Литература и искусство Узбекистана», Ташкент.
 М — Москва.
 М К — С. Brockelmann, *Mitteltürkischer wortschatz nach Mahmud al-Kāšraris Divān lusāt atturk*, Budapest — Leipzig, 1928.
 МҚ — Алишер Навои. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А. Н. Кононов. Москва — Ленинград, 1948.
 МН — Алишер Навоий. Мажолисун-нафонс. Илмий-танқидий текст. Тайёрловчи: С. Ганиева, Тошкент, 1961.
 НП — Журнал «Наука и просвещение».
 НТ — Научные труды.
 ОЛЯ — Отделение литературы и языка.
 ОНУ — Журнал «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент.
 ПИИЯ — Педагогический институт иностранных языков.
 САНГЛОХ — Sanglax, A. *Persian Guide to the Turkeschlanguage by Muhammad Mahdi xan, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson*, London, 1960.
 ТПИ — Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти.
 СВ — Советское востоковедение.
 СВН — Серия востоковедческих наук.
 СОН — Серия общественных наук.
 СС — Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий-критик текст. Тайёрловчи Порсо Шамсиев, Тошкент, 1956.
 СФИ — Серия филологии и искусствоведения.
 ТАИА — Тил ва адабиёт институти асарлари.
 ТашГУ — В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети.
 ТИЛЯ — Труды Института литературы и языка им. Низами. Баку.
 ТИЯ — Труды Института языкознания.
 ТИЯЛ — Труды Института языка и литературы им. А. С. Пушкина. Ташкент.
 Т СамГУ — Труды Самаркандского государственного университета. Самарканд.
 Уч. з. — Ученые записки.
 ФА — Фанлар академияси.
 Х — Хамсанинг Абдужамил нухаси. Беруний номидаги шарқшунослик институтидаги 5018 рақамли қўлёзма.
 ШЮ — «Шарқ юлдузи» журналы. Тошкент.
 А. М. Щербак. Грамматика. — А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка. Москва — Ленинград. 1962.
 УДМ — Узбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент.
 УОДУ — В. И. Ленин номидаги Урта Осиё давлат университети.
 УТА(М) — «Узбек тили ва адабиёти» (масалалари) журналы. Тошкент.

НАВОИЙ ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

XV аср ўзбек адабий тилининг фонетикаси ҳозирги замон ўзбек тили ва X—XIII аср ёдномалари тилининг фонетикасидан ўзининг баъзи хусусиятлари билан фарқ қилади. Ҳозир ўзбек тилшунослиги ўзбек тили фонетикасининг тарихига, жумладан, Навоий даври тилининг фонетикасига оид бир қатор илмий ишларга эга бўлса-да, Навоий тилининг фонетик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган масалалар ҳали тўла-тўқис равишда ҳал қилингани йўқ. Нутқнинг фонетик бўлаклари эса умумий тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам мунозарали проблемадир.

Навоий нутқининг фонетик бўлаклари

Нутқнинг фонетик бўлаклари ҳақида тилшуносларимиз бир-бирига мос келмайдиган турли фикрларни баён қилганлар¹. Мавжуд фикрларни ўрганиш ҳамда Навоий тили ва, умуман, ўзбек тили устида олиб борган кузатишларимиз ўзбек нутқининг, шу жумладан, Навоий нутқининг ҳам фонетик бўлаклари жумла, синтагма, такт, бўғин ва товушлардан иборат, деган хулосага олиб келди.

Жумла энг йирик фонетик birlik бўлиб, нутқнинг икки пауза орасидаги махсус интонацияга эга бўлган бўлагидир. Жумла одатда гапга тўғри келади. Чунки жумланинг паузаси фикрий тугаллик, интонацияси эса гапнинг мазмунига боғлиқдир. Бинобарин, синтактик жиҳатдан гап деб аталган нутқ бўлаги фонетик нуқтаи назардан, яъни пауза ва интонация эътибори билан жумла бўлади. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-

¹ Масалан, қиёслансин: Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка, 1956, с. 60—61; Чикобава А. С. Введение в языковедение. М., ч. 1, 1953, с. 164—165; Реформатский А. Введение в языковедение. М., 1960, с. 153—158;

нафоис» асаридан (143-бет) қўйидаги парчани олиб кўрайлик:

مولانا واعظ كاشفى تخلص قیلور سبزواریق دور.
يکیرمی ییلغه یاقین بارکیم شهردادور. مولانا ذوفنون
و رنگین و پرکارواقع بولوبتور. آز فن بولغای کیم
دخلى بولماغای.

Бу парча олтига жумладан иборат:

1) мавлэнэ Хусайн-и Вэъиз; 2) Қошифий тахаллус қилур; 3) сабзавэрлиқ-дур; 4) йигирми йилға йақин бар-ким шаҳрда-дур; 5) мавлэнэ зу-фунун-у рани:н-у пуркэр вэқиь болуп-тур; 6) аз фан болғай-ким, дахли болмағай.

Сажъли прозадан иборат нутқдаги жумла эса гапга тўғри келмайди. Бундай нутқдаги жумланинг чегараси сажъ орфоэпияси билан боғлиқ бўлиб, сажъ ҳосил бўлмагунча, жумла тугамайди. Мисол учун «Маҳбубу-л-қулуб»дан (90—91-бетлар) тубандаги парчани жумла-ларга бўлиб чиқайлик:

عشق اخترى دور در خشنده بشریت کوزى نور و ضیاسى
اندىن و کوهرى دور رخشنده انسیانیت تاجى نینگ
زیب و بهاسى اندىن مهرى دور طالع محزون خاطرلار
خارستانی اندىن کاشنو بدرى دور لامع تیره کونکوللار
شبستانی اندىن روشن بحرى دور وسیع هر ایكرامى یوز
قل و هوش کیمهسین جومورغان و تاغى دور رفیع هر
تیغى انینگ زهد و تقوى باشینی اوچورغان شعله دور
سوزنده خاشاکى کوب جان و کونکول بولغان و برقى دور
فروزنده کوب جان و کونکول

Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, ч. 1, 1959, с. 81—82; Мирзаев М., Усмонов С., Расулев И. Узбек тили. Тошкент, 1962, 63—64-бетлар; Киссен И. А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка. Ташкент, 1952, с. 53—55.

اشعسى كول قىلغان اردهايى دور خونخار عالم نى دم بيله
تارتماق انكا

كام پادشاهى دور قهار كامى هر دم عالم اهليغه قتل عام.

Бу парчанинг жумлаларга бўлиниши қуйидагича:

1) ишқ ахтар-и:-дур дарахшанда, башарийат көзи нур-у зийёси андин ва-гавҳар-и:-дур рахшанда инсонийат тэжинин ээб-у баҳъси андин; 2) мэхр-и:-дур тэлиъ маҳзун хэтирлар хэрнстэни андин гулшан ва-бадр-и:-дур ломий тийра көнуллар шабистэни андин равшан; 3) баҳр-и:-дур васи:ъ ҳар-играми йүз ақл-у ҳуш кэмасин чомурған ва-тағ-и:-дур рафиъ ҳар-ти:ғи анин зуҳд-у тақво башини учурған; 4) шуъла-йи:-дур созанда хошэки көп жән-у көңүл болған ва-барқ-и:-дур фурузанда көп жән-у көңүл ашнъъаси күл қилған; 5) аждаҳо-йи:-дур хунхор эламни дам-била тартмақ ана кэм пэдшэх-и:-дур қаҳҳор кэми ҳардам элам аҳлиға қат-л-и эм.

Поэтик нутқда ҳам жумла гапга тўғри келмайди. Поэзияда жумла байтли асарларда байтга ва бандли асарларда бандга тўғри келади. «Хайрату-л-аброр»дан олинган қуйидаги парчанинг ҳар байти бир жумладан иборат:

*Ҳэтам-и Тэйийға бир ээдаваш
дэди-ки, эй ҳимматиң ээдакүш,
тэки сахэ болди кафиң варзиши,
көрдүң экин-му бир өзүң-дэк киши.
Дэди-ки бир күн қилибан жашн-и эм,
индаб эдим бэдийа аҳлин тамэм,
матбах-ара йүз тэва қурбэн эди,
қой-у қози бəҳад-у пэйэн эди (X, 23 а).*

Келтирилган парчадаги биринчи ва иккинчи байт бир гапдан иборат бўлишига қарамай, назм талабига мувофиқ, ҳар бир байт алоҳида жумла қилиб ўқилади.

Жумладан кейинги кичик фонетик бўлак синтагмадир. Жумла бир ёки бир неча синтагмаларга бўлинади. «Синтагма»ни Л. В. Шчерба², И. И. Мещанинов³, В. В. Виноградов⁴, М. И. Матусевич⁵ ва бошқалар нутқ-

² Шчерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1963, с. 86.

³ Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. 1945, с. 95—99.

⁴ Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. Вопросы синтаксиса русского языка, 1950.

⁵ Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959, с. 97—98.

нинг фонетик бўлаги тушунчаси сифатида ишлатсалар, А. А. Реформатский⁶, Ш. Балли⁷ каби тилшунослар бу терминини синтактик тушунча сифатида ишлатадилар. Бодуэнде Куртенэ эса «синтагма» терминини «сўз» маъносида ишлатган⁸. Л. В. Щерба томонидан «синтагма» деб юритила бошлаган фонетик бўлакни баъзи тилшунослар «нутқий такт» (речевой такт) деб атайдилар⁹. Француз фонетисти П. Пасси бу фонетик бўлакни «нафас группаси» деб атаган¹⁰. Ўзбек тилидаги синтагма жумланинг қисқа пауза билан бир-биридан ажралиб турадиган бўлагидир. Бу пауза эга билан кесим орасида вужудга келади. Шунинг учун синтагма бир тактга тўғри келмаганда эга ва унинг аниқловчилари бир синтагма, кесим ва унга қарашли аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳоллар иккинчи синтагмани ҳосил қилади. Юқоридаги «Мажолисун-нафоис»дан олинган парчанинг биринчи жумласи, «мавлоно Хусайн-и Воъиз» бир синтагмадан иборат. Иккинчи жумла «Кошифий тахаллус қилур» ҳам бир синтагмадан иборат. Агар бу жумлани икки синтагма (1. Кошифий ва 2. Тахаллус қилур)га бўлиб талаффуз қилинса, «Кошифий» гапнинг эгасига айланиб қолади. Учинчи жумла «саб-заворлиқ-дур» ҳам бир синтагмадан иборат. Тўртинчи жумла «йигирми йилга йақин бар-ким, шаҳрда-дур» икки синтагмадан иборат бўлиб, биринчиси — йигирми йилга йақин бар-ким ва иккинчиси — шаҳрда-дур. Бешинчи жумла «мавлонэ зу-фунун-у рани:н-у пуркөр воқиъ болуп-тур» ҳам икки синтагмадан иборат. Биринчиси — мавлоно, иккинчиси — зуфунун-у рани:н-у пуркөр воқиъ болуп-тур.

Синтагма бир ёки бир неча тактдан иборат бўлиши мумкин. Такт синтагмадан кичик фонетик бўлак бўлиб, бир бош урғу остига олиб талаффуз қилинадиган бў-

⁶ Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1960, с. 265—271.

⁷ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, с. 114—121. Ш. Балли синтактик бирикмалардан ташқари, морфологик ва товуш бирикмаларини ҳам «синтагма» деб атайди.

⁸ Қаралсин: Щерба Л. В. Фонетика французского языка, с. 86.

⁹ Ушаков Д. Н. Краткое введение в науку о языке. Изд. 5-ое, М., с. 41; Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка, 1956, с. 60—61; Гвоздев А. Н. О фонологических средствах русского языка. М.—Л., 1949, с. 110—124.

¹⁰ Қаралсин: Щерба Л. В. Фонетика французского языка, с. 86.

лакдир. Ўзбек тилида такт мустақил сўзлар ҳосил қилиб, одатда, синтактик жиҳатдан гап бўлаги бўлиб келади. Ёрдамчи сўзлар эса алоҳида такт ҳосил қилмасдан, ўзи қўшилиб келаётган мустақил сўз билан биргаликда бир такт ясайди. Ёрдамчи сўз ўз урғусига эга бўлмасдан ўзидан олдинги мустақил сўз билан биргаликда бир такт ҳосил қилса, яъни ўзидан олдинги сўзга қўшиб талаффуз қилинса, энклитика дейилади. Агар ёрдамчи сўз ўз урғусига эга бўлмасдан ўзидан кейинги мустақил сўз билан бир такт ҳосил қилса, яъни ўзидан кейинги сўзга қўшиб талаффуз этилса, унга проклитика дейилади. Тактга берилган бу қонда оддий проза учун ҳам, сажли проза учун ҳам баробардир. Мисол учун юқоридаги «Маҳбубу-л-қулуб»дан келтирилган парчанинг биринчи жумласини тактларга бўлиб чиқсак, қуйидагича бўлади:

1) ишқ; 2) ахтар-и:-дур; 3) дарахшанда; 4) башарийят; 5) кёзи; 6) нур-у; 7) зийёси; 8) андин; 9) вагавҳар-и:-дур; 10) рахшанда; 11) инсонийят; 12) тэжини; 13) зэб-у; 14) баҳёси; 15) андин.

Бу ерда иккинчи ва тўққизинчи тактлардаги «и» ва «дур», олтинчи ва ўн учинчи тактлардаги «у» энклитика бўлиб, урғусиз ўзидан олдинги мустақил сўзга қўшилиб, «ах-тарн:-дур», «зэ-бу» тарзида талаффуз қилинади. Тўққизинчи тактдаги «ва» эса проклитика бўлиб, урғусиз ўзидан кейинги сўзга қўшиб айтилади.

Ҳозир туркшуносликда нумератив «та», ўхшатиш кўмакчиси «дек», «сен», «мен», «дир» боғламалари каби баъзи энклитикаларни «урғусиз аффикс» деб аташ традицияга айланган. Биз ўзбек тилида аффикс фақат урғули бўлади, ёрдамчи сўзлар эса энклитикалик ва проклитикалик хусусиятларига эга, деган назарияни майдонга ташламоқчимиз. Чунки «урғусиз аффикс» деб аталувчи энклитикалар ҳам лингвистик хусусиятларига кўра ёрдамчи сўз бўлиб, уларни аффикс дейилишига сабаб ҳозирги имломизда сўзга қўшиб ёзилишидир. Масалан, фонетик ва грамматик хусусиятларига кўра тамоман бир хил бўлган *каби* ва *дек* элементларининг бири айриб ёзилгани учун «кўмакчи», иккинчиси қўшиб ёзилгани учун «аффикс» деб юритилади. Графика тил бирликларининг лингвистик табиатини аниқлашда асосий мезон бўлолмайди. Бу сўзлар фонетик грамматик жиҳатдан ҳам, яъни тил нуқтаи назаридан бир хилдир. Шунинг учун буларнинг ҳар иккиси ҳам кўмакчидир.

«Урғусиз аффикс» деган тушунчанинг келиб чиқиш

сабаби кўрсатадики, ўзбек тилида аффикс доим урғули бўлиши керак. Буйруқ, ундов, чақиріқ, таъкид оҳангига эга бўлган сўзлардаги аффикслар бундан мустасно. Бундай ҳолларда бош урғу биринчи бўғинга интилади. Ёрдамчи сўзлар эса, доим энклитика ва проклитикалик хусусиятларига эга. Бундан ташқари, туркий сўзнинг фақат биринчи бўғинидагина учрайдиган унлилар туркий аффиксларнинг таркибида бўлмайди, ёрдамчи сўзлар таркибида учраши мумкин. Бу жиҳатдан ҳам юқорида кўриб ўтганимиз *дек* аффикс эмас, кўмакчидир. Аффиксдан ёрдамчи сўзни, яъни фонетик жиҳатдан энклитика ҳисобланган элементни фарқловчи бу икки фонетик белги ҳозирги замон ўзбек тили ва XV аср ўзбек тили учун умумийдир. XV аср ўзбек адабий тилида эса бунинг учинчи фонетик белгиси ҳам бор: бу давр адабий тилида баъзи аффиксларга хос бўлган лаб уйғунлиги ва ҳамма аффиксларда содир бўладиган палатал уйғунлик ёрдамчи сўзларда бўлмайди. Мисол учун жўналиш аффикси билан оқ юкламасини қиёслаб кўрайлик:

<i>гўлга</i>	<i>айағига</i>
<i>ичига</i>	<i>башлариға</i>
<i>йэлга</i>	<i>йаниға</i>
<i>йэрга</i>	<i>хэжаға</i>
<i>элига</i>	<i>қозиға</i>

«Хамса»дан жўналиш аффиксига олинган бу мисоллар Навоий даврида аффикс танглай уйғунлигига эга бўлганини кўрсатиб турибди. Оқ юкламаси эса энклитика бўлиб, унинг юмшоқ варианты йўқ. Бу юкламанинг олдида юмшоқ ўзакли сўз келса ҳам шу «оқ» шаклида кела беради:

*сэн-сэн-у сэндин өзга худ нима й о қ,
гар көрүнсә, сән олғуң ул нима-о қ.*

«Хамса»нинг Абдулжамил нусхасида оқ юкламаси доим *қоф* ҳарфи билан ёзилади. Унинг кофли варианты йўқ.

Поэзияда тактнинг чегараси руки билан белгиланади. Бунда энклитика ва проклитикалар мустақил талаффузга, мустақил сўзлар энклитика ва проклитика хусусиятига эга бўлиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, «Ҳайрату-л-аброр»дан олинган қуйидаги байтларнинг биринчисида «ара» сўзи ўзининг энклитикалик хусусиятини сақлаган бўлса, иккинчисида эса вазн талаби билан энклитика тарзида эмас, мустақил талаффуз қилинади:

*элам-ара ҳар нэ ҳувайдэ-дурур
сирри аниқ зимнида пайдэ-дурур.*

*қалса тақ эрмас бани эдам-ара
эти йүз анча бари элам-ара.*

Биринчи байтда, «ара» сўзи «олам» сўзига қўшилнб «э-ла-ма-ра» тарзида талаффуз этилади, иккинчи байтда эса «э-дам-а-ра» ва «о-лам-а-ра» тарзида мустақил айтилади.

Боғловчи «у» ва ноаниқлик артикли «э» каби бир унли товушдан иборат энклитикалар поэзияда ҳам ўзларининг энклитикалик хусусиятларини ҳеч йўқотмайди.

Қуйидаги байтда «ани» сўзи мустақил сўз бўлишига қарамасдан, вазн талабига кўра биринчи мисрада ўзидан олдинги «сэлик» сўзига қўшиб «сэ-ли-ка-ни» тарзида, иккинчи мисрада «со-фи-йа-ни» деб талаффуз қилинади:

*сэлик ани арш-и муғаллэ дэди
софий ани элам-и кубрэ дэди.*

Такт бир ёки бир неча бўғиндан иборат бўлади. Бўғин деб тактнинг нафаснинг бир зарби билан талаффуз қилинадиган бўлагига айтилади.

XV аср ўзбек адабий тилида ҳам бўғин ҳосил қилувчи товушлар унлилардир. Бўғин унли билан бошланиши, яъни тўсиқсиз бўлиши ёки ундош билан бошланиб, тўсиқли бўлиши мумкин. Бўғин бошида икки ундош қатор келмайди, яъни бўғин фақат бир ундош билан тўсилади. Яна бўғин унли билан тугаши, яъни очиқ бўлиши, ёхуд ундош билан тугаши, яъни ёпиқ бўлиши мумкин. Бўғин охирида эса икки ундош қатор кела олади, яъни бўғин икки ундош билан (ортиқ эмас) ёпилиши мумкин. Мана шу очиқ-ёпиқлик ва тўсиқ-тўсиқсизлик нуқтаи назаридан бўғиннинг қуйидаги типлари бор:

1) Тўсиқсиз очиқ бўғин. Бу типга «э-ла-ма-ра» (46-б) тактидаги биринчи бўғинга ўхшаш фақат бир унлидан иборат бўғинлар киради.

2) Тўсиқли очиқ бўғин. Бу типга мазкур тактдаги иккинчи, учинчи ва тўртинчи бўғинлар каби ундош ва унлидан ташкил топган бўғинлар киради.

3) Тўсиқли ёпиқ I. Бу типга «пай-до-ду-рур» (46-б) тактидаги биринчи ва тўртинчи бўғинлар каби ундош, унли ва ундошдан тузилган бўғинлар киради.

4) Тўсиқли ёпиқ II. Бу типга юқорида «Мажолисун-нафоис»дан келтирган парчамиздаги «шаҳр-да-дур» тактининг биринчи бўғинига ўхшаш ундош, унли ва икки ундошдан иборат бўғинлар киради.

5) Тўсиқсиз ёпиқ I. Бу типга «ни-ма-оқ» (99-б) тактидаги учинчи бўғин сингари унли ва бир ундошдан иборат бўғинлар киради.

6) Тўсиқсиз ёпиқ II. Бу типга юқорида «Маҳбубу-л-қулуб»дан олинган парчадаги «ишқ» тактини ҳосил қилувчи бўғинга ўхшаш унли ва икки ундошдан иборат бўғинлар киради.

Бўғиннинг тўсиқсиз очиқ, тўсиқли ёпиқ II ва тўсиқсиз ёпиқ II типлари қолганларига нисбатан кам учрайди.

Бўғин эса бир ёки бир неча товушдан иборат бўлади. Товуш деб бўғиннинг бир артикуляция билан талаффуз қилинадиган бўлагига айтилади. Товуш нутқнинг энг кичик фонетик бўлагидир.

Вокализм

Навоий тилида унинг ўзининг «Муҳокамату-л-луғатайн»даги маълумотига кўра, тўққиз унли фонема мавжуддир¹¹: *и, и:, э, а, э, о, ө, у, у.*

«И» фонемаси. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги «и» фонемаси қадимги турк тилида ва ҳозирги жиловчи ҳамда сингармонизмли йиловчи ўзбек шеваларида икки мустақил «ы» ва «и» фонемаларидан иборат. Энди, XV аср ўзбек адабий тилида ҳам булар икки мустақил фонема бўлганми ёки ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сингармонизмни йўқотган ўзбек шеваларидагидек бир фонема ҳолига келганми, деган саволга жавоб бериш керак. Алишер Навоий ё ҳарфининг фақат уч хил талаффуз қилинишини (ва ёйий мисол уч ҳаракатдин ортиқ топилмас) айтиб, биринчисига *бэз* ва *тэр*, иккинчисига *биз* ҳам *тир* (тер), учинчисига *би:з* (бигиз) билан *ти:р* (ўқ) сўзларини мисол қилиб кўрсатади. *у—ү, о—ө* фонемаларини бир-биридан фарқлай олган Навоий *ы* товуши борлиги ҳақида гапирмайди. Демак, қадимги турк тилидаги *ы—и* фоне-

¹¹ Бу масалага оид чалкаш фикрлар ҳақида қаралсин: Рустамов А. Навоий ва ўзбек адабий тили. ТДУ. Илмий асарлар, 475-чиқиши.—«Ўзбек тилшунослиги» Тошкент, 1975, 4-сон, 10—11-бетлар.

малари ўзбек адабий тилида XV асрдаёқ бирлашиб, бир *и* фонемасига айлана бошлаган.

ы—и фонемаларининг XV асрдаёқ конвергенцияга учрашига ўзбек адабий тилига дарий тилидан араб ва тожик сўзлари билан биргаликда *и* ва чўзиқ *и*: унлиларининг ўтиши ва *ы* билан *и* да фарқланувчи сўзларнинг *у* билан *ү* ҳамда *о* билан *ө* да фарқланувчи сўзларга нисбатан анча камлиги сабаб бўлган. Тилда *иқ-рор*, *иқдэм*, *рақи:б*, *ти:ғ*, *тари:қ* каби сўзлар пайдо бўлганидан кейин чуқур тил орқа ундошлари билан доим *ы* келиши қонуни бузилган, *қыр* ва *кир* типидagi сўзларда маъно фарқлаш вазифаси *ы—и* дан *қ—к* га ўтган ва натижада *ы—и* бирлашиб, бир фонемага айланган.

«И:» фонемаси. Навоий, юқорида кўриб ўтганимиздек, «*би:э* (бигиз) ва *ти:р* (ўқ) сўзларидаги *и*: ни *и* дан фарқлайди. Биз ҳам бу товушни алоҳида фонема ҳисоблаб, *и* га қарама-қарши қўйишни мувофиқ топдик. Чунки *тариқ* (дон) ва *тари:қ* (йўл, усул), *қариб* (қаримоқдан, равишдош) ва *қари:б* (яқин), *йақин* (узоқнинг зидди), ва *йақи:н* (аниқ) сўзлари XV аср адабий тилида бир-биридан шу *и* ва *и*: туфайли фарқ қилади, *и* унлиси бор бўғинлар ёпиқ бўлганда бир чўзиқ бўғинга, очиқ бўлганда (сўз ўртасида келса)¹² қисқа бўғинга ўтади, *и*: унлиси мавжуд бўғинлар ёпиқ бўлса, доим ўта чўзиқ бўғинга, очиқ бўлса, бир чўзиқ бўғинга ўтади.

«Э» фонемаси. Бу фонема қадимги турк тилидаги тил олди «э»сининг торайиши натижасида вужудга келган¹³; қадимги турк тилидаги *қалди*, *сакиз*, *эр* каби сўзларнинг ҳаммасида биринчи бўғиндаги *э*, XV асрда *э* га айланганини кўрамиз. *э* туркий сўзларнинг аффиксларида сақланган бўлса ҳам, туркий сўзлар учун фонеманинг кучли позицияси ўзак, яъни биринчи бўғин ҳисобланганлиги¹⁴ учун, уни *а* товушининг варианты деб ҳисоблаш керак. *э* фонемаси туркий сўзларда фақат биринчи бўғинда учраса ҳам, XV аср ўзбек адабий тилидаги *ҳамэша*, *андэша* каби тожик сўзларида кейинги бўғинларда ҳам учрайди. Вазнда туркий сўз-

¹² Сўз охиридаги қисқа бўғин чўзиқ бўғинга ҳам ўта беради.

¹³ *э* нинг торайиш процесси X асрлардан оқ бошланган. Туркшуносларнинг бу ҳақдаги асарлари А. М. Шчербак томонидан кўрсатиб ўтилган (қаранг: Шчербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, с. 31).

¹⁴ А. М. Шчербак ҳам унли учун кучли позиция биринчи бўғин деб алоҳида таъкидлаб ўтади. (Юқоридаги асар, ўша бет).

ларидаги э очик бўғинда бир қисқа ва ёпиқ бўғинда бир чўзиқ бўғин ҳосил қилади. Тожик сўзларидаги «э» эса очик бўғинда бир чўзиқ ва ёпиқ бўғинда ўта чўзиқ бўғин ҳосил қилади. Яъни шеърда туркий сўзлардаги «э» қисқа, тожик сўзларидаги «э» чўзиб талаффуз қилинади.

А фонемаси. Тожик тилидан ўзбекчага *йэр, бэр, зэр, ээр, элим, злим, қамар, самар* каби тожик ва араб сўзларидан ўтиб, туркий сўзлардаги «э» фонемаси «э»га айлангандан кейин туркий сўзлардаги ҳамда тожик ва араб сўзларидаги *а* дан ҳосил бўлган, «э» билан «э»га қарама-қарши турувчи товушдир:

бэр — бар — бэр

зэр — зар — зэр

э фонемаси. Бу фонема XV аср ўзбек адабий тилида, юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, тожик тилидан ўтган сўзлар туфайли пайдо бўлди. Бу даврда баъзи туркий сўзлардаги «а»нинг «э»га томон силжий бошлаганини кўрамиз. Шеърдаги вазн ва қофия ҳозирги «*бэш*», «*бэр*», «*қэр*» каби сўзларнинг у даврда ҳам «*баш*», «*бар*», «*қар*» тарзида ҳам «*бэш*», «*бэр*», «*қэр*» каби талаффуз этилганидан далолат беради.

Бу э фонемасини эътибордан четда қолдириш XV аср ўзбек адабий тилининг вокализмини тўлиқ акс эттирмаслик бўлади. Бу амалда ҳам, масалан, ўша давр асарларини транскрипция қилишда ноқулайлик, тартибсизлик ва зиддиятларни юзага келтиради.

Чунки э ни йўқ деб, *а — ā* бор дейилса, *اثر* ва *ادب* типидagi сўзларни *أثار* ва *آداب* дан фарқлаш учун транскрипция қилувчи «*әсәр*» ва «*әдәб*» деб бериши керак.

Бундай сўзларда *ā* товуши бўлгач, уларни юмшоқ ўзакли сўзлар деб қаралиши керак бўлади. Бироқ XV аср текстларида бундай сўзларга аффиксларнинг қаттиқ вариантлари қўшилади. Шундай ҳолларда тадқиқотчи боши берк кўчага кириб, *ā* ўрнига *а* ёзади. Агар шундай қилинмаса, яъни «*әләминма*» деб ёзилса, уйғунлик бузилади. Уйғунликнинг бузилиши эса *а — ā* нинг мустақил фонема бўлмаслигига далилдир. Ҳақиқатда эса XV аср ўзбек адабий тилида *э* юмшоқ ўзак ҳосил қилиб, *а* ва *э* лар асосан қаттиқ ўзак ҳосил қилади. Таркибида *қ* ва *г* товушлари бўлган *а* ли сўз охирида *к* товуши бўлган *э* ли сўзларга ҳам аффиксларнинг юмшоқ вариантлари қўшилади.

о — э, ва у — у фонемалари. Бу фонемаларнинг XV аср ўзбек адабий тилида мавжудлиги шубҳасиздир. Чунки Навоий от (олов) дан от (ўтмак дан буйруқ) ни фарқлайди.

Худди э каби о нинг тожик сўзларида келиб, у нинг тожик ва араб сўзларида, айниқса, шеърда чўзиб талаффуз қилинадиган варианты ҳам бор. Масалан, шеърда зор, ҳур каби сўзлардаги унлилар доим чўзиб талаффуз қилинади. Бироқ бу унлилардаги чўзиқликни фонемалик хусусиятига эга бўлган дейишга етарли лингвистик асосимиз йўқ. Шунинг учун тожик ва араб сўзларидаги бу э, у, о унлиларининг тожик тилидаги вазний талаффузини шоирлар томонидан ўзбек шеърда ўзгартирмасдан ишлатилган деб қараймиз.

Консонантизм

Навоий тилида 25 та ундош фонема бор: б, п, ф, в, м, т, д, с, з, н, р, л, ш, ж, ж, ч, к, г, қ, ғ, ң, и, х, ҳ, ъ (ғ)

«б» фонемаси. Бу фонема лаб-лаб, портловчи жарангли ундошдир. Ёзувда бе (ب) ҳарфи билан ифодаланади. Сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам учрайди: бэл, бэш, бу, бэғ, басар, киби, ибэ, лаб, тэб.

Келтирган мисолларимиздан кўрииб турибдики, «б» сўз охирида ўзбек сўзларида эмас, ўзлаштирилган сўзларда, қолган позицияларда эса ҳам ўзбек сўзларида ва ҳам ўзлаштирилган сўзларда учрайди. «Хамса»да б билан туғанган сўзларга қўшимчаларнинг жарангсиз ундош билан бошланган варианты қўшилганини кўриш мумкин. Масалан, қуйидаги байтда «араб» ва «Йасриб» сўзларига жўналиш аффикси -ға эмас, -қа шаклида қўшилган:

*ул қуйаш-ким арабқа бэрдиң зайн
ул сифат-ким араб баши ўза айн (х, 100 а).*

*шабраңи жаҳонда көп йүгүрди
чун барр-и арабқа йэтти турди (х, 59 а).*

*чун барқваш олди эсмэндав
Йасрибқа бу барқи салди партав (х, 59а).*

Бу ҳол «араб» сўзининг Навоий даврида ҳам «арап» ва «айсриб» сўзининг «йасрип» тарзида талаффуз қилинганидан дарак беради. Демак, Навоий тилида ҳам худди ҳозирги замон ўзбек тилидаги сингари баъзи ўзлаштирилган сўзлардаги б сўз охирида жарангсизлаш-

ган. Лекин бундан Навоий тилида *б* сўз охирида учрамайди, деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки «тап» (топ!) ва «таб» (ҳарорат) каби сўзларда дифференциация ҳодисасига биноан, *б* ва *п* товушлари фарқланган бўлиши керак.

Навоий тилидаги интервокал позициядаги *б* ҳозирги замон ўзбек тилида *в* ва *м* га айланган: *қабак* < *қовоқ*, *табак* < *товоқ*, *қабамак* < *қамамоқ*. Охирги сўзда *б* нинг *в* га айланмасдан *м* га айланишига сабаб -мақ даги «*м*» таъсирида регрессив ассимиляция юз берганлигидир.

«*п*» фонемаси. Бу фонема лаб-лаб, портловчи, жарангсиз ундошдир. Ёзувда асосан *б* каби *бе* ҳарфи билан ифодаланади. Уч нуқтали *пе* ҳарфи (پ) билан жуда кам ифодаланади.

Сўзнинг ҳамма позицияларида учрайди: *пичак*, *парри*, *пайдэ*, *пи:л*, *арпа*, *киприк*, *көп*. Навоий тилида биз баъзи сўзларда туркий *п* нинг *ф* га айланганини кўраминз. Масалан, Навоийда *тупрақ* ва *йапрақ* сўзлари доним *туфрақ* (*туфрағ*) ва *йафрақ* (*йафрағ*) шаклларида ишлатилади.

«*ф*» фонемаси. Бу фонема лаб-тиш¹⁵, сирғалувчи, жарангсиз ундошдир. Ёзувда *фе* ҳарфи (ف) билан ифодаланади.

Бу товуш эски ўзбек тилида араб ва форс тилларининг, форс тилида эса араб тилининг таъсирида пайдо бўлган товушдир. Навоий тили учун «*ф*» ўзига мустақил фонемадир. Қиёслансин: *ф а р* (ёруғлик) — *п а р* (пар). Бу товушнинг *туфрақ*, *йафрақ* каби туркий сўзларда ҳам ишлатилиши, унинг Навоий даври адабий тилида, ҳозирги ўзбек шеваларидагидек *п* эмас, *ф* каби талаффуз қилинганидан дарак беради. *ф* сўз бошида, ўртасида ва охирида ҳам учрайди: *фиғэн*, *фарйэд*, *сифэл*, *эфари:н*; *туфрақ*, *йафрақ*, *каф*, *саф*. Мисоллардан кўрниб турибдики, *ф* ўзбек сўзларида фақат сўз ўртасида учрайди.

«*ф*» лабланган унлилар билан ёндош келганда, шу унлилар таъсирида лаб-лаб *ф* си каби талаффуз этилган бўлиши керак: *суфий*, *фусун*, *фузун*.

«*в*» фонемаси. Лаб-лаб, сирғалувчи, жарангли фонема. Ёзувда *вов* ҳарфи (و) билан ифодаланади.

«Девону луғоти-т-турк»да *в* сўз бошида учрамайди.

¹⁵ А. М. Щербакда «лаб-лаб». Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, с. 84.

Навой тилида эса араб ва форс сўзлари ҳисобига сўз бошида ҳам учрайди: *ватан, ва, вақт, ваҳ, вэй, вафэ.* Бошқа позицияларда ўзбек сўзларида ҳам учрайди: *тавуқ, қавмақ* (қувмоқ), *бирав, қирав.*

«м» фонемаси. Бу фонема лаб-лаб, бурун, портловчи сонор товушидир. Ёзувда мим (م) ҳарфи билан ифодаланди.

Ҳамма позицияларда келади: *мэн, май, мактуб, ҳама, ҳаммэм, ҳам, ҳам, дам.* Бу фонема Навоий тилидаги ўзбек сўзларида кам учрайди.

«т» фонемаси. Бу фонема тил олди, портловчи, жарангсиз ундош бўлиб, палатал ва веляр вариантларга эга. Ҳамма позицияларда кела олади: *тэр, тэша, ата, тэз, атлас, атэ, ат, йат, бат, аст, уст.* Олд қатор унлилари билан ёндош келганда, юмшоқ ўзакли сўзларда юмшоқ талаффуз қилинади: *эт, кэт, йэтти* каби.

Орқа қатор унлилар билан ёндош келганда қаттиқ ўзакли сўзларда қаттиқ талаффуз қилинади: *таш, тақ, ат, тэр.* Ёзувда *те* (ت) ва *та* (ط) ҳарфлари билан ифодаланади. Навоий даври орфографиясида араб ва форс сўзларига нисбатан график принцип қўллангани учун ط ҳарфи тегишли араб сўзларида учрайди.

طلب талаб, طب тиб, طاهر тэхир каби. Лекин бундай сўзлардаги бу ط ҳарфи т нинг ўзбек сўзларидаги веляр варианты каби талаффуз қилинган.

Навоий давридаги баъзи сўзлар бошидаги т ҳозирги замон ўзбек тилида д га айланган: *тэңиз < денгиз* каби.

«д» фонемаси. Бу фонема тил олди, портловчи, жарангли ундош товуш бўлиб, ёзувда *дол* (د) ҳарфи билан ифодаланади.

Ҳамма позицияларда учрайди: *дэди, дэвэн, идиш, дард, дэд, баланд.* Сўз охирида д фақат араб ва форс сўзларида учрайди. д ҳам *дэди, дэвэр* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ, *дард, баланд* каби сўзларда қаттиқ талаффуз қилинган.

Баъзи сўзларда сўз охиридаги д ўрнида ҳозирги замон ўзбек тилида з товуши учрайди: *гунбад > гунбаз, устод > устоз* каби.

«с» фонемаси. Бу фонема тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундош бўлиб, ёзувда *син* (س)' *се* (ث) ва *сод* (ص) ҳарфлари билан ифодаланади. *се* араб сўз-

ларида, *сод* эса араб ва баъзи тожик сўзларида учрайди.

с сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам келади: *сариф, сэн, самэ, сайд, суман, асра, уст, аст, эсэн, эсэн, ис, бас*. Бу фонема ҳам палатал ва веляр вариантларга эга. Олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ, орқа қатор унлилар билан ёндош келганда қаттиқ талаффуз қилинган. Бу товуш ҳозирги ўзбек шеваларида *ч* товушидан олдин келганда регрессив ассиляция юз бериб *ч* га айланган. Баъзи сўзларда Навоий тилидаги сўз бошидаги *с* ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам *ч* га айланганини кўрамиз. Масалан, ҳозир *чиз-* феъли Навоийда *сиз-* шаклида ишлатилади.

«з» фонемаси. Бу фонема тил олди сирғалувчи жарангли фонема бўлиб, ёзувда *зе (ز) зод (ذ)* *зэл (ض)* ва *зо (ظ)* ҳарфлари билан ифодаланади.

Зол араб ва форс сўзларида, *зод* ва *зо* эса араб сўзларидагина учрайди. Сўз бошида ўзлаштирилган сўзларда, сўз ўртасида ва охирида, ўзбек сўзларида ҳам учрайди: *зар, зулм, заҳр, зумурад, қизил, қазан, саз, көз, йуз, түз, түз*.

Бу фонема ҳам палатал ва веляр вариантларга эга. *сөз, йуз* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ ва *зар, қазан* каби орқа қатор унлилари билан ёндош келганда қаттиқ талаффуз қилинган.

«ш» фонемаси. Бу фонема тил олди, сирғалувчи жарангсиз ундош товуш бўлиб, ёзувда *шин (ش)* ҳарфи билан ифодаланади.

Араб ва форс сўзларида сўз бошида, ўзбек сўзларида сўз ўртаси ва охирида ҳам учрайди: *шэх, ши:ри:н, шарэб, шамэ, киши, йаша, баш, таш, кэш* (кошки), *түш, қуш*.

Бу фонема ҳам палатал ва веляр вариантларга эга. *бэш, киши* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ, *қуш, таш* каби сўзларда орқа қатор унлилар билан ёндош келганда қаттиқ талаффузга эга бўлган.

«ж» фонемаси. Тил олди сирғалувчи, жарангли ундош бўлиб, ёзувда *же (ج)* ҳарфи билан ифодаланади.

Аждаб, мижа, мижгон, жэла каби тожик тилидан кирган сўзлардагина учрайди. Ҳозирги замон ўзбек тилида мазкур сўзлардаги *ж ж* га айланган. Бу товушнинг палатал варианты йўқ. *ж* ли сўзларнинг ҳаммаси

қаттиқ ўзақли бўлиб, қўшимчаларнинг қаттиқ вариантлари қўшилади.

«ч» фонемаси. Бу фонема тил олди, аффрикатив жарангсиз ундош бўлиб, ёзувда асосан *жим* (*چ*) ҳарфи билан ифодаланади.

Чим ҳарфи билан берилиш ҳоллари жуда кам учрайди. Сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам келади: *чиқ, чэрик, чэхра, үч, уч, күч, кэча, нэча, қачан*.

«ч» фонемаси палатал ва веляр вариантларга эга. *Үч, куч* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ ва *чиқ, қачан* каби тил орқа унлилари билан ёндош келганда қаттиқ талаффуз қилинади.

«ж» фонемаси. Бу фонема тил олди, аффрикатив жарангли ундош бўлиб, ёзувда *жим* (*ج*) ҳарфи билан ифодаланади.

Ўзлаштирилган сўзларда ҳамма позицияларда учрайди: *жэн, жаҳэн, жавэб, ажаб, ажал, инжу, тэж, хирэж*.

Бу фонема палатал вариантга эга эмас. *ж* ли сўзлар қаттиқ ўзақли бўлиб, уларга қўшимчаларнинг қаттиқ варианты қўшилади.

«н» фонемаси. Бу фонема тил олди, бурун, портловчи сонор товуш бўлиб, ёзувда нун (*ن*) ҳарфи билан ифодаланади.

Сўз бошида ҳам, охирида ҳам, ўртасида ҳам учрайди: *нэ, най, нима, жэнэн, ана, дэна, қани, қан, сан, кэн, фан, мэн, сэн*.

Бу фонема палатал ва веляр вариантларга эга. *Мэн, ун* (овоз) каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёнма-ён келганда юмшоқ ва *ун, қан* каби сўзларда орқа қатор унлилар билан ёндош келганда қаттиқ талаффуз қилинади.

Олмош охиридаги *н* жўналиш аффикси қўшилганда аффикс олдидаги ундош билан қўшилиб *ң* га айланади: *мэн+га — мэңа; бу>мун+га — муңа; ул>ан+га — аңа*.

«р» фонемаси. Бу фонема тил олди, титроқ, сонор ундош товуш бўлиб, ёзувда *ре* (*ر*) ҳарфи билан ифодаланади.

«л» фонемаси. Бу фонема тил олди, ён, сирғалувчи, сонор товуш бўлиб, ёзувда *лом* (*ل*) ҳарфи билан ифодаланади.

Сўз бошида фақат ўзлаштирилган сўзларда, сўз ўртаси ва охирида ўзбек сўзларида ҳам учрайди: *лэла, луълуъл, лэк, лэзим, илм, бала, ала, бал, лэл, ал* (қизил).

Бу фонема палатал ва веляр вариантларга эга. «л» фонемаси *бэл*, *тил* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда юмшоқ ва *қал*, *лэла* каби сўзларда (орқа қатор унлилар билан ёнма-ён келганда) қаттиқ талаффуз қилинган. *л* нинг қаттиқ ёки юмшоқ талаффузга эга бўлганлигини биз, масалан, *л* билан тулаган сўзларга қўшилган қўшимчалар орқали билишимиз мумкин. *л* олд қатор унлилар билан ёндош келганда қўшимчанинг юмшоқ варианты, орқа қатор унлилар билан ёндош келганда қаттиқ варианты қўшилади. Қиёслансин:

<i>элга</i> (х, 55 б)	<i>ақлга</i> (х, 99 а)
<i>элимга</i> (х, 54 а)	<i>хайлига</i> (х, 99 а)
<i>тилимга</i> (х, 54 а)	<i>аҳлига</i> (сс, 11)
<i>бэлимга</i> (х, 53 б)	<i>аслига</i> (сс, 10)

Бироқ *л* нинг талаффузидаги бу фарқ фонологик хусусиятга эга эмас. Чунки унинг қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз қилиниши позицияга боғлиқ. Масалан, мазкур мисолларимизда *л* олд қатор унлилари билан ёндош келганда юмшоқ ва орқа қатор унлилари ва *қ* билан ёндош келганда қаттиқдир. Шунинг учун биз битта *л* фонемаси: мавжуд бўлиб, у палатал ва веляр вариантларга эга бўлган, дейишга ҳақлимиз.

«й» фонемаси. Бу фонема тил ўрта, сирғалувчи, жарангли ундош товуш бўлиб, ёзувда *ё* (*ى*) ҳарфи билан ифодаланиб, ҳамма позицияларда учрайди: *йэр*, *йэр*, *йағ*, *айақ*, *айвэн*, *уйқу*, *ай*, *най*, *май*, *рағй*.

Сўз бошида ўзлаштирилган сўзларда, сўз ўртасида ва охирида, ўзбек сўзларида ҳам учрайди: *рэм*, *рахшэн*, *рахш*, *рахм*, *руҳ*, *қара*, *ари*, *бар*, *қар*, *зар*.

Бу фонема палатал ва веляр вариантларга эга: *түрк*, *бэр*, *тэр* каби олд қатор унлили сўзларда юмшоқ ва *бэр*, *қара*, *тур* каби орқа қатор унлили сўзларда қаттиқ талаффузга эга.

Навой тилидаги *қарар*, *сарғар* каби сўзлар охиридаги *р* ҳозирги замон ўзбек тилида диссимилияцияга учраб, *й* га айланган: *қорай*, *сарғай*.

Бу фонема ҳам палатал ва веляр вариантларга эга бўлиб, «й» *йэр*, *йэтти* каби олд қатор унлили сўзларда юмшоқ, *йағ*, *айвэн* каби қаттиқ ўзакли сўзларда қаттиқ талаффузга эга.

«н» фонемаси. Бу фонема тил орқа, бурун, юмуқ сонор ундош бўлиб, ёзувда *нун* ва *коф* ҳарфлари билан ифодаланади. Сўз бошида мутлақо учрамайди.

Сўз ўртасида туркий сўзларда, сўз охирида туркий ва тожик сўзларида ҳам учрайди: *оңай, тэңиз* (денгиз), *мэ-ңиз, чаң, раң, таң, тэң*.

Бу фонема саёз ва чуқур тил орқа вариантларига эга. *чаң, оңай* каби қаттиқ сўзларда орқа қатор унлилар билан ёндош келганда чуқур тил орқа ундоши каби талаффуз қилинади ва *тэң, мэң* каби сўзларда олд қатор унлилар билан ёндош келганда саёз тил орқа ундоши каби талаффуз қилинади. Бу фонеманинг чуқур тил орқа варианты баъзан *н* билан *ғ* нинг қўшилиши натижасида ва саёз тил орқа варианты *н* билан *г* нинг қўшилиши оқибатида ҳосил бўлади. Мисол учун қуйидаги байтлардаги *муңа* ва *сэңа* сўзларини олиб кўрайлик:

аңа ҳар-неча эб-у тэб артип
муңа ишқида изтирэб артиб (х, 99 а)

ул кэча-ким сэңа валэдат олуп
матлағ-и ахтар-и сағэдат олуп (х, 100 а)

Биринчи байтдаги *муңа* сўзидаги *ң* жўналиш аффиксидаги *ғ* нинг *му<бу* олмошига макон ва замон келишиклари аффиксини қўшганда пайдо бўладиган *н* билан қўшилиши натижасида ҳосил бўлган чуқур тил орқа *ң* товушидир. Иккинчи байтдаги *сэңа* сўзидаги *ң* эса *сэн* сўзига жўналиш аффиксининг *-га* вариантини қўшиш натижасида *н* билан *г* нинг қўшилишидан ҳосил бўлган саёз тил орқа *ң* товушидир. «*муңа*» сўзига *-га* қўшилган бўлса, нима учун қўлёзмада *ғайн* эмас, *коф* ёзилган деган савол туғилиши мумкин. Бундай қилинишига сабаб бундай сўзларда *н* билан келишик олдидаги *г* ёки *ғ* ундошларининг ажратиб *нг* ва *нғ* тарзида эмас, балки бир товуш сифатида, лекин позициясига қараб чуқур ёки саёз тил орқа ундоши каби талаффуз қилинганидан дарак беради. Чунки *ң* нинг чуқур тил орқа варианты ҳам, саёз тил орқа варианты ҳам Навоий давридагина эмас, ундан олдинги даврларда ҳам *нун* ва *коф* ҳарфлари билан ифодаланади. Масалан, Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғотиттурк»ида *ң* товушининг чуқур тил орқа вариантини ҳам *нун* ва *коф* билан ифодалайди. Маҳмуд Кошғарий уч ҳарфли феъллар бобининг таркибида бурун товуши, яъни *ң* товуши бор сўзлар бўлимини қуйидагича қилиб беради:

الفئة منه يغال ار يوزى انكفتى اى سهم وجه الرجل و يقال
برجن انكفتى اذا ذهب طراوة الديباج و نحوه انكفار
انكفماق

يقال سكل انكلتى اى اندمل المريض و يقال ايش
انكلتى اى استقام الامر المسوس انكلور انكلماق —¹⁶

Таржимаси: унинг (уч ҳарфли феъллар бобининг) бу-
рун товушига эгалари: *эр йўзи оңуқты*, яъни эр
юзин бўзарди, дейилади. Яна *барчын оңуқты*, яъни ипак
ва шу кабиларнинг ранги ўчди, дейилади. Ҳозирги-ке-
ласи замони — *оңуқар*; масдари — *оңуқмақ*.

сөгәл оңулты, яъни бемор тузалди, дейилади. Яна
иш аңулты, яъни бузуқ иш ўнгалди, дейилади. Ҳозирги-
келаси замони *оңулур*; масдари — *оңулмақ*.

«Девону луғоти-т-турк»дан келтирилган бу парчада
ҳ товушининг қаттиқ вариантлари *нун* ва *коф* билан
берилган. Бу сўзларнинг уч ҳарфлилар бобида¹⁷ бери-
лиши эса, уларда *нун* билан *коф*нинг икки товуш эмас,
бир товуш билдирганига далилдир.

«к» фонемаси. Бу фонема тил орқа, портловчи,
жарангсиз ундош бўлиб, ёзувда *коф* (ک) ҳарфи билан
ифодаланади.

Ҳамма позицияларда учрайди: *кэт, кэл, көз, карэ-
мат, кэкүс, экүрмак, бэбэк, эшак*.

к билан қ товушлари қадимги даврда бир фонема-
нинг икки варианты сифатида уқилган. Чунки туркий
сўзларда к фақат олд қатор унлилар билан, қ эса фа-
қат орқа қатор унлилар билан ёндош келади. Бошқача
қилиб айтганда, сўзда «к» ёки «қ» келиши маъно би-
лан эмас, позиция билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам т,
с каби фонемаларнинг палатал ва веляр вариантлари-
ни ва ҳ фонемасининг саёз тил орқа ва чуқур тил орқа
вариантларини алоҳида фонема дея олмаганимиздек,
к билан қ ни ҳам қадимги давр учун алоҳида икки фо-
нема дея олмаймиз. Навоий даврида эса *ы — и* унли-
ларининг ва *а — э* унлиларининг конвергенцияси, ҳам-
да ўзбек тилида *тэк* ва *тэк* каби к билан қ туфайли
фарқланувчи араб ва тожик сўзларининг пайдо бўли-
ши битта туркий фонема к (қ)нинг дивергенцияга уч-
раб, икки мустақил к ва қ фонемаларга айланишига
сабаб бўлган.

Туркий сўзлар охиридаги к унли ёки сонор ундош
билан бошланган аффикс ва энклитикалар олдида жа-
ранглилашиб, г га айланиши мумкин.

«қ» фонемаси. Бу фонема чуқур тил орқа, порт-

¹⁶ Divanü lugat-it-türk, tipkibasimi, Ankara, 1941, 116-бет.

¹⁷ Маҳмуд Кошғарий феъл ҳарфларининг сонини феълнинг
«буйруқ» формасига, яъни негизига қараб белгилайди.

ловчи, жарангсиз ундош товуш бўлиб, ёзувда *қоф* (ق) ҳарфи билан ифодаланади.

Навоий тилидаги *қ* фонемаси қадимги турк тилидаги бир «*к* (*қ*)» фонемасининг дивергенцияси натижасида вужудга келган фонемадир. *қ* фонемаси сўз бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам келади: *қара, қан, қаш, қалин, қад, тоқуз, мақом, йоқ, тоқ, тэқ* (гунбаз), *қ* тожик сўзларида учрамайди, туркий сўзлар охиридаги *қ* унли ёки сонор ундошлар билан бошланган қўшимчалар, энклитикалар олдида жаранглашиб, *ғ* га айланиш ҳоллари ҳам учрайди. Поэзияда сўз охиридаги *қ* қофия талаби билан «*ғ*» га ҳам айланиши мумкин¹⁸.

«*г*» фонемаси. Бу фонема тил орқа, портловчи, жарангли ундош товуш бўлиб *к* каби ёзувда *коф* ҳарфи билан ифодаланади. Ҳамма позицияларда учрайди: *ғозал, гэр, гэх, агар, эгачи, тэг. г* араб сўзларида учрамайди. Классик араб тилида *г* товуши умуман йўқ. Шунинг учун араб тилига форс тилидан ўтган сўзлардаги *г* товуши *ж* га айланади: *гулэб — жула:б; наргис — наржис* каби.

г фонемаси ҳам худди *к* ва *қ* фонемалари каби қадимги турк тилидаги бир *г* (*ғ*) фонемасининг дивергенцияси натижасида мустақил фонемага айланган товушдир.

«*г*» фонемаси. Бу фонема чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли ундош товуш бўлиб, ёзувда *ғайн* билан ифодаланади.

Ҳамма позицияларда учрайди: *ғаш, ғэфил, ғари:б, дағи, йағи, тағ, бэғ, чарэғ, димэғ, ғабғаб*. Биз кўрган Навоий текстларидаги туркий сўзларнинг бошида *ғ* учрамади. Сўз бошида *ғ* нинг келишига сабаб бўлган сўзлар асосан араб сўзларидир.

ғ фонемаси юқорида айтиб ўтганимиздек, қадим турк тилидаги бир *г* (*ғ*) фонемасининг дивергенцияси натижасида вужудга келган фонемадир.

г (*ғ*) фонемасининг дивергенциясига ҳам худди *к* (*қ*)даги каби *и* — *и* ва *а* — *э* унлиларининг конвергенцияси, ҳамда фақат *г* билан *ғ* да фарқланувчи (*гар* — *ғар*; *гул* — *ғул* каби) араб ва тожик сўзларининг ўзбек тилига кириб келиши сабаб бўлган.

«*х*» фонемаси. Бу фонема чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангсиз товуш бўлиб, ёзувда *хе* (خ) ҳарфи билан ифодаланади.

¹⁸ Қаранг: Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., с. 82—83.

х ҳамма позицияларда учрайди: *хатун, хат, харазм, хэҳиш, йахши, бахт, тахт, шэх*.

Бу фонема ўзбек сўзларининг охирида учрайди. А. М. Шчербак бу ундошни эски ўзбек тилида шартли равишдагина бор дейиш мумкин, дейди¹⁹. Бироқ бу масалага синхроник нуқтан назардан қараганда Навоий тили ва XV аср ўзбек адабий тилида бу фонеманинг мавжудлигини шартсиз тан олиш керак. Чунки Навоий тилида *хат* ва *қат*, *йах* ва *йақ* каби сўзлар бир-биридан шу *х* товуши туфайли фарқ қилади. Демак, Навоий тилида қадим алоҳида фонема ҳисобланмаган *х* товуши араб ва тожик сўзлари туфайли алоҳида фонемага айланган.

«х» фонемаси. Бу фонема бўғиз, сирғалувчи, жангсиз ундош бўлиб, ёзувда (о) ва (ح) ҳарфлари билан ифодаланади.

Иккинчиси араб сўзларида учрайди. *ҳ* Навоий тилида тожик ва араб сўзлари ҳисобига сўзнинг ҳамма позицияларида учрайди: *ҳар, ҳамма, ҳашам, туҳмат, раҳмат, шэх, эгэх*.

«ъ» фонемаси. Бу фонема бўғиз, портловчи ундош товуш бўлиб, ёзувда *айн* ва *ҳамза* билан ифодаланади²⁰. Фақат араб сўзларида учрайди: *санъат, съят, шамъ, жамъ, масъул*. *Айн* ҳарфи сўз бошида ҳам учрайди. Бироқ унинг сўз бошида ҳам талаффузга эга бўлган дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Навоий давридаги орфографияда араб ва тожик сўзларига нисбатан график принцип қўллангани учун мазкур ҳарфлар сўз бошида талаффузга эга бўлмаса ҳам ёзувда акс эттирилган.

Сингармонизм

Навоий тилида ҳам сингармонизм қонунлари мавжуд²¹.

¹⁹ Уша асар, 84-бет.

²⁰ Бу товушнинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги ҳолати ҳақида қаралсин: Поливанов Е. Д. Введение в языкознание для востоковедческих вузов. Лц, 1928, с. 87; Введение в изучение узбекского языка (пособие для самообучения), вып. 1, Ташкент, 1925, с. 97; Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, 1959, с. 286—289; Шобдурахмонов Ш. Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 108—109-бетлар.

²¹ Ф. Абдуллаев ўзининг бир мақоласида (УТА, 1966, 5-сон) бунинг ақсини изҳор қилган. У масалага онд мавжуд илмий асарларни ҳисобга олмаганлиги, тил фактларини яхши текширмаганлиги, график хусусиятларни фонетик деб тушунганлиги туфайли нотўғри хулосага келган.

Навой «Хамса»сининг Абдулжамил нухаси бизни XV аср ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг ҳар учала қонуни, яъни унлилардаги танглай уйғунлиги, лаб уйғунлиги, ҳамда ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги бор, деган хулосага олиб келди. Фақат Навоий давридаги ўзак-негиз ва қўшимчаларнинг қаттиқ ёки юмшоқлигини аниқлашда тожик ва араб сўзларини, *a* ва *u* унлиларининг конвергенцияси ва *к* (*қ*), *г* (*ғ*) ундошларининг дивергенциясини ҳисобга олиш керак. Навоий тилида қуйидаги белгиларга эга бўлган сўзларнинг ўзак-негизи қаттиқ ҳисобланади.

1. Биринчи бўғинида *a* унлиси бўлган сўзлар. Бундай сўзларнинг ўзак-негизи, келиб чиқишидан қатъи назар, хоҳ туркий бўлсин, хоҳ ўзлашма бўлсин, қаттиқ бўлади. Бу ҳолдан фақат туркий *айла-* феъли ва *айла* кўмакчиси ҳамда таркибида, айниқса охирида, *к*, *г* товушлари бўлган тожик ва араб сўзлари мустасно.

2. Таркибида *y*, *o* унлилари бўлган ҳамма сўзлар.

3. Таркибида *қ*, *ғ* ундошлари бўлган ҳамма сўзлар.

4. Таркибида *к* ва *г* товушлари бўлмаган тожик ва араб сўзлари. Бундай сўзларда танглай уйғунлиги бузилиши ҳам мумкин. Лекин бу ҳодиса жуда кам учрайди.

Қуйидаги белгиларга эга бўлган сўзларнинг ўзак-негизи юмшоқ бўлади:

1. Биринчи бўғинида *э* бўлган туркий сўзлар.

2. Таркибида *ү* ва *ө* бўлган ҳамма сўзлар.

3. Таркибида *к* ва *г* ундошлари бўлган ҳамма сўзлар. *к* ва *г* сўз охирида бўлмаган тожик ва араб сўзларининг баъзилари бундан мустасно.

Танглай уйғунлиги. Навоий тилида қаттиқ ўзак-негизга қўшимчаларнинг қаттиқ вариантларининг қўшилишини ва юмшоқ ўзак-негизга юмшоқ вариантларининг қўшилишини Мирзо Маҳдийхон ўзининг «Санглох»²² асарининг «Мабониу-л-луғат»²³ қисмида айтиб ўтган. Масалан, Маҳдийхон аффиксларнинг қаттиқ ва юмшоқ вариантларининг ишлатиш ўрнини тўғри тушунтириб беролмаган Фароғий ва Толи Ҳиравийларни танқид қилиб, қуйидагиларни ёзади: «Шуни билиш керакки, формаларни вужудга келтирадиган элемент ик-

²² Sanglak, A Persian guide to the Turkish Language by Mahdi xan, Facsimile Tektwith an Introduction and Indices by sir Gerard Clauson, London, 1960.

²³ «Мабониул-луғат — алоҳида ҳам нашр этилган: E. Denison Ross, The Madani'l—lyghat being a grammar of the turki language in Persian by Mirza Mehdi khan, Calcutta, 1910.

кидан ортиқ турга эга эмас. У ё *қоф* (қ) ва *ғайн* (ғ) ли ё *коф* (к, г) ли бўлади. Бу ҳар иккала тур ихтиёрий равишда хоҳлаган пайтда ишлатила берилмасдан, эшитилишига қараб, билиб ишлатилади. Гарчи Фароғий ўз асарида *қоф* ёки *коф* айтилиши ихтиёрий ва Толи Ҳиравий ҳам, тахминан, «алғучи»нинг маъносини гапирар экан, актив сифатдошга *ғайн* ёки *коф* қўшиш ихтиёрийдир. Масалан, *қилғучи* ва *билғучи* каби деб ёзсалар-да, буларнинг ҳар иккаласининг ҳам сўзи янглишдир. Чунки буйруқ формаси *қил* қофий бўлиб, унинг барча формалари *қоф* ва *ғайн* билан ясалади: *қилмақ*, *қилғай*, *қилғучи* ва ҳоказо. *бил* эса кофий бўлиб, унинг бошқа формалари *коф* билан айтилади: *билмақ*, *билғай*, *билғучи* ва ҳоказо.

Навоий «Хамса»сининг Абдулжамил нусхаси Маҳдийхоннинг бу фикрини тасдиқлайди. Масалан, қиёслансин:

قىلماغلىق қилмағлиқ (х, 152 б)

يىقىلماغلىق йиқилмағлиқ (х, 152 б)

قويماق қопмақ (х, 152 б)

قىلماماق қилмамақ (х, 152 б)

قىلماق қилмақ (х, 102 б)

توتماق тутмақ (х, 102 б)

چابماق чапмақ (х, 100 б)

ايتماق айтмақ (х, 104 а)

اورماق урмақ (х, 106 а)

ساغинدورماق сағиндурмақ (х, 106 а)

اولماк олмак (х, 152 б)

тирилмак (х, 152 б)

كولماк кўлмак (х, 152 б)

ايتماк этмак (х, 152 б)

ييتماк йэтмак (х, 152 б)

ايچماк ичмак (х, 153 а)

يимаك йэмак (х, 153 а)

يېتكورماك йэткүрмак (х, 102 б)

سورماك сүрмак (х, 102 а)

تيكورماك тэгүрмак (х, 102 а)

Навоий тилида худди мана шу *-мақ/-мак* ка ўхшаб бошқа қўшимчалар ҳам қаттиқ ва юмшоқ вариантларга эга бўлади. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва сингармонизмни йўқотган шеваларда, масалан, *ақлга, димэғига, йэқасига, болган, урган, қилгани* дейилса, «Хамса»да бу сўзлар *ақлга, димэғига, йақасига, болган, урган, қилғали* (х, 99 а) деб берилган. Бу ҳол Навоий тилида палатал-веляр уйғунлик бўлганидан дарак беради. Навоий тилида бу уйғунлик бузилган, деган фикрнинг пайдо бўлишига, биринчидан, кейинги давр қўлёзмаларига асосланиш, иккинчидан, Навоий тилида э фонемасининг мавжудлигини тан олмаслик натижасида тожик ва араб сўзларидаги *а* ни *ә* деб билиш оқибатида аслида қаттиқ бўлган ўзакларни юмшоқ деб тушуниш сабаб бўлган. Масалан, *эдәб* каби сўзлар *адаб* деб ўқилган, *адаб* эса, *әдәб* деб ўқилган. Бироқ бу сўзга қўшимчаларнинг қаттиқ варианты қўшилади. Бундай ҳоллар эса палатал-веляр уйғунлик бузилган, деган фикрнинг вужудга келишига сабаб бўлган.

ла б у й ғ у н л и г и. Навоий тилида ёпиқ бўғинли аффикслардаги *и* унлиси охириги бўғини лабланган унлили сўзларга қўшилганда лабланади:

بى حىاليق бейҳайэлик (х, 99 б)

ديماكلىك дэмаклик (х, 99 б)

ايكرى ليكىم эгрилигим (х, 99 б)

تارتتيم тарттим (сс, 209)

معشوق لوق маъшуқлуқ (х, 99 а)

كوزكولوك көзгүлүк (х, 99 а)

چوچوك لوكيدىن чүчүклигидин (х, 103 а)

اولدوم олдум (сс, 9)

Бир ундошдан иборат бўлган аффикслардаги эпенетик унлилар ҳам лаб уйғунлигига бўйсуниб, сўзнинг охириги бўғинидаги унли лабланган бўлса, лабланган унли ҳолида, сўзнинг охириги бўғинидаги унли лабланмаган бўлса, лабланмаган ҳолда қўшилади. Масалан:

ايتيب этип (х, 103 б)

بيريپ бэрип (х, 103 б)

ساغينيپ сағинип (х, 103 б)

تارتيب тартип (х, 103 б)

سپاسينك сипәсин (х, 98 б)

قدرتينگ қудратин (х, 99 б)

عشقينگ ишқин (х, 99 б)

كيلتوروپ кәлтүрүп (х, 103 б)

سورتوپ суртүп (х, 103 б)

ياغدوروپ йағдуруп (х, 103 б)

اوروپ уруп (х, 103 б)

ضعونك сунъуң (х, 98 б)

جبروتونگ жабарутуң (х, 99 б)

ودونگوچ вужудуң (сс, 7)

Бу келтирган мисолларимиздағи равишдош аффикси *-n* ва иккинчи шахс бирлик эгалик қўшимчаси аффикси *ң* олдидаги унли охири бўғинда лабланган унли келган сўзларда лабланган, лабланмаган унлили сўзларда эса лабланмаган.

Учинчи шахс буйруқ аффикси *-сун/-сун*, ўтган замон биринчи шахс кўплик аффикси *-дуқ/-дук* каби аффикслардаги унлилар тарихан лабланган унлилардан иборат бўлган бўлиши керак, шунинг учун булар XV аср ўзбек адабий тилида ўз ҳолатини сақлаган бўлиб, ҳозирги замон ўзбек тилида редукцияга учраб, лабланмаган улига айланган. *му* билан *тур* эса аффикс бўлмагани учун улар палатал-веляр ва лаб уйғунлигига бўйсунмайди.

Жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги. Навоий тилида жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга ундош товуш билан бошланган аффиксларнинг жарангсиз ундош билан бошланган вариантлари, унли ва жарангли ундош товуш билан тугаган сўзларга эса жарангли ундош билан бошланган вариантлари қўшилади. Сонор товуш билан бошланган аффиксларда бундай уйғунлик юз бермайди. Масалан, *-лар*, *-мақ*, *-мак*, *-ла*, *-ма* каби аффиксларнинг биринчи

товуши жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга қўшилганда ҳам ўзгаришсиз қола беради: *башлар, айтмақ, этмақ, башла, кэтма* каби.

Навоий тилида жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлигининг мавжудлигини қуйидаги мисоллар орқали кўриш мумкин:

- سپقاردى сипқарди (сс, 165)
سوندى сунди (сс, 165)
اولدى олди (сс, 6)
ياسادى йасади (сс, 166)
بىردى бәрди (сс, 166)
كوردى көрди (сс, 186)
بويورغان буйурған (х, 99 а)
تاقتا таққа (х, 52 б)
تاشقا ташқа (х, 53 б)
جهت قه жиҳатқа (х, 53 а)
اولوس قه улусқа (х, 53 а)
توتى тутти (сс, 7)
اجتى ачти (сс, 6)
تاпти тапти (сс, 166)
ايلتى элтти (сс, 166)
چىقتى чиқти (сс, 166)
توشتى түшти (сс, 166)
يار اتقان йаратқан (х, 99 б)
باشيغه башига (сс, 164)
خردغه хирадға (х, 53 б)
باشيمغا башимға (х, 53 б)
خسروغه Хусравға (х, 53 б)

НАВОИЙ ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Навоий тилидаги сўзларни худди ҳозирги замон ўзбек тилидаги каби дастлаб икки катта морфологик гуруҳга, яъни мустақил ва ёрдамчи сўзларга, сўнгра мустақил сўзларни ўз навбатида от, сифат, олмош, сон, феъл, равиш туркумларига, ёрдамчи сўзларни эса кўмакчи, боғловчи ва юкламаларга бўлиш мумкин¹.

От

От туркумига кирувчи сўзлар киши, ҳайвон, нарса, ҳодиса ва тушунчаларнинг отини билдиради ва қуйидаги грамматик категорияларни ўз ичига олади:

- 1) атоқлилик ва турдошлик;
- 2) кишилик ва нокишилик;
- 3) ҳолат;
- 4) кўплик;
- 5) эгаллик;
- 6) келишик.

Навоий тилида жинс категориясига оид элементлар ҳам бор.

От туркумидаги сўзлар гапда эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол бўлиб кела олади.

Атоқлилик ва турдошлик

Отларни бир морфологик хусусиятга кўра, атоқли ва турдош отларга бўлиш керак бўлади.

Атоқли отлар билан турдош отлар ўртасидаги грамматик фарқ шундан иборатки, атоқли отлар доим муайян ҳолатдаги от каби ишлатилади, турдош отлар эса ҳам муайян, ҳам мавҳум ҳолатларга эга бўлади.

¹ Қиёслансин: Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка, с. 98—99.

Кишилик ва нокишилик

Ўзбек тилидаги отларни киши билдириш, билдирмаслик нуқтан назаридан икки қисмга бўлишнинг² ҳам грамматик аҳамияти бор. Кўплик формасидаги киши билдирувчи отлар нормал ҳолатда (вазн ва бошқа поэтик сабаблар бўлмаганда) эга бўлиб келганда кесимнинг кўпликда берилишини талаб қилади: *уми:д ул-ким, чун оқуғучилар диққат-у иътибор көзи била назар салғайлар ва ҳар-қайси өз фаҳм-у идрэклариға көра баҳра алғайлар, биткүчига ҳам бир — дуэ-била баҳра йэткүрғайлар* (МҚ, 8).

Бу парчадаги кўплик формасида берилган эгага кесимларнинг ҳам мослашиб кўпликда келишига сабаб, эганинг киши билдирувчи от билан ифодаланганлигидир.

Киши билдирмовчи отлар эга бўлиб келганда у кўплик формасида бўлса ҳам, кесим бирлик формасида берилади: *...агар баъзи ишлари андин өксүк болса, баъзи артуқтур* (МҚ, 104).

Бу мисолларнинг эга — *ишлар*, кўпликда бўлишига қарамасдан кесим *өксүк болса* бирликда берилган, чунки *ишлар* киши билдирувчи от эмас.

Бироқ киши билдирмовчи отлар ҳам бадний нутқда жонлантирилганда кесим унга кўпликда мослашиши мумкин: *Карам-у мурувват ата-ву ана-дурлар. Вафэ-ву ҳайэ икки ҳамзод фарзанд ҳар нэча ул икавга нур била сафо-дур, бу икавга иттисол била пайванд... Вафо-ву ҳайэ элам ти:ра макэнидин өтүп-турлар ва ломакон оламида макон тутуп-турлар-у өзларин бир-бирлари била авутуп-турлар ва қалған рафэсиз бэхайэлар аларни уну туп-турлар* (МҚ, 114).

Бу парчада Навоий аслида нокиши отлари бўлган *вафэ* ва *ҳайэ* сўзларини олдин *фарзанд* деб жонлантирган ва киши отлари каби ишлатиб, кесимларни кўпликда берган.

Навоий тилида киши отлари (яъни киши номи эмас, киши билдирувчи отлар) жамловчи от бўлса, эга бўлиб келганда бирлик формада ҳам кесим кўпликда келади: *бу таврда йана ази:злар ҳам жилва қилурлар-ким, замон аҳли тааммул қилсалар, барин билурлар* (МҚ, 103—104).

² Қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 74.

Бу ерда аҳл сўзи бирлик формада бўлишига қарамай, жамловчи киши оти бўлганлиги учун кесим кўликда берилган.

Ҳолат

Ўзбек тилидаги от туркумига кирувчи сўзларга ҳолат нуқтан назаридан назар ташласак, уларнинг баъзилари доим муайян ҳолатда ва айримлари гоҳ мавҳум ва гоҳ муайян ҳолатда ишлатилишини кўрамиз: атоқли отлар фақат муайян ҳолатда, турдош отлар эса ўрни билан ё мавҳум, ёхуд муайян ҳолатда истеъмол қилинади (Олмошлар ҳам доим муайян ҳолатда бўлади). Турдош отлар бирлик формасида, яъни *-лар* аффиксини олмаган ҳолда ўзлари билдирган предметнинг рус тилидаги каби бир донасини билдирмасдан, жамини билдиради ва шу предмет тушунчасини англатади. Масалан, рус тилида «книга» дейилганда бир дона китоб тушунилса, ўзбек тилида китоб сўзи жамлик маъносига эга. Шунинг учун ўзбек тилида, агар бир киши дўкондан мингта китоб сотиб олган бўлса ҳам, «китоб олдим» дейди, «китоблар олдим» демайди. Турдош отларда мана шу жамлик умумийлик маънолари бўлганлиги учун муайян бир предмет устида гап кетаётган вақтда от грамматик нуқтан назардан ҳам муайян ҳолатда берилиши керак бўлади. Ўзбек тилидаги от, отлашган ёки гапда от вазифасида келган бошқа туркумларга оид сўзлар ҳолат категорияси нуқтан назаридан дастлаб икки ҳолатга эгадир:

- а) мавҳум ҳолат;
- б) муайян ҳолат.

Мавҳум ҳолатдаги сўз қуйидаги грамматик хусусиятларга эга:

1) Воситасиз тўлдирувчи вазифасида келганда тушум аффиксини олмайди: *Ғани:ға чапан киймак андақ-дурким, муфлисқа атлас-у катэн киймак* (МҚ, 140); *илм оқур амал қилмаған к эри : з қазип тухм салмағанга охшар йэ тухм салип маҳсулидин баҳра олмаған-ға* (МҚ, 141).

2) Аниқловчи вазифасида келганда қаратқич аффиксини қабул қилмайди: *ағзыға кэлганни дэмак нэдон иши* (МҚ, 142). *Қила алған-ча таъзи:м-у адаб биносин, йиқма, ҳай э-ву ҳурмат хилватидин ташқари чиқма* (МҚ, 143).

3) От, эга, кесим, ҳол вазифасида келганда муайян-

лик белгиларидан холи бўлиши шу отнинг мавҳум ҳолатда эканлигини билдиради.

Қуйидаги ҳолларда от муайян ҳолатда бўлади:

1) Мавҳум ҳолатдаги сўзнинг олдига бир проклитикаси³ қўшилганда: *карам бир-жафэкашнинг шиддати йўкин көтармак-дур ва ани ул суъубаттин өткармак-дур* (МҚ, 112).

2) Мавҳум ҳолатдаги сўзнинг кетидан энклитикалик хусусиятга эга бўлган э юкламаси келганда: *ринд-и хар-рботин-ки май ичмак била өтар авқоти, хубэбдэк бэ-да ҳавоси башида, суроҳий-дэк баш қойар йэри соғар қашида, дайрда ҳар-қайан-ки базм-э көруп, сабукашлик василаси-била өзин йэткуруп* (МҚ, 61); *ҳар-муғ-бача илгидин-ки жом-э тартип, Жамшиддин истиғнэву шавкати артип* (МҚ, 61).

Бу ерда биринчи мисолимиздаги *жафэкаш* сўзига ноаниқлик маъноси ноаниқлик юкламаси бир орқали берилган бўлса, қолган мисоллардаги *базм* ва *жэм* сўзларининг ноаниқ ҳолати э орқали ифода қилинган, яъни бу жумлалардаги *базм-э, жом-э бир базм, бир жомга* тенгдир.

Мазкур юклама ёзувда ундош товуш билан тугаган сўзларга қўшилганда ё ҳарфи билан, унли билан тамом бўлган сўзларга қўшилганда ёю ё ёки *ҳамзаю ё* билан ва баъзан сўз э билан тугаб, *ҳо-йи ҳавваз* ёзилган бўлса, *ҳамза* билан ифодаланиши мумкин.

Бу юклама насрдан ҳам кўра назмда кўпроқ учрайди, Алишер Навоийнинг «топмадим» радибли бир ғазалидаги қофиядаги сўзларнинг ҳаммаси шу ноаниқлик юкламаси билан берилганини кўраимиз:

*мэхр көп көргүздүм. аммо миҳрибэн-э тапмадим,
жэн баси: қилдим фидо орэмижэн-э тапмадим.*

*ғам-била жэнимға йэттим, ғамгусэр-э көрмадим,
ҳажр-ила дилхаста олдум, дилситэн-э тапмадим.*

*ишқ-арэ йүз миң малэват оқиға олдум нишэн,
бир-камэн абруда түзлүктин нишэн-э тапмадим⁴...*

Бу байтлардаги:

³ «Бир» сўзи ҳолат маъносини билдирганда проклитикалик хусусиятига эга бўлиб, отнинг ноаниқ ҳолатини ифода қилгани учун «ноаниқлик юкламаси» деб юритилади (қаралсин: А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1956, с. 168—169).

⁴ ЎзССР ФА нинг Қўлёзмалар институтида сақланувчи 163-рақамли қўлёзма, 92-варақнинг а бети.

мэхрибэн-э — ҳеч (бир) мэхрибэн
оромижэн-э — ҳеч (бир) оромижэн
ғамгусэр-э — ҳеч (бир) ғамгусэр
дилситэн-э — ҳеч (бир) дилситэн
нишэн-э — ҳеч (бир) нишэн

Э юкламаси худди бир юкламаси каби ясовчилик хусусиятига ҳам эгадир. У вақт билдирувчи отларга қўшилиб, пайт равиши ясаши мумкин:

*гаҳэ таптим фалактин нэтавонлиғ,
гаҳэ көрдүм замэндин көмрэнлиғ* (МҚ, 4).

Бу ерда *гаҳэ* сўзи *гаҳ* (гоҳ — пайт) сўзига э юкламаси қўшиши билан ясалгандир.

3) Аниқлик юкламаси *и*: қўшилганда ҳам от муайян ҳолатда бўлади. Навоий тилида отларнинг муайян ҳолатини ифода қилиш учун тожик тилидан ўзлаштирилган «ё-йи ишорат» деб аталувчи *и*: дан ҳам фойдаланилади. Бу юклама ҳозирги замон ўзбек тилида истеъ-молдан чиққан. Ҳозир уни «нимаики керак бўлса» иборасида *нима* билан *-ки* орасида учратиш мумкин.

Навоий асарларида аниқлик кўмакчиси жуда кўп ишлатилади: *шайх-и рийёий раънолиқ жилванамэйи мис-и:-дур алтун-била рокаш, таши хушнамэ-йу ичи нэхаш*⁵ (МҚ, 59); *қанзат чашма-и:-дур-ким, суйи алмақ-била қурумас ва махзан-и:-дур-ким, нақди сайпамақ-била өксумас*⁶ *ва мазра-и:-дур-ким⁷, тухми⁸ иззат-у шавкат бэр бэрур ва шажар-и:-дур-ким, шэхи истиғнэ-ву ҳурмат самар кэлтүрүр* (МҚ, 74); *вафэ шамъ-и:-дурким, даҳр⁹ тийра¹⁰ хэждэнин йарутмай-дур ва замэн бэвафэлари көңли-била улфат тутмай-дур ва нарғис-и:-дур-ки, даврон чаманиға көз салмай-дур ва көңүллари ғунчасида ҳикд-у¹¹ ҳасаддин өзга қалмай-дур, маҳбуб-и:-дур пэқхилқат¹², жуз пэқ көңүлга унс-у улфати йэқ, матлуб-и:-дур, пэкизатийнат¹³, жуз пэкиза фитратқа¹⁴ майл-у рағбати йэқ, дурр-и:-дур, самин¹⁵, инсэнийат тэ-жиға эвар* (МҚ, 113—114).

⁵ Бу ўринда «нохуш» сўзи сажъ талабига мувофиқ «нохаш» ўқилади.

⁶ Өксумак — камаймоқ.

⁷ Мазраъ — экинзор.

⁸ Тухм — уруғ.

⁹ Даҳр — дунё.

¹⁰ Тийра — қоронғи.

¹¹ Ҳикд — кек.

¹² Покхилқат — пок яратилган.

¹³ Покизатийнат — пок табиатли.

¹⁴ Фитрат — табиат.

¹⁵ Самин — қийматбаҳо.

Юқорида келтирилган мисолларимизда:

мис-и: — шундай мис

чашма-и: — шундай чашма

махзан-и: — шундай махзан

мазраъ-и: — шундай мазра

шажар-и: — шундай шажар

шамъ-и: — шундай шам

наргис-и: — шундай наргис

маҳбуб-и: — шундай маҳбуб

матлуб-и: — шундай матлуб

дурр-и: — шундай дур

Демак, Навоий тилидаги аниқлик юкламаси бош гапнинг аниқловчиси эргаш гап аниқлаб келаётган бирор бўлагига қўшилиб, эргаш гап аниқлаб келаётган сўз бош гапнинг кесими бўлса, аниқлик юкламасининг *шундай* сўзи билан алмаштириш мумкин. Агар эргаш гап аниқлаб келаётган сўз кесим бўлмаса, *шундай* сўзи билан алмаштириб бўлмайди: *бу мазҳар-и*¹⁶ ажъ-йибқа *гуруҳ-и*:-ким, *тэбигъ-дур*, *баъзини арз қилали*¹⁷, *кимлар вэқиъ-дур* (МК, 27). *Шаҳ-и*:-ки, *сидқи аниқ тэңри-бирла түз бэлғай*¹⁸, *на ғам адуси*¹⁹ *аниқ бир йоқ эрса йүз болғай* (МК, 17).

Бу ўринда *гуруҳ-и* ва *шаҳ-и* ни шундай гуруҳ, шундай шоҳ деб бўлмайди.

4) Аниқлик аффикси *-а* қўшилганда: *...бу хэксэри паришэнрозгэр шабэб авэниниң бидэйатидин куҳулат замэниниң ниҳэйатигача давэрн вэқиъэтидин-у сипэхр-и гардун ҳэдисэтидин, даҳр-и фитнаақи:э буқаламунлуғидин-у замэна-йи раңэми:э гунэгуллуғидин муддат-и мадид-у аҳд-и бағи:д ҳар-навъ шиққ-у сувратта иқдом урдум* (МК, 4); *бу ши:ри:н мэва вилэйат боғи шажарасидиң болғай ва бу лази:э фэқиҳа*²⁰ *худэйат шажарасиниң самараси болғай* (МК, 90). *Соҳибҳиммат муфлислик била паст болмас, ҳимматсиз ганж тапса, бийикларга ҳамдаст болмас. Чинэр илги хэлийлиғидин бийиклигига нэ нуқсэн, туфрэхқа, ниҳон ганжлари-била нэ улвий шэн*²¹, *ҳиммат аҳлиға агарчи бийик кавкабадур, аммо саҳоватқа нэча мартабадур* (МК, 111-бет).

Бу мисоллардаги *замэна*, *шажара*, *самара*, *кавкаба*

¹⁶ Мазҳар — зоҳир бўлиш ўрни.

¹⁷ Арз қилмақ — баён қилмоқ.

¹⁸ Туз болмақ — тўғри бўлмоқ.

¹⁹ Аду — душман.

²⁰ Фоқиҳа — мева.

²¹ Бу ерда *шэн* сўзи сажъ талаби билан *шон* ўқилади.

сўзларидаги -а аффикси замон, шажар, самар ва кав-каб сўзларининг муайян ҳолатда эканини билдиради.

5) Эгалик аффикслари қўшилганда ҳам от муайян ҳолатда бўлади.

Учинчи шахс эгалик аффиксининг эгаликдан муайянлик билдиришга кўчиш ҳолати ҳам бор бўлиб, худди инглиз, араб ва бошқа тиллардаги аниқлик юкламалари каби бошқа сўз туркумига кирувчи сўзлардан от ясайди, ёки уларни отлаштиради (қийёслансин: бор-бори; оқ-оқи).

Бариси сўзида бўлгани каби учинчи шахс эгалик аффикси такрорланганда биринчиси артикклик вазифасини ўтайди. Шунинг учун ҳам туркшунослар учинчи шахс эгалик қўшимчасини муайян ҳолатни билдириши учун хизмат қилган ўринларда «аниқлик артикли» деб атайдилар.

6) Сўзнинг аниқловчиси бўлиб келганда қаратқич аффиксини олиши ҳам унинг муайян ҳолатда эканлигини билдиради.

Навоий «Лайло-ву Мажнун» достонида, аввал Мажнуннинг Лайло қабиласи томонга йўл олганини тасвирлаб, кейин шундай дейди:

*ит бирла түзүп бу мәжарәсин
ким, көрди қаби:ланиң қарәсин (х. 66 б).*

Бу ерда қайси қабила ҳақида гап бораётганлиги ўқувчига олдиндан маълум бўлгани учун, қабила сўзига -ниң қўшиб муайян ҳолатда берилган.

7) Сўз воситасиз тўлдирувчи бўлиб келганда, тушум аффиксини олиши ҳам муайянлик белгисидир:

*Лайло ғами айла қилди бәдәд
ким, ата-анани қилмади йәд (х. 66 а);*

*чун бәмәр иши назъ ҳәлиға йәтти, бирав ул ҳәлдин
Лайлға хабар әтти, пари: в а ш н и ул хабар нәшәд
қилди, д э в э н а с и н с о р а р ғ а н э м а с а в ә д қилди
(МҚ, 97).*

8) Сўзнинг аниқловчиси бўлганда ҳам муайян ҳолатда бўлади:

*мәҳнат түнидин фәснәзвар
бу қиссаға буйла тақти зәвар (х, 67 а).*

*бу таъри:ф қилған иш қ-у бу байән эткан аҳл-и ишқ
маъшу;қ вужуди бирла қойим-дурлар (МҚ, 92).*

Мавҳум ҳолатдаги отлардан муайян ҳолатдаги отларни ажратувчи грамматик хусусият шундан иборат-

ки, от мавҳум ҳолатда аниқловчи вазифасида келганда қаратқич аффиксини, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келганда тушум аффиксини қабул қилмайди.

Отнинг муайян ҳолати эса ўз навбатида икки ҳолатни ўз ичига олади:

- а) ноаниқ ҳолат;
- б) аниқ ҳолат.

Муайян ҳолатдаги от ноаниқлик юкламалари «бир» ёки «э» билан берилганда, ноаниқ кўмакчиларсиз келганда аниқ бўлади. Ноаниқ ва аниқ отнинг мавҳум ҳолатдаги отдан фарқ қилдирувчи умумий грамматик хусусияти уларнинг аниқловчи вазифасида келганда қаратқич аффиксини ва воситасиз тўлдирувчи вазифасида келганда тушум аффиксини олишидир.

Кўплик

Туркий тиллардаги, жумладан, ўзбек тилидаги кўплик категорияси туркшунос олимлар томонидан мукамал ишланган. Шунинг учун биз бу масалада умумий маълумот бериб ўтирмасдан, бевосита Навоий тилидаги кўплик категориясини тавсиф қилишга ўтамиз.

Навоий тилида кўплик, асосан, ҳозирги замон ўзбек адабий тилидагидек *-лар* аффикси билан ифодаланади. *-лар* аффиксининг қўлланиш доираси кенг бўлиб, у туркий сўзларгагина эмас, ўзлаштирилган сўзларга ҳам қўшилиб келади. Масалан:

а) араб сўзларига: *ғамлариға* (сс, 183), *карамлариға* (сс, 183), *мусэфирлар* (МКҚ, 6), *ази:злар* (МКҚ, 5), *ҳаллардин* (МКҚ, 7), *кавқаблардин* (МКҚ, 4).

б) тожик сўзларига: *мэхрибонларға* (сс, 182), *наставонларға* (сс, 182), *кэллар* (сс, 183), *нишоналар* (сс, 182), *тароналар* (сс, 182). Навоий тилида кўпликнинг арабча формалари ҳам мавжуд бўлиб, уларни назардан четда қолдириш XV аср ўзбек адабий тилининг муҳим бир хусусиятини очиб бермаслик бўлар эди.

Аъзо, аҳвол, авлэд, фуқаро, уламэ, ҳайвонэт, аҳли, анҳор каби арабча кўплик формасига эга бўлган сўзлар ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам учрайди. Бироқ бундай кўплик формасидаги сўзлар ҳозирги замон ўзбек тилида кўплик маъносини йўқотган бўлиб, бирлик формаси каби ишлатилади, ҳамда уларнинг кўплик формаси *-лар* қўшиш билан ясалади²¹.

²¹ Қаралсин: Фуломов А. Ғ. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, 1944, 33—37-бетлар.

Ҳозирги замон ўзбек тилида арабча кўплик форма-
сидаги сўзларнинг баъзиларигина, кўпроқ -эт қўшим-
часига эга бўлганлари жамлик маъносига эгадир.

Ҳозирги замон ўзбек тилида арабча кўплик форма-
лари кўплик маъносида ўқилмаса ҳам, Навоий тилида
уларнинг кўплик каби ўқилганини кўрамиз: *заман аҳ-
лидин баъзи асҳоб-у даврон хайлидин*²² *баъзи аҳбобки,
бу ҳаллардин хабарсиз ва көңуллари бу хайр-у*²³ *шар-
дин*²⁴ *асарсиз-дур*²⁵ (МҚ, 7).

Баъзи сўзи бундай ҳолларда ўзининг аниқланмиши-
нинг кўпликда бўлишини талаб қилади. Шунинг учун
ҳам бу ердаги арабча кўплик формасидаги *аҳбоб* ва
асҳоб сўзлари сон категорияси нуқтаи назаридан *ҳа-
библар* ва *сҳибларга* тенгдир. Яна Навоий «Маҳбу-
бу-л-қулуб»да фаслларнинг сарлавҳасидаги отларнинг
кўплик формасини бир ерда *кэтиблар зикрида* (МҚ,
30) деб, -лар аффикси билан ифода этса, иккинчи ерда
бундай отларнинг арабча кўплик формасини беради:
ҳуффэз зикрида (МҚ, 34).

Қуйидаги мисолда эса Навоий тилида арабча кўп-
лик формаларининг кўплик каби ўқилганини кесимнинг
кўплик формасида берилганидан англаш мумкин: *эгҳ
жунун маҳалласида арзэл бойнумға си:ли: урди-
лар ва атфэл башимға таш йағдурдилар* (МҚ, 5).

Демак, Навоий тилида кўпликнинг арабча формаси
ҳам кўплик каби ўқилган. Навоий услубни ранг-баранг
қилиш учун сўзнинг кўплик формаси керак бўлганда
бир ерда -лар аффиксидан фойдаланса, иккинчи бир
ерда худди шу сўзнинг арабча кўплик формасидан ҳам
фойдаланади: *бу муқаддамэтдин мақсуд бу-ким, ҳар-
көйда йүгүрү-мэн ва элам аҳлидин ҳар-навъ элга
өзүмни йэткүрүп-мэн ва йахши-йу йаманниң афъолин
билип-мэн ва йаман-у йахши хислатларин тажри-
ба қилипмэн* (МҚ, 7); *бу навъ асҳоб-у аҳбоб-қа инти-
бэҳ қилмақ ва аларни бу ҳэлэттин эгҳ қилмақ вэжиб
көрүндики, ҳар тэйифа хислидин вуқуфлари ва ҳар-
табақа аҳволидин шуғирлари болғайки, муносиб эл
хизматиға шитэб қилғайлар ва нэмунэсиб эл суҳбати-
дин ижтинэб вэжиб билғайлар* (МҚ, 7).

Бу мисолларимизнинг биринчисида *хислат* сўзининг
кўплик формаси -лар аффикси билан ифодаланган бўл-

²² Хайл — аҳл. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги хил сўзи хайл-
нинг хил деб ўқилишидан келиб чиққандир.

²³ Хайр — русча «добро»нинг худди ўзи.

²⁴ Шар — русча «зло»нинг худди ўзи.

²⁵ Асарсиз — беҳабар маъносида.

са иккинчисида унинг арабча кўплик формаси (хисъл) берилган.

Араб тилидаги кўплик формаси икки турга бўлинади. Бир тури «бутун кўплик» (алжамъу-с-солим) ва иккинчи тури «синиқ кўплик» (алжамъу-л-мукассар) деб аталади. Синиқ кўплик ташқи флексия билан ясалади:

муаллимун (бирлик) — *муаллиму:на* (кўплик)

муаллиматун (бирлик) — *муаллима:ту* (кўплик)

Синиқ кўплик ички флексия билан ясалади:

кита:бун (бирлик — *кутубун* (кўплик)

шеърун (бирлик) — *ашъа:рун* (кўплик)

Навоий тилида бу арабча кўплик формаларининг ҳар икки тури ҳам ишлатилади. XV аср ўзбек адабий тилидаги арабча *бутун* кўпликнинг грамматик кўрсаткичи *-и:н*²⁶ ва *-эт* қўшимчаларидир. Эр кишининг бирор сифатини ёки касбини билдирувчи сўзларнинг кўплик формаси *-и:н* қўшимчаси билан ясалади: *агар ҳаводис*²⁷ *йэли сипэхр*²⁸ *гулшани аврэхин*²⁹ *учурса, аларға андин хабар йоқ ва анжум*³⁰ *гулбаргларидин ҳар-сарри савурса, аларға андин асар йўқ, ҳавослари*³¹ *нэжэр тажаллийэт*³² *жамэли садамотидин*³³ *ва шавқлари нэмиқдор*³⁴ *ишқ ҳужуми ғалабэтидин, анбийэ-йи*³⁵ *мурсали:н йэткандин назарларин мақсуддин алмай ва малэйика-йи*³⁶ *муқарраби:н өткандин назарларин улсари салмай* (МҚ, 98); *улки йалған-била сарф-и авқэт*³⁷ *эткай, аңа бу йаман келмағай, йана мубэхэт эткай*³⁸, *агар мустамиъи:н-и фэфил тапқай, йалғанин чинға өткарса, мақсудин ҳосил тапқай*³⁹ (МҚ, 127); *Қутбу-с-солики:н-у султэну-л-эрифи:н, урфэн тари:қинда авлийэдин мумтэз Шайх Абусаъи:д Хар-*

²⁶ Араб тилида юқорида кўрганмиздек, бу қўшимча бош келишида *-у:н* (а) шаклига эгадир. Ўзга келишикларда *-и:н* (а) формасига айланади.

²⁷ Хаводис — «ҳодиса»нинг кўплиги.

²⁸ Сипэхр — фалак.

²⁹ Авроқ — «варақ»нинг кўплиги.

³⁰ Анжум — «нажм» (юлдузнинг кўплиги).

³¹ Хавос — «ҳис»нинг кўплиги.

³² Тажаллийэт — жилваланиш.

³³ Садамот — «садама» (зарба)нинг кўплиги.

³⁴ Номикдор — беҳад.

³⁵ Анбийэ — «набий» (пайғамбар)нинг кўплиги.

³⁶ Малэйика — «малак» (фаришта)нинг кўплиги.

³⁷ Авқот — «вақт»нинг кўплиги. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги овқат сўзи қут (таом)нинг кўплиги — ақвотнинг метатеза ҳодисасига учраши натижасида вужудга келган сўздир.

³⁸ Мубэхэт — мағрурланмоқ.

³⁹ Мақсудин ҳосил тапмак — мақсадига етмоқ.

рээ ағзида сукут муҳри зэхир ва жамэл-и тажаллийэт-қа мустағрақ-у⁴⁰ мутаҳаййир⁴¹ туруп эрди ва көзин эс-лэнға уруп эрди (МҚ, 98); бу ази:э қавмниң пэшвэ-у муқтадэси⁴² ва бу шари:ф хайлниң сардафтар-у⁴³ сархайли⁴⁴, вилэйт баҳри гавҳари ва карэмат авжи ахтар⁴⁵ ами:ру-л-муъмини:н Али радийа-л-лаху ғанху ва каррама-л-лаху важҳаху-дур-ким⁴⁶, назм дэвэнлари мавжуд (МҚ, 27).

Келтирган мисолларимиздаги қуйидаги сўзлар -и:н қўшимчаси билан ифодаланган кўплик формасидадир:

мурсали:н	бирлиги	мурсал
муқарраби:н	»	муқарраб
мустаммиби:н	»	мустаммиб
сэлики:н	»	сэлик
эрифи:н	»	эриф
муъмини:н	»	муъмин

Навий тилида -эт қўшимчасига эга бўлган кўплик формаси қуйидаги усуллар билан ясалади:

1. Араб тили нуқтаи назаридан муаннас ҳисобланувчи ва ўзбек тилига ўтганда т товуши сақланган⁴⁷ сифат, ҳаракат типидagi сўзларнинг кўплик формаси охириги бўғиндаги а ни э билан алмаштириш йўли билан ясалади:

ҳаракат	кўплиги	ҳаракэт
ривэят	»	ривэйэт
сифат	»	сифэт
ҳэлат	»	ҳэлэт
эйат	»	эйэт

Мисоллар: ҳаракэтидин зэхир телбалар атвэри⁴⁸, кали-мэтидин бэхир⁴⁹ үсрүклар⁵⁰ шиэри (МҚ, 38);; муфтий фақи:ҳ-э кэрак мутадаийин⁵¹ ва элим-э кэрак муъми:н,

⁴⁰ Мустағрақ — чўмган.

⁴¹ Мутаҳаййир — ҳайрон.

⁴² Муқтадо — пир.

⁴³ Сардафтар — бошловчи.

⁴⁴ Сархайл — оқсоқол.

⁴⁵ Ахтар — юлдуз.

⁴⁶ Радийаллаху ғанху ва карумаллаху важҳаху — оллоҳ ун-дин рози бўлсин ва унга карам айласин.

⁴⁷ Бошқа тилларга ўтган -ат (ун) қўшимчасига эга бўлган араб сўзларининг баъзиларида т товуши сақланиб қолган, баъзиларида сақланмаган, баъзилари т ли ва т сиз вариантларга эга.

⁴⁸ Атвор — характер.

⁴⁹ Бэхир — маълум.

⁵⁰ Үсрүк — маст.

⁵¹ Мутадаийин — диёнатли.

ислэм илмида мэхир-у дийэнат нури жаби:нида⁵² ээхир, майлдин көңли бэкусур-у хийладин зами:ри⁵⁸ бэфутур, қалами ривзйатта сэдиқ⁵⁴, рақами мужтаҳид сөзи-била мувэфиқ (МҚ, 23).

2. Араб тилида муаннас ҳисобланган ва ўзбек тилига ўтганда *т* товуши тушиб қолган *воқиа*, *калима* (арабчаси: ва:қийъатун, калиматун) типигаги сўзларнинг кўплик формаси сўз охиридаги *а* ни *э* га айлан-тириб, тушиб қолган *т* ни қайта тиклаш йўли билан ҳосил қилинади:

<i>воқиа</i>	кўплиги	<i>воқийэт</i>
<i>ҳэдиса</i>	»	<i>ҳэдиcэт</i>
<i>калима</i>	»	<i>калимэт</i>
<i>муқаддама</i>	»	<i>муқаддамэт</i>
<i>мақола</i>	»	<i>мақолэт</i>

Мисоллар: *Бу хэксэр-и пари:шэнрозгэр шабэб⁵⁵ авэни-ниқ⁵⁶ бидзйатидин⁵⁷ куҳулат замэниниқ, ниҳзйатиға-ча даврэн воқийэтидин ва сипэхр-и гардун ҳэдисэтидин, даҳр-и фитнаақи:з буқаламунлуғидин⁵⁸ ва замэна-йи рақми:з гунэгуллуғидин⁵⁹ муддат-и мади:д-у⁶⁰ аҳд-и баъи:д⁶¹ ҳар-навъ шиққ-у⁶² сувратта иқдом урдум (МҚ, 4); бу муқаддамэттин мақсуд бу-ким, ҳар көйда йугур-руп-мэн ва элам аҳлидин ҳар навъ элга өзүмни йэткү-рүп-мэн (МҚ, 7); аксари фэсиқ-у⁶³ бадхой ва қалғани кажтабъ-у⁶⁴ дуруштгой, ҳаракэтлари хэриж түзүксиз сэзлари-дэк ва калимэтлари⁶⁵ ҳашв⁶⁶ маҳалсиз нэзла-ри-дэк (МҚ, 37).*

3. Араб тилида масдар ёки сифатдош формасига эга бўлиб, ўзбек тилида отлашган баъзи сўзларнинг кўплиги -эт қўшимчаси билан ясалади⁶⁷.

⁵² Жаби:н — пешона.

⁵³ Замн:р — кўнгул.

⁵⁴ Сэдиқ — тўғри.

⁵⁵ Шабоб — йигитлик.

⁵⁶ Авэн — давр («о»нинг кўплиги).

⁵⁷ Бидзйат — бошланиш.

⁵⁸ Буқаламунлуқ — ўзгарувчанлик.

⁵⁹ Гунэгуллуқ — хилма-хиллик.

⁶⁰ Мади:д — узун.

⁶¹ Баъи:д — узоқ.

⁶² Шиққ — «йўсин» маъносида.

⁶³ Фэсиқ — фисқчи.

⁶⁴ Кажтабъ — тескари табиатли, акс.

⁶⁵ Бу сўздаги -лар эгалик қўшимчасиникидир.

⁶⁶ Ҳашв — пуч.

⁶⁷ Ўзбекча «сабзавот» сўзи ва форсча «сабзажэт» шу хилда ясалган.

камэл	кўплиги	камэлэт
махлуқ	»	махлуқэт
мушқил	»	мушқилэт
назар	»	назарэт

Мисоллар: эдамийсизлиқта махлуқэттин мумтээ, ҳайвонлиқлари көп-у мардумлиқлари аз⁶⁸ (МК, 19); маъоний⁶⁹ аҳлиниң нуқтапардэзи Шайх Муслиҳиддин Саъдий ва ишқ гуруҳиниң пэжбэви-йу⁷⁰ пэкрави⁷¹ Ами:р Хусрав-и Дэхлавий ва тасаввуф-у диққат мушқилотинин гириҳгушэйи⁷² Шайх Заҳириддин Санъийи (МК, 28); мунажжим-ки, савэбит-у⁷³ сайёр⁷⁴ назарэтидин ҳукм сүрар, раммэлдэк-дур-ким⁷⁵, нуқталари ҳисэби била лоф урар (МК, 40).

Навоий тилида синиқ кўпликнинг қуйндаги типлари учрайди:

1. *афъэл* типдаги кўплик формаси.

Масалан: *гэх жунун маҳалласида арзэл бойнумға си:ли:*⁷⁶ урдилар ва *атфэл башимға таш йағдурдилар* (МК, 5); *ҳукамо*⁷⁷ шэхни дэп-турар дарйэ-йи заххэр⁷⁸ ва қавм-у хайлин дарйэ тэграсидаги анхэр (МК, 20); *ҳалэйиқ аҳвэл-у афъэл-у ақвэлиниң кайфийати* (МК, 8); *агар шэх адэлатшихэр, улуси шихэрида ҳам адэлаттин эсэр* (МК, 20).

Бу мисоллардаги ушбу сўзлар *афъэл* типдаги кўплик формасидадир:

арзэл	бирлиги	рази:л
атфэл	»	тифл (бола)
анхэр	»	наҳр
афъэл	»	фэъл
аҳвэл	»	ҳэл
ақвэл	»	қавл (сўз)
эсэр ⁷⁹	»	асар

⁶⁸ Мардумлиқ — одамгарчилик.

⁶⁹ Маъоний — «маъно»нинг кўплиги.

⁷⁰ Пэжбэз — пок ошиқ.

⁷¹ Пэкрав — «покбоз»нинг синоними.

⁷² Гириҳгушэй — ҳал қилувчи (айнан: тугун ечувчи).

⁷³ Савэбит — «сэбит» — ҳаракатсиз юлдузнинг кўплиги.

⁷⁴ Сайёр — сайёра (ҳаракат қилувчи юлдуз).

⁷⁵ Раммэл — фолбин.

⁷⁶ Си:ли: — шапалоқ.

⁷⁷ Ҳукамо — «ҳаким»нинг кўплиги.

⁷⁸ Заххор — тўлиб-шошган, лиммо-лим.

⁷⁹ «Асар» сўзи афъэл вазнида «аъсэр» бўлиши керак эди, би-роқ сўз бошида икки ҳамза қатор келса, иккинчи ҳамза «о»га айланади.

2. *фузалэ* типидаги кўплик формаси. Масалан: *шаръий ҳийлалар гириҳидин*⁸⁰ *көңли ачуқ*, *фуқаҳэ*⁸¹ *тазви:рлари*⁸² *ти:ралигидин*⁸³ *зами:ри йаруқ* (МК, 22); *фуқарэ иши аңа ҳам-дуо*, *ҳам-нэзиш*, *аниң даъби фуқарэға ҳам-сахэ*, *ҳам-навэзиш* (МК, 10); *өзга мулкниң руғэй-ву халқи аниң эрзусида ва йана кишвар*⁸⁴ *мазлумлари аниң адл дуэси гофтугосида* (МК, 10); *йахши атиға уламэ иши расэйил*⁸⁵ *тарти:би ва йахши сифэтиға шуғаро варзиши*⁸⁶ *қасэйид*⁸⁷ *тарки:би* (МК, 10).

Бу мисолларда берилган тубандаги сўзлар *фузалэ* типидаги кўплик формасидадир:

<i>фуқаҳэ</i>	бирлиги	<i>фақи:ҳ</i>
<i>фуқарэ</i>	»	<i>фақи:р</i>
<i>руғайэ</i>	»	<i>раиййат</i>
<i>уламэ</i>	»	<i>элим</i>
<i>шуғарэ</i>	»	<i>шэбир</i>

3. *фузул* типидаги кўплик формаси.

Масалан: *чун бу мақэлэтниң қулубқа маҳбублуги маълум болди*, *аңа «Маҳбубу-л-қулуб» ат қойулди* (МК, 8); *афлэк*⁸⁸ *шабистэни-йүзи баҳэридин гулшан ва малэйик уйуни рахши*⁸⁹ *ғубэридин равшан* (МК, 3); *қилмас ишларни қилмақ андин маълум болғай ва қилур ишлар тарки андин қэсида-ву русум болғай* (МК, 24); *аввалги жамэват нуқуд-и күндүз-и илэхийдин ғаний-у*⁹⁰ *халқ таэри:фидин мустағний-дурлар*⁹¹ (МК, 26).

Бу жумлалардаги ушбу сўзлар *фузул* типидаги кўплик формасида берилган:

<i>қулуб</i>	бирлиги	<i>қалб</i>
<i>уйун</i>	»	<i>айн (кўз)</i>
<i>русум</i>	»	<i>расм</i>
<i>нуқуд</i>	»	<i>нақд (капитал)</i>
<i>күнүз</i>	»	<i>канз (хазина)</i>

4. *физэл* типидаги кўплик формаси. Мис.: *жибэл таши-йу дашт кумиға нэқэ*⁹² *сүрган биҳэр амвэжи*⁹³ *талэту-*

⁸⁰ Гириҳ — тутун.

⁸¹ Фуқаҳэ — «фақиҳ» (шариатшунос)нинг кўплиги.

⁸² Тазви:р — найранг.

⁸³ Ти:ралик — қоронғилиқ.

⁸⁴ Кишвар — мамлакат.

⁸⁵ Расэйил — «рисола»нинг кўплиги.

⁸⁶ Варзиш — машқ.

⁸⁷ Қасэйид — «қаси:да»нинг кўплиги.

⁸⁸ Афлэк — «фалак»нинг кўплиги.

⁸⁹ Рахш — тулпор (Рахш Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги Рустамнинг отидир. Бу атоқли от кейинчалик турдош отга айланган).

мидин⁹⁴ нафъу-зарар көрган (МК, 41); бу навъ асҳоб-у аҳбобқа интибоб қилмақ ва аларни бу ҳалаттин эсэх қилмақ вэжиб көрунди-ки, ҳар-тэйифа хислидин ву-қуфлари ва ҳар-табақа аҳвалидин шуғурлари болғай (МК, 7); ифлос-у⁹⁵ нэтавонлиғ ҳаңэмида⁹⁶, йағни: фал-лэлату нэмурэдлиғ аййэмида эсэх илм мадэрисидэ саф-и ниғэлда йэр тутум, эсэх уламэ мажэлисидэ⁹⁷ илм нуридин көңүлни йаруттум (МК, 5).

Мазкур мисоллардаги мана бу сўзлар «фиъэл» типдаги кўплик формасидадир:

жибэл	бирлиги	жабал	(тоғ)
биҳэр	»	бахр	(денгиз)
хисэл	»	хислат	
ниғэл	»	нағл	

5. фуъъэл типдаги кўплик формаси.

Масалан: имэлат⁹⁸ мунэсиб-дур ни:рдин хайл-и му-ри-дға йэ муғаллимдин сүрүг-и⁹⁹ тифл-и нэраси:дға¹⁰⁰ йэ элимдин жуҳҳэлға шафқат-учун йэ кэмилдин¹⁰¹ та-вэбиъ-у¹⁰² айсёлға тарбийат-учун (МК, 33); йигирми би-ринчи фасл. Ҳуффэз зикрида (МК, 34); тужжэр — сайёҳатишээр (МК, 41); он иккинчи фасл, қуззэт зик-рида (МК, 21).

Юқорида келтирилган мисолларнинг қуйидаги сўз-лари «фуъъэл» типдаги кўплик формасида берилган:

жуҳҳэл	бирлиги	жэҳил
ҳуффэз	»	ҳэфиз
тужжэр	»	тэжир
қуззэт	»	қэзи:

6. фаъала типдаги кўплик формаси. Масалан: фу-қарэ-у нэтавонлар аниң рифқ-у¹⁰³ мудэрэсидин¹⁰⁴ эсуда.

⁹⁰ Ғаний — бой.

⁹¹ Мустағний — «ортиқ» маъносида.

⁹² Нэқа — туя.

⁹³ Амвэж — «мавж»нинг кўплиги.

⁹⁴ Талэутум — чайқалиш.

⁹⁵ Ифлос — камбағал. Навоий даврида «ифлос» сўзи ҳозирги «нопоқ» маъносида ишлатилмайди.

⁹⁶ Ҳангэм — вақт, давр.

⁹⁷ Мажэлис — «мажлис»нинг кўплиги.

⁹⁸ Имэлат — имонлик.

⁹⁹ Сурук — ҳозирги «сурув»нинг асл шакли.

¹⁰⁰ Нэраси:д — балоғатга етмаган.

¹⁰¹ Кэмил — етук.

¹⁰² Тавэбиъ — тобиънинг кўплиги.

¹⁰³ Рифқ — ўртоқлик.

¹⁰⁴ Мудэрэ — мураса.

залама-ву аввонлар¹⁰⁵ аниң ти:ғ-и сийэсатидин фарсуда¹⁰⁶ (МҚ, 9).

Бу парчадағи залама сўзи элим сўзининг кўплик формасидир.

7. *фаъэйил* вазнидағи кўплик формаси. Масалан: *афлэк шабистэни йўзи баҳэридин гулшан ва малэйик уйуни рахши ғубэридин равшан* (МҚ, 3); *гаҳ шаҳрим эли ситамидин ғурбатқа түштүм ва ғари:б халэйикқа қошулдум-у қавуштум* (МҚ, 5); *йахши атиға уламэ иши расэйил тарти:би ва йахши сифэтиға шуғарэ варзиши қасэйид тарки:би* (МҚ, 10); *ишлари мағэний хазэйинидин жавҳар тэрмак ва эл файзи-учун вазн силкига назм бэрмак* (МҚ, 26).

Бу мисолларнинг тубандағи сўзлари *фаъэйил* типидағи кўплик формасида берилган.

<i>малэйик</i> ¹⁰⁷	бирлик	<i>малак</i>
<i>халэйик</i>	»	<i>хали:қа</i>
<i>расэйил</i>	»	<i>рисэла</i>
<i>қасэйид</i>	»	<i>қаси:да</i>
<i>хазэйин</i>	»	<i>хази:на</i>

8. *фуълэн* вазнидағи кўплик формаси. Масалан: *тужжэр — сайэхатшиээр ақлим-у*¹⁰⁸ *булдэн ҳэлидин хабардэр, ажэйибдин афсэнагузэр*¹⁰⁹ *ва ғарэйибдин нэдирагуфтэр*¹¹⁰ (МҚ, 41).

Бу гапдағи *булдэн* сўзи *балад* сўзининг кўплигидир.

9. *афэйла* типидағи кўплик формаси. Масалан: *нафи:с*¹¹¹ *ажнэсни*¹¹² *айап чапан киймаса, лази:з ағзийани асиркан*¹¹³ *қуруғ нэн йэмаса...* (МҚ, 41).

Бу ердағи *ағзйа* сўзи *ғизонинг* кўплигидир.

10. *афэйлэ* типидағи кўплик формаси. Масалан: *онбэшинчи фасл; атиббэ зикрида* (МҚ, 25); *йана-хам авлийэ-йи эгэх ва машэйих-у аҳлуллох бар-ким, буларга татаббуэ қилип-турлар*¹¹⁴ (МҚ, 27).

Биринчи жумладағи *атиббэ* сўзи *табибнинг*, иккинчи жумладағи *авлийэ* сўзи *валининг* кўплик формасидир.

¹⁰⁵ Аввон — безори.

¹⁰⁶ Фарсуда — тор-мор этилган, пачақланган.

¹⁰⁷ «Малэйик» «малойика» формасига ҳам эга.

¹⁰⁸ Ақлим — «иқлим»нинг кўплиги.

¹⁰⁹ Афсэнагузэр — ҳикоячи.

¹¹⁰ Нэдирагуфтэр — нодир нарсаларни сўзловчи.

¹¹¹ Нафи:с — қийматбаҳо.

¹¹² Ажнэс — «жинс» (бу ерда «мато» маъносидан)нинг кўплиги.

¹¹³ Асиркамак — аямоқ.

¹¹⁴ Татаббуэ қилмақ — эргашмоқ, тақлид қилмоқ.

11. *мафъил* типдаги кўплик формаси. Масалан: *бирав дэди-ким, йэ шайх дубэ бу маҳалда мақбул-дур ва бари машъйих машғул...* (МК, 97).

Бу гапдаги *машъйих* сўзи *шайх* сўзининг кўплигидир¹¹⁵.

12. *фаълил* типдаги кўплик формаси. Масалан: *салэти:н даргэхидин йирақ ва ҳавэқи:н базмгэхидин қирақ*¹¹⁶ *балки тэгерасига йавумаған*¹¹⁷ *йахширақ* (МК, 129); *эдил пэдшэх ҳақ-таъэлэдин халэйиққа раҳмат-дур ва мамэликка мужиб-и аманийату рифэҳийат*¹¹⁸ (МК, 9); *көп эрэнлар*¹¹⁹ *бу ишни шиъэр этип-турлар ва бу сүлүк*¹²⁰ *-била қүллий*¹²¹ *мақэсидға йэтип-турлар* (МК, 18); *хужаста*¹²² *тийнати*¹²³ *руҳ-и пэктин тэхир*¹²⁴ *ва фархунда*¹²⁵ *хилқати анэсир тарки:бидин пэж эркани зэхир* (МК, 3).

Келтирган мисолларимиздаги қуйидаги сўзлар *фаъэли:л* типдаги кўплик формасидадир:

<i>салэти:н бирлиги султэн</i>	
<i>ҳавэқи:н</i>	» <i>хэқэн</i> ¹²⁶
<i>мамэлик</i>	» <i>мамлакат</i>
<i>мақэсид</i>	» <i>мақсад</i>
<i>анэсир</i>	» <i>унсур</i>

13. *афъул* типдаги кўплик формаси. Масалан: *эмас афлэк-у анжум ҳэли бэнафъ-у зарар, лэкин ани тэхри билур, эрмас мунажжим билмаги мумкин* (МК, 41).

Бу ерда *анжум* сўзи *нажм* — юлдузнинг кўплигидир¹²⁷.

14. Навоийда *авэн* сўзи бор. Бу *эн* сўзининг кўплигидир: *бу хэксэр-и пари-шэнрозгэр шабэб авэниниң бидэйатидин куҳулат замэниниң ниҳэйатиға-ча ҳар-навъ шиққ-у сувратта иқдэм урудм* (МК, 4).

¹¹⁵ Шайх сўзининг «фуъул» вазнидаги кўплик формаси ҳам учрайди.

¹¹⁶ Қирақ — чет.

¹¹⁷ Йавумақ — яқинлашмоқ.

¹¹⁸ Рифэҳийат — фаровонлик.

¹¹⁹ Эрон — эр, мард.

¹²⁰ Сүлүк — йўл.

¹²¹ Қүллий — барча.

¹²² Хужаста — эзгу, бахтиёр.

¹²³ Тийнат — вужуд, зувала, асл.

¹²⁴ Тэхир — пок.

¹²⁵ Фархунда — қутлуг.

¹²⁶ «Ҳоқон» араб сўзи эмас, бироқ «бостон» каби кўпчиликнинг арабча формасига эга.

¹²⁷ «Нажм»нинг кўплиги «фуъул» вазни билан ҳам ясалади.

15. Яна «Маҳбубу-л-қулуб»да сэдэт сўзи учрайдики, бу сайийдининг кўплик формасидир: *садр кэрак уламэфа дастйэр болса-йу машэйихқа кэргузэр*¹²⁸ *ва сэдэтқа мумидд-у*¹²⁹ *фуқарэ*¹³⁰ *хизматида мужидд*¹³¹ (МК, 15—16).

Иккилик (Тасния)

Навой тилида баъзи сўзларнинг арабча иккилик формаси ҳам учрайди. Навой тилидаги иккиликнинг грамматик белгиси *-айн* қўшимчасидир¹³². Масалан: *хэ-жа-йи кавнайн дэп-тур-ким: кадлун са:ъатун хайрун мин ъиба-дати-с-сақали-н*¹³³ (МК, 9); *эдамий шари:фулкавнайн-дур ва ит-бахс-ул-айн*¹³⁴ (МК, 146); *сөз насридин назми хушрақ-у парэкандасидин жамъи дилкаш-рақ эркинин даъво қилмақ ва бу жамъиййатни бэш ганж жэмъи Низэмий ва Ҳинд шакаррэзи балки ши-ри:н калэмифа мусаллам тутмақ ва ул баҳрайнға қатранишон-у ул наййирайнға заррасэн өзин йэткурмак* (сс, 21).

Келтирган мисолларимиздаги *кавнайн*, *баҳрайн*, *наййирайн*¹³⁵ сўзлари *кавн* (дунё), *баҳр* (денгиз), *наййир* (ёритқич) сўзларининг иккилигидир.

Эгалик

Навой тилидаги эгалик категорияси асосан ҳозирги замон ўзбек тилидагидан фарқ қилмайди. Бироқ Навой тилидаги эгалик аффикслари ўзининг фонетик вариантлари билан ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан фарқ қилади.

Биринчи шахс бирлик эгалик аффикси Навой тилида *-м*, *-им*, *-ум*, *-ум* шаклидадир: *нэъматим* (сс, 184), *салғаним* (сс, 184), *ишимдин* (сс, 184), *танним* (сс, 184), *кафаним* (сс, 184), *назмим* (сс, 209), *қилқим* (сс, 209), *тэлиъим* (сс, 209), *димэғимға* (сс, 182), *баданним* (сс,

¹²⁸ Қэргузэр — хизмат қилувчи.

¹²⁹ Мумидд — ёрдамчи.

¹³⁰ Фуқарэ — «фақир»нинг кўплиги.

¹³¹ Мужидд — тиришқоқ.

¹³² Араб тилида иккиликнинг бош келишикдаги қўшимчаси «а:ни» шаклида бўлиб, ўзга келишикларда «айни» шаклини олади.

¹³³ Ўадлун са:ъатун хайрун мин иба:датус-сақалин — бир соатлик адолат инсу жин қилган ибодатдан яхшироқ.

¹³⁴ Бахсул-айн — паст маҳлуқ.

¹³⁵ Наййирайн — икки ёритқич, яъни ой ва қуёш.

10); *бэхудлугум* (сс, 167), *журмум* (сс, 10), *қолум* (сс, 10), *йолум* (сс, 19), *өзүмни* (сс, 9), *көңлүм* (сс, 10), *саҳвума* (сс, 209).

Ишлатилишига мисоллар:

чун сэңа сиррим эшкэр эттим
сэн-дағи қил нэ-ким қарэр эттим (сс, 184).

ул замон лутф-бирла қолда қолум
дағи өз жэнибиңға йолда йолум (сс, 10).

хаста көңлүм ишига сэмэн эт,
талабиң дардин аңа дармэн эт (сс, 10).

Иккинчи шахс бирлик эгалик аффикси *-ң, -иң, -уң, -уң* дан иборат: *гадэң* (сс, 10), *ризэң* (сс, 10), *қудратиң* (х, 99 б), *талғатиң* (х, 99), *фазлиң* (сс, 9), *каралиң* (сс, 9), *ишқиң* (сс, 8), *талабиң* (сс, 10), *нафасиң* (сс, 167), *хэтириңни* (сс, 167), *илгиңни* (сс, 167), *жабарутуң* (х, 99 б), *лавхуңа* (х, 99 б), *сунъуң* (сс, 5), *нуруң* (сс, 6), *хуснуң* (сс, 7), *вужудуң* (сс, 7), *йүзүң* (сс, 8), *өзүңа* (сс, 7).

Ишлатилишига мисоллар (*-уң, -уң* га мисол келтириш билан чекланамиз):

*лавхуңа*¹³⁶ *болмайин рақам маълум,*
ҳар-нэ маълум эмас, аңа марқум (х, 99 б).

мүлкүң ики бэғи — икки элам,
султэнлиғ эрур сэңа мусаллам (х, 53 б).

хуснуңа ҳар-дам өзга суврат олуп
көзгү такрэри ҳам зарурат олуп (сс, 7).

мэн түшүңни йорай валэ сэн-ҳам
шарт қил-ким нэ айтсам мэн-ҳам (сс, 116).

Учинчи шахс бирлик эгалик аффикси *-и, -си* шаклига эга: *қизи* (сс, 167), *көзи* (11, 166), *сөзи* (сс, 166), *жэни* (сс, 63), *көңли* (сс, 86), *халқи* (сс, 86), *лақаби* (сс, 80), *дарзанди* (сс, 80); *атаси* (сс, 81), *уйқусидин* (сс, 63), *ламғаси* (сс, 81), *муддаэссини* (сс, 81), *гошасида* (сс, 166).

Тарихан сўз охирида *и* товуши бўлиб, кейин тушиб қолган бўлса, учинчи шахс кўпликдан бошқа эгалик аффикслари қўшилганда, тарихий *й* тикланиш мумкин: *гадэ* — *гадэйи* (МК, 4) тарзида. Ишлатилишига мисоллар:

¹³⁶ Бўғин унлисидан кейин *в* товуши бўлса ҳам, эгалик аффиксининг унлиси лабланади.

*көкка туфрағини йәтүргайлар,
туфрағ-ичра таңин итүргайлар* (сс, 6).

*тун-у кун адҳами-йу ашҳабини,
чарх тавсанниң икки маркабини
кэча-кундуз шитэб-ара салдиң,
тун-у кун изтирэб-ара салдиң* (сс, 6).
*сүпүрүп йәр жаби:н-била бисйэр,
айлади муддаъэсини изхэр* (сс, 81);

*аммо баъд фуқарэниң га д э й и ва ғарэийб мастура-
ларниң ч э х ра г у ш э й и алфақи:р-у-л-хақи:р Али:шэр
ал-мулаққаб би-н-Навоий мундақ арз қилур...
(МК, 4).*

Эгалик қўшимчалари — су (сув) сўзига қўшилган-
да ҳам ўртада й товуши пайдо бўлади.

Биринчи ва иккинчи шахс кўпликда эгалик қўшим-
часининг шу шахс бирликдаги формаларига *-из, -уз,
-үз* қўшилади: *мақэмимиз* (сс, 167), *жэнимизни* (сс,
72); *баричизға* (сс, 72), *барчаңизға* (сс, 72), *мүлкүңүзга*
(сс, 146), *көңлүңүз* (сс, 153).

Ишлатилишига мисоллар:

*бахттин кэм агар болуп хэсил
болса бир-кун мақэмимиз сэхил...* (сс, 167).

*бу навэзишлар-у инэятлар
барчаңизға өкүш ривэятлар...* (сс, 72).

*дэди: өз мүлкүңүзга азм этиңиз,
жэн кэраклик эса рэвэн кэтиңиз* (сс, 146).

*ки кэрак болса сизга жэн, кэтиңиз,
қайда-ким көңлүңүз тилар, йэтиңиз* (сс, 153).

Учинчи шахс эгалик аффикси *-лари* шаклига эга.
Бир мисол билан чекланамиз:

*хафта-йу ай-у йилни тэз эттиң,
амр-ила и ш л а р и н ситэз эттиң* (сс, 6).

Бу эгалик аффиксидаги *-лар* қаратқичда *-лар* бој
вақтида баъзан тушиб қолиши ҳам мумкин:

*бэғ ачилмақ алар муруридин
гул сачилмақ а л а р йуруридин* (сс, 6).

Келтирилган мисоллар Навоий ва XV аср ўзбе
адабий тилида эгалик аффикслари қуйидагича бўлган
деган хулоса чиқаришга асос бўла олади:

бирлик:

I. -м, -им, -ум, -үм

II. -ң, -иң, -уң, -үң

III. -и, -си, -йи

кўплик:

-миз, -муз, -мүз, -имиз,
-умуз, -үмүз

-ңиз, -ңуз, -ңүз, -иңиз,
-уңуз, -үңүз

-лари

Булардан *-лари* ҳамма сўзларга қўшилган. *-м, -ң, -си* унли билан тугаган сўзларнинг ҳаммасига, *-йи* эса унли билан тугаган, лекин охирида тарихан *й* ундоши бўлган сўзларга факультатив равишда қўшилган. *-мүз, -ңүз* лабланган унли билан тугаган юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилган. *-им, -имиз, -иң, -иңиз* охириги бўғинида лабланмаган унли ёки шу бўғин унлисидан сўнг *в* товуши бўлмаган, ундош товуш билан тугаган сўзларга қўшилган. *-үм, -үң, -үмүз, -үңүз* ундош билан тугаган охириги бўғинида лабланган унли ёки шу бўғин унлисидан кейин *в* ундоши бўлган (ла в ҳ каби) қаттиқ ўзакли сўзларга қўшилган. *-ум, -уң, -умуз, -уңуз* ундош билан тугаган охириги бўғинида лабланган унли ёки шу бўғини унлисидан кейин *в* ундоши бўлган юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилган.

Демак, Навоий тилидаги эгалик аффикслари биринчи ва иккинчи шахсларда лабланган ва лабланмаган унлили ҳамда палатал ва веляр вариантларга эга экан.

Келишик

↓

Туркий тилларда «келишик» деб шартли равишда сўзларнинг гапдаги синтактик муносабатларни ифода қилувчи от ёки отлашган сўзнинг аффиксал формасига айтилади. Ёрдамчи сўзлар билан ифодаланадиган синтактик муносабатлар одатда келишик категориясига киритилмайди.

Навоий тилида худди ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва желовчи ўзбек шеваларидагидек олти келишик бор: 1) бош келишик; 2) қаратқич келишиги; 3) тушум келишиги; 4) жўналиш келишиги; 5) чиқиш келишиги; 6) ўрин-пайт келишиги.

Урхун ёзуви ёдгорликларида, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк», Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадғу билиг» асарида ва X—XIII асрларга оид бошқа ёдномаларда кўп учрайдиган восита келишиги¹³⁷ Навоий тилида ишлатилмайди. Навоий асарларида воси-

¹³⁷ Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, с. 88—

та келишиги ўрнида асосан ўрин-пайт келишиги ҳамда бирла кўмакчиси ва унинг вариантлари ишлатилади.

А. М. Шчербак эски ўзбек тилида еттита келишик бор деб, маълум олти келишик жумласидан қаратқич келишигини чиқариб ташлаб, қолган беш келишикка яна «ундов келишиги» ва «чегара келишиги» деган икки келишикни қўшган¹³⁸. У «ундов келишигининг кўрсаткичи -а аффикси» деб, ундов юкламаси э билан келган сўзларни мисолга келтиради¹³⁹. А. Н. Қононов ўзининг мазкур асарга ёзган тақризида бу «келишик» синтактик муносабат ифодаламагани учун келишик бўла олмайди, дейди¹⁴⁰.

А. М. Шчербак «чегара келишиги» *-ғача, -гäчä* ва *-ча, -чä* аффикслари билан ясалади, дейди. Бироқ ҳар икки *ча* ҳам энклитикалик хусусиятига эга бўлиб, аффикс эмас, кўмакчидир. Бинобарин, эски ўзбек тилида, жумладан, Навоий тилида ҳам ундов ва чегара келишиги йўқдир.

Бош келишик. Бош келишикнинг белгиси унинг келишик аффиксларидан холи бўлишидир. Бошқача қилиб айтганда, бош келишик ноль кўрсаткичга эга. Бош келишик формасидаги от кўплик ва эгалик аффиксларини олган бўлиши мумкин. Навоий тилида бош келишик формасидаги от қуйидаги синтактик вазифаларга эга:

1. Гапнинг эгаси бўлиб келади:

† айлап бу тилисм ани эжиз
сəҳир нəтқай чу кəрди муъжиз (х, 56 а).

2. Гапнинг кесими вазифасида келади:

ҳар-жавҳари мулклар хирэжи,
шаҳларниң зəб-у фарр-и тэжи (х, 56 а).

3. Мавҳум ҳолатда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келиши мумкин:

тəграмда ҳужум этип халəйиқ

89; Қаримов Қ. Категория падежа в языке «Қутадғу билиг», АКД, Ташкент, 1962, 18—23-бетлар; Қаримов Қ. «Қутадғу билиг» тилида келишик аффикслари ва уларнинг ишлатилишидаги фонетик қонуниятлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 2-сон, 66—67-бетлар; Қаримов Қ. «Қутадғу билиг» тилида келишик категорияси. Тошкент, 1962, 139—154-бетлар.

¹³⁸ Шчербак А. М. Грамматика, с. 100—110.

¹³⁹ Уша асар, 103—104-бетлар.

¹⁴⁰ Қононов А. Н. Ценный труд по грамматике староузбекского языка. ОНУ, 1963, № 8, с. 63—71.

мэн кимса тилап ул ишка лэйиқ (х, 57 б).

Ўзбек тилшуносларининг кўпчилиги бош келишик-даги от гапда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келганда уни тушум келишигининг белгисиз формаси деб тушунтирадilar. Бундай қилиш илмий нуқтаи назардан тўғри эмас. Чунки гапда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келувчи от морфологик нуқтаи назардан уч хил кўриништа эга. Биринчисида от мавҳум ҳолатда бўлиб, бош келишик формасида келади. Масалан, *Эшмат дўконда китоб сотади* гапини олсак, бу ердаги *китоб* сўзига *-ни* аффиксини қўшиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда «тушум келишиги аффикси тушиб қолган» ва «бу белгисиз тушум келишиги» деб бўлмайди. Чунки аффикс тушиб қолган бўлса, уни тиклаганда гап бузилмаслиги ва унинг мазмунига зарар етмаслиги керак эди. Бу ерда эса *китоб* сўзига тушум келишиги аффиксини мутлақо қўшиб бўлмайди. Иккинчидан, воситасиз тўлдирувчи тушум келишиги формасида бўлиб *-ни* аффиксини олиб келади. Бунда от аниқ ҳолатда бўлади. Масалан, *Тошмат китобини сотмоқчи* гапини олсак, бунда, аксинча, аффиксни тушириб бўлмайди. Учинчидан, воситасиз тўлдирувчи яна тушум келишиги формасида, лекин грамматик нормадан мустасно ўлароқ, *-ни* сиз келиши мумкин. Масалан, вазн ёки қофия талаби билан *бошимизни* демасдан, *бир ёқадан чиқариб бошимиз* дейилса, бундан аффиксни тушиб қолган дейиш мумкин. Чунки грамматик нуқтаи назардан бу ерда *-ни* етишмайди.

Ёки Навоидан қуйидаги байтни олиб кўрайлик:

көргач бу тилисм сэхир-и ҳинд

жэдулиғ ишида мэхир-и ҳинд (х, 56 а).

Бу байтда ҳам *тилисм* сўзидаги *-ни* вазн талаби билан тушиб қолган. Грамматик нуқтаи назардан бу ерда *-ни* бўлиши шарт. Чунки *тилисм* олдида *бу* бўлгани учун у аниқ ҳолатдадир. Мана шундай ҳоллардагина воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган отни тушум келишигида, лекин белгисиз, аффикси тушиб қолган дейиш мумкин.

Бош келишик формасидаги от гапда қуйидаги ҳолларда аниқловчи бўлиб келиши мумкин:

а) аффиксиз туркий изофа¹⁴¹ таркибида:

¹⁴¹ Туркий изофа ва унинг типлари ҳақида қаралсин: Майзель С. С. Изафет в турецком языке. М.—Л., 1957; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 353—358.

*бу турфа-ки ул жаҳон худэванд
йуз мунчага-ҳам эмас ризэманд* (х, 58 а);

б) бир аффиксли туркий изофа таркибида:

*бари сафар аҳлиға панэх ул
ҳарип йитканга такйагэх ул* (х, 58 а);

в) тожикча изофа таркибида:

*ҳар-шарбат айағи жэм-и Жамши:д
ҳар-садқа фати:ри қурс-и хурши:д* (х, 58 а);

г) арабча изофа таркибида:

дунйэ дэр-ул-ҳавэдис-дур (МК, 127);

*аҳл-и назм афсаҳ-ул-калэми ул
Хамсаниң нэзими Низэмий ул* (сс, 22).

Бош келишик формасидаги от бир аффиксли изофанинг аниқловчиси бўлиб келганда, уни ўзбек тилшуносларининг кўпчилиги «белгисиз қаратқич келишиги» деб тушунтирадilar. Бироқ бу ўринда ҳам тушум келишигидаги каби қаратқич аффиксининг тушиб қолиш ҳолати билан аффиксининг кераксиз ҳолатини аралаштириб юбориш ярамайди. Масалан, қуйидаги байтда «эшиқларини» сўзидаги қаратқич аффикси тушиб қолган:

*эшиқлари ҳэлини унутти
маъшуқ ўйиниң йолини тутти* (х, 66 а).

Бу ерда грамматика мазкур сўзнинг эшиқлариниң бўлишини талаб қилади. Шунинг учун буни белгисиз қаратқич келишиги дейиш мумкин. Аммо мана бу байтдаги фақр сўзига қаратқич аффиксини қўшиш мумкин эмас:

*йалғуз дэмайин-ки қиблагаҳлар
фақр аҳлиға турфа хэнақаҳлар* (х, 58 а).

Бу ерда эса грамматика қаратқич аффиксининг бўлишини эмас, бўлмаслигини талаб қилади. Шунинг учун буни «қаратқич келишигининг белгисиз формаси» эмас, «бош келишик» деб қараш тўғридир. Масала равшан бўлсин учун яна бир оддий мисол келтирайлик: Тингловчига «директор» кўрсатилганда «бу мактаб директори...» деб, «мактаб» сўзи бош келишикда берилди, мактаб кўрсатилганда эса, «бу мактабнинг директори...» деб мактаб» сўзи қаратқич келишигида берилди. Агар биз буларнинг ҳар иккисини ҳам қаратқич

келишиги десак, буларнинг орасидаги бу катта фарқни назарга олмаган бўламыз.

Қ а р а т қ и ч к е л и ш и г и. Қаратқич келишиги Навоний тилида *-ниң* аффикси билан ясалади. Бу аффиксининг *-нуң*, *-нуң* варианты ҳам бор бўлиб, буниси негизда максимал лабланиш бўлган ҳолдагина ишлатилади. Масалан, *бу* олмошига қаратқич аффикси қўшилганда доим *мунуң* бўлади. Маҳдийхон *-нуң* га «Хазойи-нул-маоний»дан қуйидаги мисолни келтиради¹⁴²:

*көзуңнүң аллида наргис кэлип қатиғ көзлүг
йүзүң қашинда гул-и эташи:н савуғ йүзлүг.*

Бу мисолларнинг биринчисида қаратқич аффиксининг *-нуң* варианты қўшилишига сабаб *б > м* ундошининг ҳам лаб ундоши эканлиги бўлса, иккинчи мисолда эса ўзакнинг ҳамма унлилари лабланган унлилардан иборатлигидир. Бошқа ҳолларда ҳатто ўзакнинг охириги бўғинида лабланган унли бўлган тақдирда ҳам қаратқич аффиксининг *-ниң* варианты қўлланади:

*Мажнунниң Навфалдин айрилгани-йу бэдпэийн
дэвбэддэк сүрүп бэдийа азми қилгани (х, 77 а). Элчи
ниң шаҳдлиқ захри ши:шаси қалғаниң хэрасидин ушал
гани йағни Мэҳинбэнунниң хэра-дэк муҳкам жа
вобларидин эжиз қалгани (х, 207 а).*

Қаратқич аффикси ёзувда *нун*, *ё*, *нун*, *коф* («*-нуң*» да *ё* ўрнида вов бўлади) билан ифодаланиб, кўпинча сўзга қўшилмасдан ва баъзан қўшиб ҳам ёзилади. Қаратқич аффикси Навоний асарларининг биз текширган нусхаларида эски ўзбек тили ёдномаларида ва ўзбек шеваларида бўлганидек¹⁴³, *-ни* шаклига эга эмас.

Қаратқич аффиксининг генезиси ҳақида турли фикрлар мавжуд бўлиб¹⁴⁴, энг охириги Ф. Абдуллаевнинг фикридир. Ф. Абдуллаев назариясига кўра ҳамма келишик ва эгалик аффикслари, жумладан, қаратқич аффикси ҳам *чиң/чуң* сўзидан келиб чиққан ва бу сўз

¹⁴² Санглох, 182.

¹⁴³ Қаралсин: Решетов В. В. Об одном узбекском падеже. Тюркологический сборник. Т. 1, М.—Л., 1951, с. 176—183; Кононов А. Н. Родословная туркмен сочинение Абу-л-Гази Хана хивинского. М.—Л., 1958, с. 134; Щербак А. М. Грамматика старобухарского языка. М.—Л., 1962, с. 113.

¹⁴⁴ Қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, с. 9; Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 90—91; Каримов Қ. «Қутадғу билиг» тилида келишик категорияси, ҚД, Тошкент, 1962, 42—44-бетлар; Қосимхўжаева О. Сўзнинг морфологик таркиби, ҚД, Тошкент, 1963, 98—110-бетлар.

«тан», «вужуд», «негиз» маъноларига эга бўлган бўлса керак, деб тахмин қилинади¹⁴⁵.

Ф. Абдуллаевнинг бу фарази ҳақиқатдан анча узоқ бўлиб, унинг текшириш методида камчилик бор. Бу камчилик қуйидагилардан иборат:

1. Семантика бутунлай ҳисобга олинмайди. Фалон-фалон аффикслар фалон сўздан келиб чиққан деб хулоса чиқариш учун фонетик ўзгаришларни кўрсатиб беришдан ташқари, шу сўз билан аффикслар орасидаги семантик алоқа ва семантик ўзгаришларнинг сабабини ҳам кўрсатиб бериш керак.

2. Фонетик ўзгаришларда позиция ҳисобга олинмайди. Бир позициядаги фонетик процесс бошқа позиция учун ҳам татбиқ қилинади.

3. Шева фактлари истисносиз равишда ёзма ёдгорликлар тилидагига нисбатан қадимий деб олинади. Масалан, Ф. Абдуллаев учун *сочик* сўзининг ўзбек шеваларидаги *чочик* шакли биринчисига нисбатан қадимийдир. Мана шундай мисолларга асосланиб, Ф. Абдуллаев *ч* товуши *с* га ўтиши мумкин дейди¹⁴⁶. Шеванинг ёзма ёдгорликларида бўлмаган қадимий шаклларга эга бўлиши билан бирга ёзув тилига ҳали ўтмаган энг янги шаклларга ҳам эга бўлишини ҳисобга олиш керак. Юқорида ҳам қадимий шакл *чочик* эмас, *сочик* дир. Бу ерда сўз бошидаги *с* кейинги *ч* нинг таъсирида (регрессив ассимиляция) *ч* га айланган.

Биз қаратқич аффиксини *нэң* (нарса) сўздан келиб чиққан деган фикрга қўшилаемиз¹⁴⁷.

Қаратқич аффикси қўшилган сўз қаратқич дейилади, қаратқич аниқлаб келаётган сўз қаралмиш дейилади. Тожикча ва арабча изофаларда эса қаратқич аффикси қаратқичга эмас, қаралмишга қўшилади. Масалан, қуйидаги парчанинг биринчи байтидаги тожикча изофада қаратқич аффикси қаратқич *чарх* га эмас, қаралмиш *тавсан* га қўшилган:

*тун-у кун адҳами-йу ашҳабини
чарх-и тавсанниң икки маркабини*

¹⁴⁵ Абдуллаев Ф. Келишиқ аффиксларининг генезисига доир. УТАМ, 1961, 5-сон, 27—32-бетлар; Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. АДД, Тошкент, 1961, 46—50-бетлар.

¹⁴⁶ Абдуллаев Ф. А. О генезисе джеканыя в тюркских языках. ОНУ, 1961, 2, с. 47—54.

¹⁴⁷ Қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, с. 95; Каримов Қ. «Қутадуғу билиг» тилида келишиқ категорияси. КД, Тошкент, 1962, 42—44-бетлар.

*кэча-күндүз шитэб-ара салдиң
түн-у күн изтироб-ара салдиң (х, 98 б).*

Инверсияга учрамаган икки аффиксли туркий изофада қаратқич қаралмишдан олдин келади. Лекин поэзияда поэтика талаби билан қаралмиш қаратқичдан олдин келиши мумкин:

*элам-ичра түшүп бу эвэза
руҳи тужжарниң болуп тэза (сс, 168).*

Бу байтдаги қаралмиш *руҳи* сўзи қаратқич *тужжэрниң*дан олдин келган.

Гапда бир қаратқичнинг бир неча қаралмиши бўлиши мумкин: *ҳажр шэми тулиниң имтидэди-йу савэди-ниң бэдэди ва ул шэмда Баҳрэм жэниға андуҳ хайли-ниң шаби:хунлари йэтмак ва ул шаби:хун аҳлиниң жэн-у көңлин аси:р этмак (сс, 66).*

Аксинча, бир қаралмишнинг бир неча қаратқичи ҳам бўлиши мумкин. Бунда қаратқич аффикси қаратқичнинг ҳаммасига қўшилмасдан, охиргисига қўшилади: *элам аҳлидин ҳар-навэ элга өзүмни йэткуруп-мэн ва йахши-йу йаманниң афээлин билипмэн (МҚ, 7).*

Бу ерда қаралмиш *афээлин* иккита қаратқичга (йахши ва йаманниң) эга бўлиб, қаратқич аффикси иккинчи қаратқичга қўшилган.

Баъзан вазн талаби билан қаратқич аффикси тушиб қолиши мумкин:

*мүлкүң икки бэги икки элам
султэлиғ эрур сэңа мусаллам (х, 53 б).*

*тутмаққа салэх ишқ этип зор,
көңли мулки-ара салип шор (х, 66 а).*

Бу мисолларимизнинг биринчи байтидаги мүлкүң ва иккинчи байтдаги көңли сўзларига қаратқич аффикси қўшилган бўлиши керак эди, чунки бу сўзлар аниқ ҳолатда бўлиб, қаратқич вазифасида келган. Бироқ вазн талаби билан бу сўзлардан қаратқич аффикси тушиб қолган.

Қаратқич Навоий тилида қаралмишсиз келиши ҳам мумкин. Бунда қаратқич аффикси маъно жиҳатдан ҳозирги замон ўзбек тилидаги *-ники* га тўғри келади:

*кэма амвэлини қилип өзиниң
кэмани балки-ҳам билип өзиниң (сс, 168).*

Бу байтдаги *эзиниң йзиники* деган маънодадир. Қаратқич аффиксининг бундай ишлатилиши ҳозирги замон уйғур тилида ҳам бор.

Навойй тилидаги қаратқич келишиги қуйидаги маъноларга эга:

1. Эгаллик билдиради: *ахлэқ шахсниң ағир баҳслиғ либоси-дур* (МҚ, 116).

Бу мисолда *либоснинг* эгаси шахс эканлиги қаратқич келишиги аффикси билан ифодаланган.

2. Қўпдан унинг бирор бўлагини ажратиб учун ишлатилади: *ашжэриниң (деҳқоннинг — авт.) ҳар бири чарх-и ахзар* (МҚ, 47).

Бу ерда «ашжэр» (дарахтлар)нинг биттасини ажратиб кўрсатиш учун *-ниң* аффиксидан фойдаланилган.

3. Бутундан бўлакни айириш, унинг бирор қисмини аташ учун қўлланади:

(Қушчи) амал риштасин тамъ игнасига чэкип, ул бэзабэниң (қушнинг) көрар көзин-хам тикип мақсуду ани саййод қилмақ (МҚ, 51); *ҳилми ҳавэдис дарйэсида кишилик кэмасиниң лаңари дэса болур* (МҚ, 115);

рэкибға-дағи дараң болди
маркабниң айағи лаң болди (х, 59 а).

Бу мисолларимизнинг биринчисида «бэзабэн»нинг бир аъзоси бўлиши *кўзини*, учинчида «маркаб» (от)нинг аъзоси *аёғини* бутун гавдасидан ажратиб аташ учун ва иккинчи мисолда кеманинг бир керакли асбоби бўлган лангарни кемадан айириб аташ учун қаратқич келишиги истеъмол қилинган.

4. Иш-ҳаракатнинг субъектини билдиради: *қайсниң адам мажлисидин қутулуп вужуд маҳдиға тутулғани...* (х, 60 а); *Қайсниң хирад мактабида улум аврэқин эвурғани ва-ишқ тундбэди йэтип ул аврэқни савурғани* (х, 61 а).

Бу мисолларда иш-ҳаракатнинг Қайс томонидан амалга ошгани қаратқич аффикси билан ифодаланган.

5. Қаратқич аффикси қўшилган сўз англатган предмет қаралмиш билдирган иш-ҳаракатнинг бевосита объектн эканлигини билдиради: *аммэ андақ си йэҳройниң тафзи: ҳи ва-ул навэ қара йузлүгниң тақби: ҳи ҳар-нэча ким, элам аҳлиға мултмас болғуси-дур мунча-оқ бас болғуси-дур* (МҚ, 55); *бу мазкур болған афэ-эл-у бу мастур болған хисэл барча киши қашида өз маҳбублуғидин-дур ва нафс-и шайтэн амриға маъмур-у мағлублуғидин-ким, мажмуъ замэйим афээл муқа дэхил-дур бариниң дафэи шикасталиғ-у фанэдин ҳэсил* (МҚ, 104).

Бу мисоллардаги *сийэҳройниң тафзи: ҳи* бирикмасини *сийэҳрой* (юзи қора)ни *фош этиш*, *қара йузлүкниң*

тақби:ҳи бирикмасини қора юзликни қоралаш ва бариниң дафъи бирикмасини барини дафъ этиш деб тушуниш керак.

Қаратқич келишигининг бундай қўлланиши ўзбек классик адабиётига хос бўлиб, ихчамликка интилиш натижасида вужудга келгандир.

6. Қаралмиш англатган ҳолат, иш-ҳаракат қаратқич билдирган предметга йўналганини билдиради: *тил мунча шараф-била нутқниң элати-дур ва-ҳам-нутқдур-ки, агар нэписанд эҳир болса, тилниң эфати-дур* (МҚ, 126).

7. Қаратқичнинг қаралмишга макон эканлигини билдиради: *шаҳрниң сэйир арэоли ҳашарэтулар арз алардин иҳтирээ вэжиб-дур, балки фарз* (МҚ, 48);

*ғайр-и сандал ис-ки нэфиъ олул
башиниң ағриғи дэфиъ олул* (сс, 168).

8. Қаралмиш англатган предметнинг қаратқич англатган предмет учун эканлигини билдиради: *(рийий шайхнинг) ридэси уйубиниң парда дэри, рийэ чархи игирган ҳар тэри* (МҚ, 60); *көңүл махзаниниң қуфли тил-у ул қуфлниң кали:дин сөз бил* (МҚ, 132).

Бу мисолларда *уйубинин пардадэри* бирикмаси айбларига парда тутувчи махзаниниң қуфли бирикмаси хазинасига қулф ва қуфлниң кали:дин бирикмаси қулфга калидни деган маънолардадир. Қаратқич келишигининг бу маъноси жўналиш келишигига маънодошдир.

9. Қаратқич англатган предмет ёки ҳаракат қаралмиш англатган ҳаракатга манба эканлигини билдиради: *...базмидағи ҳэзирлар ва-бу аҳвэл-у афъолиға вэқиф-у нэзирлар бу вэқиф болған ҳаракэтниң ҳам-үнин дилписанд дэгайлар ҳам-рэйиҳасин димэққа судманд* (МҚ, 103); *дард аҳлиниң нафаси бир-от-дур-ки, қатиқ көңүлни йумшатур-у қуруғ көзни йиғлатур вазоз аҳлиниң дами бир-йэл-дур-ким, ананиййат хэшжин савурур-у ғазабиййат туфрағин сүпүрүр* (МҚ, 118).

Келтирилган мисоллардаги *ҳаракэтниң үнин, рэйиҳасин* ибораси *ҳаракатда пайдо бўлган овоз ва ҳид, дард аҳлиниң нафаси* бирикмаси *дард аҳлидин* (ошиқлардан) *чиққан нафас* ва *соз аҳлиниң дами* бирикмаси *куйганлардан чиққан дам* деган маънолардадир.

10. Ҳақидаги, хусусидаги каби кўмакчи сўзлар англатган маънони билдиради: *тэңри достлариниң*

*ҳикэйти ва алар ахлэқиниң ривэйти аф-
сэна-и:-дур-ким уйғуған көңүлни уйғатур* (МҚ, 117).

11. Қаратқич билдирган предметнинг қаралмишга ўхшашлигини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, қаратқич келишиги билан ўхшатиш (ташбиҳ) вужудга келтирилади:

*чун көкни хусуфзод қилдиң
айниң күмүшин савод қилдиң* (х, 53 а).

12. Юқорида кўриб ўтганимиздек, қаратқич қаралмишсиз келганда ҳозирги замон ўзбек тилидаги *-ники* маъносини билдиради.

Тушум келишиги. Тушум келишигининг кўрсаткичи *-ни* ва *-н*. Тушум аффиксининг *-н* варианты учинчи шахс эгалик аффиксига қўшилади. Ёзувда *-ни* нун, *ё* билан ифодаланиб, қўшилиб ҳам ёзилади, айириб ҳам. *н* эса, *нун* билан ифодаланиб, доим қўшиб ёзилади.

Вазн талаби билан учинчи шахс эгалик қўшимчасидан кейин *-н* эмас, *-ни* келиши ҳам мумкин:

*килки ногини нақш этарда варақ
нукта айлап чучуклугидин шақ* (сс, 22).

Бу байтда Навоий тили нормасига мувофиқ *ноги* (учи) сўзига тушум аффиксининг *-н* варианты қўшилиши керак эди. Бироқ вазн талаби билан *-ни* варианты қўшилган.

Навоий тилида тушум келишигининг қадимги формаси *-иг* ва унинг вариантлари ишлатилмайди.

Тушум аффикси уюшиқ бўлакларда фақат охириги сўзга қўшилади:

*ҳафта-ву эй-у йилни тэз эттиң
амр-ила ишларин ситэз эттиң* (сс, 6).

Баъзан шеърят талаби билан тушум аффикси бутунлай тушиб қолиши ҳам мумкин:

*йана кэтиб-ки тэз этип хэма,
истагай нақш қилса бу нэма* (сс, 208).

*дэп бу сөз, аллиға қойуп башин,
көзидин йуммайин төкүп йашин* (сс, 167).

Бу байтларнинг биринчисидаги *нэма нэмани* ва иккинчисидаги *сөз сөзни* бўлиши керак эди. Бироқ шеър бу сўзлардаги *-ни* аффиксини тушириб қолдиришни талаб қилган.

Яна шуни ҳам қайд қилиб ўтишимиз керакки, ту-

шум келишигидаги тушум аффиксининг бу хилда тушиб қолишини бош келишикнинг воситасиз тўлдирувчи бўлиб келгандаги ҳолати билан аралаштириш ярамайди. От тушум келишигида бўлиши учун, у муайян ҳолатда бўлиши керак. Мавҳум ҳолатдаги от эса гапда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келса ҳам, бош келишик формасида бўлади.

Тушум аффикси қўшилган сўз иш-ҳаракатнинг воситасиз объекти бўлган аниқ предметни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, тушум келишигидаги от аниқ ҳолатда бўлиб, гапда воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади:

*дэп бу соз, аллиға қойуп башин,
күзидин йўмайин төкүп йашин* (сс, 167);

*сүрдилар су йүзига заврақни,
өзларига панэҳ этип ҳақни* (сс, 167);

*гүлга чун бәрди, тэб-и ҳусн-у жамол
аңа булбулни қилди шифтаҳэл* (сс, 7).

Жўналиш келишиги. Навоий тилида жўналиш келишигининг белгиси *-қа, -ка, -ға, -га, -а, -на*. Ёзувда *-қа* қоф, алиф ёки ҳойи ҳавваз билан ифодаланиб, қўшиб ҳам ёзилади, айириб ҳам.

-ға ёзувда ғайн, алиф ёки ҳойи ҳавваз билан ифодаланиб, ҳам қўшиб, ҳам алоҳида ёзилади. *-ка* ва *-га* ёзувда қоф алиф билан ифодаланиб, қўшиб ҳам, алоҳида ҳам ёзилади. Бунда бошқа ҳоллардаги каби алиф ўрнида ҳо-йи ҳавваз ишлатилмайди. *ка* (га) даги алифни ҳо-йи ҳавваз билан алмаштирилмаслигини Маҳдихон ҳам ўзининг «Мабониу-л-луғат»ида таъкидлаб ўтган¹⁴⁸. Бундай қилинишга *ка* (га) ни *ки* боғловчисидан ёзувда ҳам фарқлаш кераклиги сабаб бўлган.

-а эса ёзувда алиф билан ҳам, ҳойи ҳавваз билан ҳам ифодаланиб, биринчи ва иккинчи шахс эгалик аффиксларининг бирлик формасига қўшилади¹⁴⁹.

Жўналиш аффиксининг *-на* варианты эса, фақат устина сўзида учрайди. Бироқ бу сўз Навоийда *устига* шаклида ҳам ишлатилади.

Жўналиш аффиксининг *-қа, -ға, -ка, -га* вариантларининг ишлатилишида палатал уйғунлик ва жаранглик-жарангсизлик уйғунлиги бузилмайди. Қиёслансин:

¹⁴⁸ Сангло, 20.

¹⁴⁹ Бу ҳолни жиловчи ўзбек шеваларида ҳозир ҳам учратиш мумкин: Данияров Х. Бахмалский говор узбекского языка. АКД, М., 1955, с. 8; Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 147-бет.

ташқа (х, 52 б)
башқа (х, 53 а)
жиҳатқа (х, 53 а)
улусқа (х, 53 а)
савтқа (х, 53 а)
отқа (х, 59 а)
булутқа (х, 59 а)
арапқа (х, 59 а)
йасрипқа (х, 59 а)
нарғиска (х, 53 а)
ҳаракатка (х, 53 а)
фалакка (х, 55 а)
өлукка (сс, 19)
көкка (сс, 6)
ишка (сс, 167)

хирадға (з, 53 б)
қойниға (х, 64 а)
ғамиға (х, 64 а)
санамға (х, 64 а)
қабилға (х, 64 а)
мағзиға (х, 64 б)
димэфиға (х, 64 б)
аҳвэлиға (х, 64 б)
ҳавэға (х, 64 б)
гүлға (х, 53 а)
элға (х, 55 б)
бэлимға (х, 53 б)
этагига (х, 53 а)
тилимға (х, 54 а)
көзға (сс, 51)

Урхун ёдгорликлари¹⁵⁰, «Девону луғатит-турк»¹⁵¹, «Кодекус-куманикус»¹⁵² ва «Қутадғу билиг»¹⁵³ каби асарларда *-ға* ўрнида ҳам жўналиш аффиксининг *-қа* варианты ишлатилади. Навоий тилида эса, келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, жаранглилик-жарангсизлик уйғунлиги қонунига муфовиқ, *-қа* ўз ўрнида, *-ға* ўз ўрнида ишлатилади.

Қадимги асарларда *-ға* ўрнида ҳам *-қа* ишлатилиши жўналиш аффиксининг *қар(а)* феълидан келиб чиққан, деган фикрни қувватлайди¹⁵⁴. Биз ҳам жўналиш аффиксини шу феъл билан боғлаш тарафдоримиз: *-қа* < *қару* (*қар*¹⁵⁵ феълидан *-у* равишдоши).

Жўналиш келишиги Навоий тилида қуйидаги маъноларга эга:

1. Кесим билдирган иш-ҳаракатнинг жўналиш аффикси қўшилган сўз билдирган предметга йўналганини билдиради:

¹⁵⁰ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 45.

¹⁵¹ Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 37-бет.

¹⁵² Курьшижанов А. Парадигмы склонения в языке письменного памятника XIII—XIV вв.— В сб.: Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып. 1, Алма-ата, 1958, с. 66.

¹⁵³ Захарова О. В. Дательно-направительный падеж в языке «Қутадғу билиг». Киргизский государственный университет. Ученые записки филологического факультета. Фрунзе, 1957, с. 72; Каримов Қ. «Қутадғу билиг» тилида келишик аффикслари ва уларнинг ишлатилишидаги фонетик қонуниятлар.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962 йил, 2-сон, 63-бет.

¹⁵⁴ Қаралсин: Каримов Қ. «Қутадғу билиг» тилида келишик категорияси. ҚД, Тошкент, 1962, 74—78-бетлар; Қосимхўжаев

анда сандал сатарға жэзим олуп
Ҳинд мулкига барча эзим олуп (сс, 168).

сарв-и гулрух кэлип башиға аниң
лутф-ила олтуруп қашига аниң (сс, 164)

2. Кимса ёки предметнинг субъект ҳаракатига объект эканлигини билдиради:

зэхид-ки улусқа қилғай иршэд,
салсаң тамуғ-ичра кимга и:рэд (х, 53 а).

көңлини саъй-бирла тоқтатти
нэзанинға бу навъ сөз қатти (сс, 154)

3. Субъект ҳаракатининг бевосита объекти йўналган нуқтани билдиради:

лэла қадаҳини ташқа урдун
жэла гуҳарини башқа урдун
гул йафрағини ҳавэға сачтиң
ғунча гириҳин сабэдин ачтиң (х, 53 а).

4. Ҳозирги замон ўзбек тилида чиқиш келишиги билан ифодаланадиган макон маъносини билдиради:

мэхр қилди фасэнасин бунйэд
башига нэ-ким отти айлади йэд (сс, 155)

5. Мансублик, эгалик, қарамлиликни билдиради:

жисм бостэниға шажар сөз-дур
руҳ ашжэриға самар сээ-дур (сс, 19);

раъий йатқа сарэ-ву бэғ андин маъмур ва сипэ-
ҳиға кэм-у фарэғ андин мавфур (МК, 10); таврлари-
дин эшуфтарэқ аларға дастэр (МК, 17); шэҳға-
тэ давлат бар душман эрур хэр-у хэксэр (МК, 17).

6. Мақсад билдиради:

ул магар ҳэлатимни аңлап жазм
махласымға бу-сари қилғай азм (МК, 154).

7. Ҳаракатнинг воситасиз объекти жўналиш аффикси қўшилган сўз билдирган предметнинг ўрнини олишини билдиради:

жэгни йармаққа сатти хэжа-йи хас
ким бу савдэни тэжир эткай-бу бас (сс, 51).

8. Ҳозирги замон ўзбек тилида -да аффикси билан:

ва О. Сўзнинг морфологик таркиби. Тошкент, 1963, 110—115-бетлар.

¹⁵⁵ Қара — феълнинг бирламчи ўзаги қар бўлган бўлиши керак. Қиёслансин: сўрмоқ — сўрамоқ.

ифодаланадиган макон маъносини билдиради: *нима алурда йалған аңа чин орниға* (МК, 12).

Навой тилида жўналиш аффиксининг ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўрин-пайт аффикси ишлатилиши керак бўлган ўринларда ҳам ишлатилиши ҳозирги тўрт келишкли шеваларнинг¹⁵⁶ ўша даврда адабий тилга таъсири бўлганлигидан дарак беради.

Чиқиш келишиги. Чиқиш келишиги кўрсаткичи *-дин*, *-тин* аффикси бўлиб¹⁵⁷, *-дин* унли ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга, *-тин* эса жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга қўшилган. Бироқ ёзувда, кўпинча, *-тин* ўрнида ҳам *-дин* ёзилади. Демак, *-дин* ёзувда дол, ё ва нун билан ифодаланади, *-тин* эса *те*, ё ва *нун* ҳамда *дол*, ё ва *нун* билан ҳам ифодаланади. Бу аффикс сўзга қўшиб ҳам ёзилади, айириб ҳам.

Тожикча изофада чиқиш аффикси аниқланмишга тегишли бўлса ҳам, аниқловчига қўшилади:

*назми аврэқи парда-йи жэндин
ҳам сийэхиси эб-и ҳайвэндин* (х, 103 а).

Бу байтнинг биринчи мисрасидаги чиқиш аффикси *парда* сўзига тааллуқли, иккинчисидаси эса *эб* сўзига тегишлидир.

Чиқиш келишигидаги сўзлар уюшиб келганда аффикс ҳаммасига қўшилмасдан охириги биттасига қўшилади:

*айлади байъ завқ-у ҳэлатидин
сарв-и гулрухни шаҳ вакэлатидин* (сс, 51).

Чиқиш келишигининг маъно жиҳатдан характеристикаси қуйидагича:

1. Чиқиш келишигидаги сўз феъл ифодалаган ҳа-

¹⁵⁶ Қаралсин: Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 141—142, 148-бетлар; Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АДД, Ташкент, 1965; Бухоро диалектининг морфологик хусусиятларига доир. УТА, 1964, 2-сон, 39—40-бетлар; Шерматов А. Қарши шеvasида келишик ва эгалик қўшимчалари. УТАМ, 1959, 3-сон; Шерматов А. Қаршинский говор узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1960, с. 25; Джуроев Б. Шахриябзский говор узбекского языка. Ташкент, 1964, с. 81—85.

¹⁵⁷ Чиқиш аффикси ҳозир Туркистон, Иқон, Манкент ва Қорабулоқ шеваларида ҳам шу Навой тилидаги шаклга эга. Қ.: Юдахин К. К. Некоторые особенности карабулакского говора. УДМ, 1, Ташкент, 1957, с. 35; Ўзбек ва уйғур тилларидаги яқинлик, УТАМ, 1958, 1-сон, 32-бет; Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 150—151-бетлар.

ракатнинг чиқиб келиши ва бўлиб ўтган ўрнини билдиради:

*сурди чун рэжиб-и ҳумэйунфэл
астида маркаб-и ҳумэйунбэл
туфроғ-у су йүзидин айлап хээ
ётти от, йэлдин от-у йэл-дэк тээ (х, 101 а)*

2. Чиқиш келишигидаги сўз бирор предметнинг яса-лиши, вужудга келиши учун материал бўлган предмет-ни англатади:

*йасади бэқийэс-у андэза
сабэдин восма лэладин ғэза (х, 99 а);*

*ҳаракат-бирла ул ҳужаста наси:м
сачти гул башиға сумандин си:м (х, 99 а).*

3. Восита билдириб, «билан» маъносида ишлати-лади:

*гул йафрағини ҳавэға сачтиң
ғунча гириҳин сабэдин ачтиң (х, 53 а);*

жиддидин масэжид жамэват аҳлидин мамлу (МК, 9).

Бу мисоллардаги сабэдин сўзини сабо воситаси би-лан ва аҳлидин сўзини аҳли билан деб тушуниш керак.

4. Чоғиштириш, қиёслаш учун мезон бўлган пред-метни билдиради:

*базмдағи қари-йу гар худ йигит,
майдин олуп ҳар-бири бир тэлба ит,
шайнда қапландин агарчи фузун
нафс итиниң илгида лэкин забун (х, 19 а);*

*сөз насридин назми хушрақ ва парэкандасидин жамғи
дилкашрақ эрканин даъво қилмақ (сс, 21).*

5. Замон ёки маконнинг бошланиш чегарасини бил-диради:

*далв йолида су уруп эсҳ-э
ҳут ансиз судин йирақ мсҳэ (сс, 15);*

*шсҳид-э башидин айағи дилкаш
ҳусн бэзэри-ичра Йусуфваш (сс, 13).*

6. Чиқиш келишиги сабаб ҳам билдиради:

*қилди чун Зухра-сари эҳаңин
Зухра йашурди ваҳмидин чаңин
мэхр-худ кавкаб-и жалэлатидин
йэрга кирмиш эди ҳижэлатидин (сс, 15).*

7. Чиқиш келишигидаги сўз суҳбат, сўзлаш объек-

тини билдириши, яъни «ҳақида», «борасида», «хусусида» каби маъноларда ишлатилиши мумкин:

*йэтти кэх-ичра йэтти фарэна —
дэгали ҳикматиңдин афсэна (сс, 5);*

*булбул-у гул баҳэна-дур бариси
балки сэндиң фасэна-дур бариси (сс, 7).*

8. Қарамлилиқ, тегишлиликни билдиради. Чиқиш келишиги ўзининг бу маъноси билан қаратқич келишигига яқинлашади:

*наргис ул нур-бирла ачти басар
Адам уйқусидиң көзинда асар (сс, 6).*

Урин-пайт келишиги. Урин-пайт келишигининг белгиси *-да/-та* аффиксидир. Урин-пайт аффиксининг *-да* варианты унли ёки жарангли ундош билан тугаган сўзларга, *-та* варианты эса жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга қўшилади. Имлоси чиқиш келишигиники сингари.

Урин-пайт келишигида сўз қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Ҳаракат ёки предмет ўрнини билдиради:

*шэхид-и маъно ансизин урйэн
жилвагар бола алмайин ҳар-йэн
ҳужра-йи қалб ичинда баш сиғуруп
өзни ул ҳужра күнжида йашуруп (сс, 19);*

*ҳинд мүлкида бар эди шэх-э
шэхлиғ ишларидиң эгэх-э (сс, 80).*

2. Пайт билдиради:

*барурида нэчукки сарв-и равэн
лэк йанғанда тубий-и ризвэн (сс, 16).*

3. Биргалиқ билдиради:

*маъно ул шох-и симбар болди
ким бу қисватта жилвагар болди (сс, 19).*

Урин-пайт келишигининг бу маъноси *била* кўмакчиси билан ҳам берилиши мумкин.

4. Қарашлилиқ, тегишлилик билдиради:

*йана Жэбир йэтип алар-сари бэт
тапмай ул хайлниң көпида ҳайэт (сс, 153).*

5. Соҳа билдиради:

*буйла сөз фанида чиқарған исм
қилди услубини аниң икки қисм (сс, 21);*

*бу бири сөзда көргүзүр муъжиз
ким қилур элни нуктаси эжиз* (сс, 19).

-а муаннасаффикси. Ўзбек тилида XV асда ҳам, бошқа даврлардаги каби, грамматик категория сифатида жинс категорияси мавжуд бўлган эмас. Ўзбек тилида отлар рус ёки араб тилидагидек грамматик жинс нуқтан назаридан тасниф қилинмайди. Ўзбек тилида жуда оз миқдорни ташкил қилувчи аёлларни ва ҳайвонларнинг урғочисини билдирувчи баъзи бир отларнинг таркибида *-чи, -чин, -жин*¹⁵⁸, ҳамда *-им*¹⁵⁹ аффикслари учраб туради.

Ўзбек тилида мазкур аффикслардан ташқари хотинлик жинсини билдирувчи араб тилидан ўзлаштирилган *-а* аффикси ҳам мавжуддир. Бу аффикс ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам бор бўлиб, унинг ишлатилиши ва маъно доираси Навоий тилидагига нисбатан ҳозирги замон ўзбек тилида анча тордир. Бу *-а* аффикси ҳозирги замон ўзбек тилида хотин-қизлар исмида ва баъзи бир касб билдирувчи отлардагина учраса, Навоий тилида кишининг сифатини билдирувчи отларда ва ҳатто сифатларда ҳам учрайди: *аммо наъузу биллэх нэсэз жуфт эвга муҳлик*¹⁶⁰ *мараз-дур*¹⁶¹ *эшкэр-у нуҳуфт, сали:та*¹⁶² *болса, көңүл андин ранжа ва қаби:ҳа*¹⁶³ *болса, руҳға андин шиканжа, йаман тиллиг болса, абушқа*¹⁶⁴ *көңли андин йаралиғ, йаман ишлик болса, эрга андин йуз қаралиқ, майхэра болса, үйдин эбэдлиғ бартараф, баджэра болса, уй андин байту-л-латаф*¹⁶⁵ (МК, 56); *қудрати алида нужум-и сөбита-йу саййэра*¹⁶⁶ *ул нилуфар йүзида бир неча қатра-йи шабнам* (МК, 1—2);

¹⁵⁸ Бу аффикслар ва уларнинг бошқа вариантлари ҳақида қаранг: Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 12; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. Часть первая, словообразующие аффиксы имен. Ташкент, 1955, с. 28; Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1958, с. 97—101.

¹⁵⁹ Бу аффиксининг этимологияси ва унинг вариантлари ҳақида қаранг: Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. АДД, М., 1957, с. 62.

¹⁶⁰ Муҳлик — ҳалокатли.

¹⁶¹ Мираз — касалик.

¹⁶² Сали:та — безбет.

¹⁶³ Қаби:ҳа — уятсиз.

¹⁶⁴ Абушқа — эр.

¹⁶⁵ Байту-л-латаф — ислаотхона.

¹⁶⁶ Нужуми сабитаю сайёра — турғун ва сайёр юлдузлар.

*махкамаси махзан-и улум-и*¹⁶⁷ *шаръийа ҳукм қилурда эшнэву бэгэна аңа ала-с-савийа*¹⁶⁸ (МҚ, 21—22).

Бу мисоллардаги *сали:та, шаръийа, қаби:ҳа, майҳэ-ра, бадкэра сэбита, саййэра* сўзларидаги *-а* аффикси хотинлик жинсини билдирувчи аффиксдир. Кейинги учта сифатнинг муаннасада берилишига сабаб уларнинг аниқланмишлари *нужум* ва *улумнинг* кўплик формасида бўлиб, бу араб тили грамматикасига хосдир. Араб тилида кўплик формасидаги аниқланмишнинг аниқловчилари муаннасада берилади.

От ясовчилар

Туркий тиллардаги от ясовчи аффикслар ва уларнинг этимологияси ҳақида жуда кўп илмий ишлар қилинган бўлиб¹⁶⁹, А. Ғ. Ғуломовнинг докторлик диссертацияси¹⁷⁰ ҳам ўзбек тилидаги от ясовчи аффикслар билан боғлиқ бўлган проблемаларга бағишлангандир. Бинобарин, биз ҳар бир аффикснинг тафсилотига тўхтаб, ўқувчининг вақтини олмаслик учун Навоий тилида маҳсулдор ҳисобланган от ясовчи аффиксларни санаб ўтиш билан kifояланамиз.

-чи аффикси. Отдан шахс оти ясовчи бу аффикс Навоий тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек маҳсулдордир¹⁷¹: *индакчи*¹⁷², *битигчи, оқчи* (Санглох, 7 ч); *чэригчи* (Санглох, 18 ч); *индак* (ундаш, чақириш) — *индакчи, битиг* (ёзув, хат) — *битигчи* (хаттот), *оқ* (ёй ўқи) — *оқчи* (ўқ отувчи), *чэриг* (қўшни) — *чэригчи* (аскар), *қуш* — *қушчи* (овчи қушларни боқувчи), *сатқу* (сотув) — *сатқучи*.

Маҳдийхон *чэригчи* сўзини ва қуйидаги байтдаги *йилчилик* ва *йиллик* сўзларини мисолга келтириб, *-чи* «тазийн» (зийнат) учун ишлатиши, яъни ортиқча бўлиши мумкин дейди:

¹⁶⁷ Улум — «илм»нинг кўплиги.

¹⁶⁸ Ала-с-савийа — бир хил.

¹⁶⁹ *Қаралсин*: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 105—130, 139—141.

¹⁷⁰ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, часть первая. Словообразующие аффиксы имен. АДД, М., 1955.

¹⁷¹ Бу аффикснинг этимологияси ва қўлланиши ҳақидаги адабиёт рўяхати *қаралсин*: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 160.

¹⁷² Маҳдийхон бу сўзни «касеки мардумро ба меҳмоний талаб кунад» (халқни меҳмондорчиликка чақирувчи киши) деб тушунтиради.

лэк сиз миң йилчилик андин йирақ
қайси миң йиллик-ки имкэндин йирақ.

Маҳдийхон *чэригчи* билан *чэриг* бир маънога эга деб тушунади. Ҳолбуки, *чэриг* «армия, қўшин» маъноларига эга бўлса, *чэригчи* эса аскар (русча армеец) маъносидадир. *Йилчилик* сўзидаги *-чи* эса шахс оти ясовчи *-чи* бўлмасдан, *ча* кўмакчисининг *йил* ва *лиқ*-лардаги *и* таъсирида *чи* га айланган шаклидир.

-вул/-вул аффикси. Келиб чиқиш нуқтаи назаридан мўғулча бўлган бу аффикс Навоий тилида асосан феълдан касб оти ва ҳарбий терминлар ясаиди:

йаса (тартибга солмоқ) — *йасавул* (тартиб ўрнатувчи); *қара* (кузатмоқ) — *қаравул* (кузатиб турувчи).

Навоий бу аффикс ҳақида ўзининг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарида қуйидагиларни ёзади: *йана бир вэву лэм баъзи: лафэга илҳэқ қилиб*¹⁷³, *бир махсус сифатқа таъйи:н қилур-ки, салэтинниң хэқ разм*¹⁷⁴ *асбэби учун, хэқ базм жиҳэти учун музтабар-дур. Андақ-ки ҳиравул-у қаравул-у чиңдавул-у йанкавул-у созавул-у патавул-у киптавул-у*¹⁷⁵ *йасавул-у бакавул-у шиғавул-у дакавул-ким алар мундин улвий-дурлар*¹⁷⁶.

-вул аффикси от ясовчи *-ғу* ва *-ли* (*-лиғ*) аффиксларидан келиб чиққан бўлиши керак. Масалан, *қара* (қарамоқ), *қарағу* (қарав), *қарағулиғ* (қ) (қарайдиган, қаровчи) бўлган.

-л аффикси. Бу аффикс феълдан от ясаиди:

йаса (ясамоқ) — *йасал* (саф), *суйурға*¹⁷⁷ (илтифот қилмоқ) — *суйурға*¹⁷⁸.

Қуйидаги байтдаги *арғадал* (унгур) сўзи ҳам шу *-л* аффикси билан ясалган бўлиши керак:

*зулфиниң ҳар чи:нида йүз фитна-дур ди:н аҳлиға
арғадал-ичра қарақчи айлаган йаңлиғ камин*¹⁷⁹.

Навоий бу аффикс ҳақида шундай дейди: *«йана баъ-*

¹⁷³ Илҳоқ қилмоқ — қўшмоқ.

¹⁷⁴ Разм — уруш.

¹⁷⁵ *пе* ва *те* ҳарфлари ўрин алмашган.

¹⁷⁶ Quatreveire, Chrestomatie enturk oriental, 1er fascicul, Paris, 1841, 18—18-бетлар.

¹⁷⁷ А. М. Шчербак биринчи унлини *о* деб берган (Грамматика, 129-бет).

¹⁷⁸ Шчербак А. М. Грамматика, с. 129. Қиёслансин: Боровков А. К. Бадаи ал-луғат словарь Тали Имани Гератского. М., 1961, с. 57.

¹⁷⁹ А. К. Боровковнинг мазкур китобига илова қилинган қўлёзма, 5 а.

зи: лафзга бир лэм илҳэқ қилурлар-ким, ул шайнин¹⁸⁰ ул сифатда русухиға¹⁸¹ далэлат қилур, андақ-ки қаҳал-у йасал-у қабал-у тутқал-у ҳарқал-у тусқал-у сэвар ғал»¹⁸².

-ғун (-қун), -гун (-зун), -кун а ф ф и к с и. Бу аффикс феълдан от ясайди. Маҳдийхон «Мабониу-л-луғат» да бу аффиксга Навоийдан қўйидаги мисолларни келтиради¹⁸³:

*сүрдилар кэмани шитоб-била
йэтти қавғунлар¹⁸⁴ изтироб-била;
ти:рбэрэн-и ғамиң жэн-у көңүлдин өтти
эллақ эллақ нэ балэ бу йағин эрмиш өткун¹⁸⁵.*

-даш¹⁸⁶ а ф ф и к с и. Бу аффикс биргалик, умумийлик, ҳамкорлик, бир турлилик билдириб, шахс оти ясайди:

қол — қолдаш
йол — йолдаш
сир — сирдаш
бой — бойдаш

Мисоллар:

*көрди чу ти:ғ астида қолдашини
йэри шафи:ғ олди ачип башини (х, 28 а);
нэ ажаб сарв-и сиҳийға йэтмаса башиң сэниң
ким эмас-тур зеб-у рағнэлиқта бойдашиң сэниң.*

-чақ/-чак а ф ф и к с и¹⁸⁷. Бу аффикс асбоб ва қурол номи ясайди:

алин (пешона) — *алинчақ* (отнинг пешонасига тақиладиган зийнат асбоби); *йарғу* (ёриш) — *йарғучақ* (қўл тегирмон); *силкин* (силкинмоқ) — *силкинчақ* (бўйинга осиб қўйиладиган тумор ёки зийнат асбоби)¹⁸⁸.

¹⁸⁰ Шай — нарса.

¹⁸¹ Русух — барқарорлик.

¹⁸² «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг мазкур ўз нашри, 1841, 19-бет.

¹⁸³ Санглох, 8.

¹⁸⁴ Маҳдийхон қавғунни табоқуб кунанда (қувувчи) деб таржима қилган. Навоийда ҳозирги қувмоқ феъли қавмақ шаклида ишлатилади.

¹⁸⁵ Маҳдийхон өткунининг ўтувчи ва пайкон маъноларини билдиришини айтиб, бу байтда ийҳом санъати берилганини айтади.

¹⁸⁶ Маҳдийхон бунинг таш варианттини ҳам беради. Қаралсин: Санглох, 17; Щербак А. М. Грамматика, с. 125.

¹⁸⁷ Бу аффикснинг тарихи ҳақида қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 107—108.

¹⁸⁸ Санглох, 17.

Толиъ Имоний *силкинчак* сўзига «Наводиру-ш-ша-боб»дан қуйидаги байтни мисолга келтиради:

*нэ хуш уми:ди-ким урйэн нигун қад-бирла урсам так пари:ларға жунун тумэри-дур бойнумда силкинчак*¹⁸⁹.

-чақ/-чак аффикси ўзлик нисбатидаги феъллардан манфий маънодаги шахс оти ясаши ҳам мумкин: *йа-сан-чақ мардэна болмас, көбалак парвэна болмас* («Маҳбубу-л-қулуб»дан)¹⁹⁰.

-(а)қ/-(а)к а ф ф и к с и. Бу аффикс феълдан макон оти ясайди:

авла — авлақ (овлайдиган жой)

йайла — йайлақ (ёзлайдиган жой)

қишла — қишлоқ (қишлайдиган жой)

тила — тилак (тилаган жой, мақсад)¹⁹¹.

Маҳдийхон¹⁹² ва бошқалар¹⁹³ *авлақ* типигаги сўзларда макон аффикси сифатида *-қ* ни эмас, *-лақ* ни ажратадилар. Бу ҳақда XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий томонидан айтилган фикр тўғридир. У «Девону луғоти-т-турк»нинг феълдан от ясовчи аффиксларга бағишланган фаслида *-ғ* (яъни *-қ*) аффиксининг ўрин оти яшашини қуйидагича тушунтиради:

(*-ғ*) аслида от (бўлган феъллар)га¹⁹⁴ қўшилиб, уларни ўрин отига айлантиради: уларнинг (туркларнинг) «ёзлайдиган жой» маъносидаги *йайлағ* сўзи каби *йай* «ёз»дир. Бу ерда мазкур маъно учун *ғайн* (*ғ*) орттирилган. «Қишлайдиган жой» маъносидаги *қишлоқ* сўзи ҳам шундайдир. *Қиш* «қиш»дир. Мазкур маънони (бунда ҳам) англатиш учун *ғайн* (*ғ*) тиркалган.

Босим Аталай «Девон»нинг туркча таржимасида Маҳмуд Кошғарий бу ерда хато қилган, макон маъносини *ғ* эмас, *-лағ* ифодалайди, деган фикрни айтади¹⁹⁵.

¹⁸⁹ Боровков А. Қ. Бадаи ал-лугат словарь Тали Имана Гератского. Пред. 62а.

¹⁹⁰ Санглох, 7.

¹⁹¹ *Мақсад* сўзи ҳам араб тилида макон оти бўлиб, асл луғавий маъноси мўлжал қилинган жойдир.

¹⁹² Санглох, 17.

¹⁹³ Щербак А. М. Грамматика, с. 123.

¹⁹⁴ Қиёслансин: Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. Тошкент, 1960, 52-бет.

¹⁹⁵ *Divanî ligat-it-türkterüimesi*, I, Ankara, 1939, 13-бет. Ҳошиядаи изоҳ. С. М. Муталлибов ҳам «Девон»нинг ўзбекча таржимасида оригиналдаги сўзини эътиборга олмаслик натижасида, «йайлағ» ва «қишлағ» сўзлари устида автор (Маҳмуд Кошғарий) томонидан берилган изоҳлар бир оз аниқсизлик бор (Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. I, 52-бет, 27-изоҳ), деган шубҳани билдиради.

Туркий тилларга ҳозирги замон нуқтаи назаридан қараганда бу фикр тўғри бўлиши мумкин. Бироқ Маҳмуд Кошғарий ва Навоий даврларида *-ла* билан *-қ* аффикси бирлашган эмас.

Бу фикримизни «Девон»да ва «Бобирнома»да ҳам учрайдиган *қушлоқ* (ёки *қушлағ*) сўзининг *қуш овланадиган жой* маъносида ишлатилиши тасдиқлайди. «Қуш овламоқ» маъносидаги *қушламақ* феълининг борлигини назарга олиб, *қушлақ*нинг асосий маъноси *қуш ўрни эмас, қуш овланадиган жой эканлиги эътиборга олинса, макон аффикси -қ бўлиб чиқади.*

қушламоқ ва *қушлақ* сўзларининг биз айтган маънода ишлатилишини эса Маҳмуд Кошғарийнинг *бэк қушлади* гапини (амир *қуш овлади*)¹⁹⁶ деб таржима қилиши ва *қушлағ* сўзига «*қуш кўп бўлиб ов қилинадиган жой*»¹⁹⁷ деб изоҳ бериши фикримизни тўлиқ тасдиқлайди.

-(и—у—ү)н аффикси. Бу аффикс феълдан от ясайди. Феъл билдирган иш-ҳаракат вақтида ёки шу иш-ҳаракат натижасида вужудга келувчи нарсани билдиради:

эк (экмоқ) — экин

йағ (ёғмоқ) — йағин

чақ (яшнамоқ) — чақин (чақмоқ)

боғ (бўғмоқ) — боғун

Мисоллар:

чунки йағин манбағи олди ҳайё

қатраси туфрағни қилур кимийё (х, 23 б);

*хатиң баш чэккани хэлиң көрунмас,
көкарди чун экин кам болди дэна*¹⁹⁸;

*андақ лавфз-ҳам тапилур-ки, бэш мағнэси болғай, сағин лафзи-дэк-ки, бир мағноси йэд қилмақ-ки амрдур*¹⁹⁹ *ва бири сүтлүк қой ати-дур...*²⁰⁰

-қу (-ғу/-кү) -гү аффикси. Бу аффикс феълдан асбоб оти ва умуман от ясайди:

сүпүр (супурмоқ) — супургү

күл (кулмоқ) — күлгү

¹⁹⁶ Аҳмад Рифъат нашри, 1-том, 21-бет.

¹⁹⁷ Уша асар, 387-бет.

¹⁹⁸ Боровков. Бадаи ал-лугат словарь Тали Имани Гератского, М., 1961, 31 а.

¹⁹⁹ Амр — буйруқ.

²⁰⁰ Муҳокамату-л-луғатайннинг мазкур Париж нашри, 12-бет.

уйу²⁰¹ (ухламоқ) — уйқу²⁰²
бил (билмоқ) — билгү
тэпин (тепинмоқ) — тэпингү (узанги)

Ишлатилишига мисоллар:

субҳға чунки болди күлгү пади:д
дамидин йанди шуъла-йи хурши:д (сс, 186);
шаҳсувэримниң айақин өкали рэзий эрур
*ай-у күнниң ҳар-бириси бир тэпингү орнида*²⁰³.

-лик (-лик/-луқ) -лук аффикси²⁰⁴. Бу аффикс мавҳум от ясайди ва унинг ишлатилишида палатал ва лаб уйғунлиги бузилмайди. Охирги бўғини лабланмаган унлили қаттиқ ўзакли сўзларга -лик қўшилади:

шэх — шэхлик²⁰⁵
рэст — рэстлик
бахэдир — бахэдирлик
пари:шэн — паришэнлик
бар — барлик (борлик)
дилдэр — дилдэрлик
хэр — хэрлик
бэгэна — бэгэналик

Охирги бўғини лабланмаган унлили юмшоқ ўзакли сўзларга бу аффикснинг -лик варианты қўшилади:

эгри — эгрилик
тирик — тириклик
киши — кишилик
пэк — пэклик
бэбэк — бэбэклик
ҳалэк — ҳалэклик

Охирги бўғини лабланган унлили қаттиқ ўзакли сўзларга -луқ варианты қўшилади:

дун (паст — дунлуқ (пастлик))

²⁰¹ Бу феълнинг буйруқ формасида ишлатилишига мисол: мэн-у тунлар уйқусизлик ноз-ила сэн хуш уйу (Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, II. Наводируш-шабоб. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Тошкент, 1953, 512-бет.

²⁰² «й»дан кейинги «у» тушиб қолган.

²⁰³ Боровков А. К. Бадаи ал-лугат..., 53 а.

²⁰⁴ Бу аффикснинг келиб чиқиши ҳақида қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 108—109.

²⁰⁵ Бу аффикс охирдаги ундош жаранглилаши мумкин. Жаранглилашиш унли ёки сонор ундош билан бошланган қўшимчалар қўшилганда ва сандҳи ҳолатида ҳам юз беради.

буқаламун (ўзгарувчан) — буқаламунлуқ (ўзгарувчанлик)

йалғуз — йалғузлуқ

нэхуш — нэхушлуқ

бузуқ — бузуқлуқ

шоҳ — шоҳлуқ

Охирги бўғини лабланган унлили юмшоқ ўзакли сўзларга *-лук* варианты қўшилади:

түз (тўғри) — *түзлук* (тўғрилик)

өз — *өзлук*

Ишлатилишига мисоллар:

*йол нэча түз йолчиға мақсад қари:б
хамлиғидин түшса йирақ йоқ ажи:б* (х, 30 а);

*чирмашибан сунбул-и тар бэҗ-ара
эгрилик аниң йүзин айлап қара* (х, 30 б);

*ғурбат оти көңлиға кэр айлабан
жэнини йалғузлуғи зэр айлабан* (х, 32 б);

*ҳар-киши-ким түзлук эрүр нэшаси
кажрав эса чарх нэ андэшаси* (х, 30 а).

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида палатал ва лаб уйғунлигининг йўқолиши натижасида Навоий тилидаги мазкур мавҳум от ясовчи аффиксининг *-лиқ*, *-луқ* ва *-лук* вариантлари ҳам йўқолган. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида *-лиқ* ни *бэрлиқ* каби сўзлар таркибида қотган ҳолда учратиш мумкин. Бироқ бундай сўзлардаги *-лиқ* мавҳум от ясовчи аффикс сифатида ўқилмайди. Шунинг учун ҳозирги замон ўзбек адабий тилида *бэр* сўзидан ясалган мавҳум от *борлик* шаклига эга.

-мақ/-мак а ф ф и к с и²⁰⁶. Бу аффикс ҳаракат номи ясайди. Бунинг ишлатилишида палатал уйғунлик бузилмайди. Езувда *-мақ* мим, алиф ва қоф билан ифодаланиб, қаттиқ ўзакли феълларга қўшилади. *-мак* эса мим алиф ва қоф билан ифодаланиб, юмшоқ ўзакли феълларга қўшилади:

бар — бармақ (бормоқ)

бол — болмақ

тур — турмақ

олтур — олтурмақ

²⁰⁶ Бу аффиксларнинг тарихи ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 115—116.

қил — қилмақ
ал — алмақ (олмоқ)
кэл — кэлмақ
күл — күлмақ
өл — өлмақ
кэт — кэтмақ

Ишлатилишига мисоллар:

*анча қилди тирилмағ-у өлмақ
ки пади:д олди субҳға күлмақ (сс, 186);*

*ул тараф жазм қилди азм этмақ
тэки Хэразм ҳаддиға йэтмақ (сс, 186);*

*бэғ ачилмақ алар муруридин
гул сачилмақ алар йүрүридин (сс, 6).*

Навой тилида ҳаракат номининг бу формаси ҳозирги замон ўзбек тилидагига нисбатан кўп ишлатилди. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат номининг -моқ формасига қараганда -(и)ш формаси кўп ишлатилади. Навой тилида эса аксинча -мақ/-мақ кўп учраб, -(и—у—ү)ш формаси жуда кам учрайди.

Навой тилида -мақ/-мақ феълнинг бўлишсиз негизига ҳам қўшилади:

*йоқ бу сифаттин нима марғубрақ
лэк бир иш эрүр мундин хобрақ.
ким бэрибан қилмамақ алмаққа хой.
нафърасэн болмағ-у йоқ наф-жой.
бэрмақ иши хэтиридин кэтмамақ
бэрмағ-у алмағни хайэл этмамақ (х, 36 а).*

Навой поэзиясида ҳаракат номининг -мақ/-мақ формасига мавҳум от ясовчи -лиқ/лик аффиксининг орттирилиши ҳам учраб туради:

*шэваси изтирэб қилмағлиқ
гэҳ қопмақ гаҳ-э йиқилмағлиқ (сс, 186).*

-(и—у—ү)ш аффикси. Бу аффикс ҳам ҳаракат номи ва от ясайди. Лекин кам учрайди. -мақ/-мақ аффиксига нисбатан жуда кам ишлатилади:

*ур — уруш
уч — учуш
кэр — кэриш (ёйнинг ипи)
бар — бариш
кэл — кэлиш*

Мисоллар:

*эгри учуш-бирла чу көп айланип
қайда-ки парвэна барип өртанип (х, 30 а);*

*түз бол оқ-дэк гар тиларсэн авж, йэ-ким эгри-дур
давр ҳар-бир гошадин боғзиға салип-тур кэриш²⁰⁷.*

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, Навоий тилида сифатдошнинг -р формаси отлашиб, ҳаракат номи сифатида ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат номининг -иш формаси (бўлишсизида: — маслик) ишлатиладиган ўринларда Навоий тилида кўпинча шу -р формаси ишлатилади:

*лэк мумкин-дурур давэ қилурум,
саъй этип ҳэжатиң равэ қилурум (сс, 178);*

*шаҳрда турмасиңға паймэн қил,
башиң алип кэтарга иймэн қил (сс, 178).*

Навоий тилида ҳаракат номининг -мак/-мақ формаси билан -р формаси тенг ҳолда, бир-бирининг синоними сифатида ишлатила беради. Бунини биз қуйидаги байтда ҳам кўришимиз мумкин:

*йэва көп айтурда бири чирчирак
чарх көп урмақта бири фирфирак (х, 20 б).*

-ий а ф ф и к с и²⁰⁸. Навоий тилида «ё-йи нисбат» деб аталувчи -ий мавжуд бўлиб, отлардан сифат ва нисбий от ясайди: *мударрисниң керак-ки ғарази мансаб болмаса... ди:ний илм билса-йу йақи:ний масэийл элга таъли:м қилса...* (МҚ, 24).

Бу парчадаги *ди:ний* ва *яқи:ний* сўзлари сифат бўлиб, *ди:н* ва *йақи:н* сўзларидан -ий аффикси ёрдами билан ясалган.

Навоий тилида бу -ий аффикси сифат яшадан ташқари, нисбий от ҳам ясайди. Навоий асарларида ишлатилган *эдабий* (инсон), *зиндэний* (маҳбус), *розий* каби сўзлар, *Навэий*, *Лутфий*га ўхшаш тахаллуслар, *Шерэзий*, *Самарқандий* сингари нисбалар шу хилда ясалган отлардир. Мисоллар:

*муни анлағанлар қутулуп-турлар розий үчүн меҳнат
чекардин (МҚ, 71); шаҳна-ву зиндэний-у асаслар зикрида (МҚ, 44);*

²⁰⁷ Боровков А. К. Бадаи ал-лугат словарь Тали Имани Гератского, с. 75.

²⁰⁸ А. Ф. Гуломовнинг фикрича, ўзбекча сифат ясовчи -и аффикси ҳам мавжуд бўлиб, бу аффиксга алоқаси йўқдир. Қаралсин: Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Часть первая. Ташкент, 1955, с. 17.

*ибрий-у иунэний-у сурійэний-хам
ҳиндий агар сорса, билип эни-хам (х, 32 б).*

-ий аффиксининг келиб чиқиш тарихини текширсак, унинг араб тилида ҳам, тожик тилида ҳам мавжудлигини кўрамиз. Бироқ арабча *-ий* билан тожикча *-ий* шакл ва маъно жиҳатдан бир-бирига ўхшасалар ҳам, тарихан ўзига мустақил аффикслардир. Тожикча *-ий* паҳлавий тилида *-ик* шаклида бўлиб, баъзи ҳинд-европа тилларида ҳозир ҳам шу формага эга ва «лексик», «фонетик» каби сўзларнинг таркибида ўзбек тилига ҳам киргандир. Давр ўтиши билан паҳлавий тилидаги *-ик* аффиксидаги *к* товуши *й* га айланиб, арабча *ё-йи* нисбат билан бир хил шаклга эга бўлиб қолган. Унли товуш билан тугаган сўзларга *-ий* қўшилганда *в* нинг пайдо бўлиши (масалан, маъनावий, самовий каби) арабча *ё-йи* нисбатга хосдир. Бу хусусият араб тилидан тожик тилига ҳам, ўзбек тилига ҳам ўтган бўлиб, ўзбек ва тожик тилларидаги *ё-йи* нисбат, яъни *-ий* аффиксининг келиб чиқиш нуқтани назаридан тожик-араб аффикси десак бўлади.

-а а ф ф и к с и. Навоий тилида ўзбекча *-а*²⁰⁹ дан ташқари яна от ясовчи *-а* аффикси бор бўлиб, тарихан икки манбага эга. Биринчи манба дарий тилидаги *сабза*, *банда* каби сўзлардаги тожикча *-а* аффикси бўлса, иккинчиси *воқеа*, *самара* каби сўзлардаги арабча *-а* қўшимчаси бўлиб, аввал бу қўшимча араб тилида бирлик билдирган. Тожикча *-а* ўзига мустақил бўлиб, қадимги эрон тилларида *-ака* шаклида бўлган.

Бу аффикс паҳлавий тилига келиб *-ак* шаклини ва дарийга келиб *-а* шаклини олиб, арабча бирлик билдирувчи *-а* қўшимчаси билан аралашиб *-а* ясовчисига айланган ва шу формада ўзбек тилига ҳам ўтган: *эбэдлар аниң зулмидин вайрэна, кабутар тэқчалари чуғдқа* (бойқушга) *эшйэна. Бэда сэйли чун базмида тугйэн қилип, ул сэйл мулк маъмураларин вайрэн қилип* (МҚ, 12); *йана аднэ табақаси — жамъат-и-дурлар-ким, назм-и фақат-била хушнуду хурсанд-у баҳраманд-дурлар ва йүз машаққат-била бир байт-ким бағлаш-турғайлар, даъво эвзасин йэтти фалактин ашурғайлар* (МҚ, 29); *аниң сурхролуғиға гулгуна сазэвэр-дур ва йүз ақлиғиға муносиб сапи:да бар-дур* (МҚ, 54).

Бу мисолларимиздаги *вайрэна, маъмура, эвза,*

²⁰⁹ Ўзбекча *-а* аффикси ҳақида А. Ғ. Ғуломовнинг «Проблемы исторического словообразования узбекского языка». АДД га қаралсин.

гулгуна ва сапи:да сўзлари -а аффикси билан ясалган отлардир:

вайрэн (бузуқ) — *вайрона* (бузуқ жой)
маъмур (обод) — *маъмура* (обод жой)
эвэз (товуш) — *эвэза* (донг)
гулгун (гулранг) — *гулгуна* (қизиллик)
сапи:д (оқ) — *сапи:да* (оқлик)

-вар а ф ф и к с и. Бу аффикс эгалик маъносини билдириб, отдан шахс оти ва баъзан отдан сифат ясайди.

Масалан: *хунарвар-у*²¹⁰ *санъатпардэз*, *йалғанлари көпдин көп-у чинлари аздин аз* (МҚ, 43); *йалғанни чин-дэк айтқучи — суханвар*²¹¹, *күмүшни алтун била рокаш қилғучи — заргар* (МҚ, 127); *ҳар-пешаварға-ким*²¹², *хунари таърифиди мубэлаға вэқиъдур, ул таъриф филҳақи:қат өз нафсиға рэжиъ-дур* (МҚ, 101); *фэсиқ элим дэнишвар-и-дур өз нафсиға ээлим, ғаний бахи:л нэдэн-и-дур өз зийёниға мухил*²¹³ (МҚ, 121).

Келтирилган мисолларимиздаги *хунарвар*, *суханвар*, *пешавар* ва *дэнишвар* сўзлари *хунар*, *сухан* (сўз), *пэша* (касб), *дэниш* (илм) сўзларидан -вар аффикси билан ясалган шахс отларидир. Бу ўринда -вар аффиксининг маъноси -манд аффиксининг маъносига мос келади.

Қуйида эса -вар аффиксининг отдан сифат ясаганини кўрамиз: *сахэват инсэнийят бэғиниң бэрвар*²¹⁴ *шажари-дур*²¹⁵, *балки ул шажарниң муфи:д*²¹⁶ *самаридур, эдамийлиқ кишвариниң*²¹⁷ *бахр-и*²¹⁸ *мавжвари*²¹⁹, *балки ул мавж баҳриниң сами:н*²²⁰ *гавҳари* (МҚ, 110).

Бу гапдаги *бэрвар* ва *мавжвар* сўзлари *бэр* (мева) ва *мавж* сўзларидан -вар аффикси орттириш йўли билан ясалгандир -вар аффиксининг маъноси сифат ясовчи -лик аффикси билдирган маънога тўғри келади.

-ур а ф ф и к с и. Бу аффикс ҳам эгалик маъносини билдириб, отдан шахс оти ясайди: *мундақ киши хэжа*

²¹⁰ Хунарвар — хунарманд.

²¹¹ Суханвар — чечан; сўз устаси.

²¹² Пэшавар — хунарманд (бу ҳам хунарварнинг синоними).

²¹³ Мухил эрмак — хаёл қилмоқ.

²¹⁴ Борвар — мевалик.

²¹⁵ Шажар — дарахт.

²¹⁶ Муфид — фойдали.

²¹⁷ Кишвар — ўлка.

²¹⁸ Баҳр — денгиз.

²¹⁹ Мавжвар — тўлқинли.

²²⁰ Сами:н — қимматбаҳо.

эмас, муздур-дур²²¹, өз лаъим-у разиллиғидин ҳамэша ранжур-дур (МК, 42);

ганжа ганжури-ким, чэкип көп ранж,
қоймиш эрди жаҳэн-ара бэш ганж (х, 105 а).

Бу мисоллардаги муздур, ранжур ва ганжур сўзлари муэд (иш ҳақи), ранж ва ганж сўзларидан -ур аффикси қўшиш билан ясалгандир.

-ат а ф ф и к с и. Бу аффикс -ий ва -эний аффикслари билан ясалган сифатлардан мавҳум от ясайди: инсэнийят²²² табъларидин эрий ҳайвэнийят балки сабуъийят²²³ аларниң шиъэри (МК, 48); дарвэш улдур-ким, ...нафсэнийят шиддатидин ази:м мужэҳадалар — била чиқип фақр тариқиға кирмиш болғай (МК, 62—63); көңүл маърифат бғидин ваҳдат райэҳининиң эскан наси:мидур ва руҳэнийят гулистэнидин эннэлиқ гуллариниң шами:ми-дур (МК, 125).

Бу мисоллардаги инсэнийят, ҳайвэнийят, сабуъийят, нафсэнийят ва руҳэнийят сўзлари инсэний, ҳайвэний, сабуъий, нафсэний ва руҳэний сўзларидан -ат аффикси билан ясалган мавҳум отлардир.

-иш а ф ф и к с и. Навоий тилида тожикча феълларнинг ҳозирги замон ўзагидан ҳаракат номи ясовчи тожикча -иш аффикси ҳам учрайди: хушнавис кэтиб сөзга эрэйиш бэрур ва көзлагүчига эсэйиш йэткүрүр (МК, 30); тэватлари зэб-у эрэйиш, ибодатлари зийнат-у намэйиш (МК, 58); эфариниш бғидин агар айағиға тикан санчилсун ва агар башиға гүл йағилсун, нэ ул биридин айагин йиғиштурғай ва нэ ул биридин башин йашурғай (МК, 89).

Бу мисоллардаги эрэйиш²²⁴, эсэйиш, намэйиш, эфариниш сўзлари эрэй, эсэй²²⁵, намэй²²⁶ ва эфарин²²⁷ сўзларидан ясалган бўлиб, -иш аффикси ўзбекча бўлмай, тожикчадир.

-(и)стэн а ф ф и к с и. Предметнинг кўп миқдорда мавжуд эканлигини билдирувчи бу макон аффикси ҳо-

²²¹ Муздур — ёлланган.

²²² -ат аффикси келиб чиқиш нуқтан назаридан арабча бўлиб, араб фонетикасига биноан «-ат» қўшилганда сўз охиридаги «й» иккиланади.

²²³ Сабунийят — йиртқичлик.

²²⁴ «орой», оростан (безамоқ) феълнинг ҳозирги замон ўзаги.

²²⁵ «осой», осудан (тинчимоқ) феълнинг ҳозирги замон ўзаги.

²²⁶ «Намой», намудан (кўрсатмоқ) феълнинг ҳозирги замон ўзаги.

²²⁷ «офарин», офари:дан (яратмоқ) феълнинг ҳозирги замон ўзаги.

зирги замон ўзбек тилида ҳам *гулистон*, *Ўзбекистон*, *бўстон* каби сўзларда учрайди. Бироқ, Навоий тилида унинг қўлланиш доираси кенгдир:

даби:р (котиб, битикчи) — *даби:ристан* (мактаб)
хэр (тикан) — *хэристан* (тиканзор)
шаб (тун) — *шабистан* (ётоқ)
көҳ (тоғ) — *көҳистан* (тоғлик ер)
кавкаб (юлдуз) — *кавкабистан*
ғурбат — *ғурбатистан*

Мисоллар: *Он сэккизинчи фасл. Даби:ристан аҳли зикрида; ишқ мэхр-и-дур*²²⁸, *тэлиъ*²²⁹, *маҳзун*²³⁰ *хэтирлар хэристанни андин гулшан ва бадр-и-дур*²³¹, *лэмиъ*²³², *тий-ра көңуллар шабистанни андин равшан* (МК, 90); *ишқ көҳистанни бэдэдиниң нэшэдларидин бири Фарҳэддур* (МК, 91).

*Ики гисуси икки лайлату-л-қадр,
Бу йаңлиғ икки лайл-ичра йўзи бадр.
Бу лайл-у бадр олуб шамъ-и шабистан,
Узэрида*²³³ *хуй*²³⁴ *андоқ кавкабистан* (МК, 3—4).

²²⁸ Мэхр — қуёш.

²²⁹ Тэлиъ — кўтарилувчи.

²³⁰ Маҳзун — қайғули.

²³¹ Бадр — тўлин ой.

²³² Ломиъ — равшан.

²³³ Узор — юз.

²³⁴ Хуй — тер.

СИФАТ

Навой тилидаги сифатлар ҳам худди ҳозирги туркий тиллардаги сифатлар сингари аслий ва нисбий сифатларга бўлинади. Аслий сифатлар ҳам, нисбий сифатлар ҳам предметнинг белгисини билдиради. Аслий сифатларга *ақ* (оқ), *қара* (қора), *көк*, *қизил*, *йашил*, *сариг* сингари ранг билдирувчи; *ши:ри:н*, *чүчүк*, *ачиқ* (аччиқ)қа ўхшаш таъм англатувчи; *улуғ*, *кичик*, *паст*, *баланд* сингари ҳажм ва шакл ифодаловчи; *йаш*, *қари*, *жөр* каби жисмоний белгиларни билдирувчи; *йахши*, *йаманга* ўхшаш мавҳум белгиларни англатувчи; *түз* (тўғри), *узақ*, *йақин* сингари замон ва макон белгиларини билдирувчи сўзлар кириб, булар предмет белгисини бевосита ўзларининг лексик маънолари билан билдиради.

Нисбий сифатларга эса *бурнағи* (бурунги), *илғи* (йилги) сингари вақтга бўлган муносабатни билдирувчи; *чўҳдағи*, *башидағи* каби маконга бўлган муносабатни англатувчи: *күчлүк*, *йашлиғ* (ёшли) сингари эгалик белгисини билдирувчи; *йэрсиз*, *нэкм*, *бэвафэ* сингари йўқлик белгисини англатувчи; *гулгун*, *пари:ваш* каби ўхшашлик ва ҳоказоларни билдирувчи сўзлар кириб, булар предметнинг белгисини бевосита ўз лексик маънолари билан ифодаламай, бир предметнинг бошқа предметга бўлган муносабати орқали, яъни нисбий равишда белги билдиради.

Ҳозирги чоғиштирма даража аффикси *-рəқ* Навой тилида *-рақ* ва *-рак* вариантларига эга бўлган. *-рақ* ёзувда рею алифу қоф билан ифодаланиб, қаттиқ ўзакли сўзларга қўшилади, *-рак* эса рею алифу коф билан ифодаланиб, юмшоқ ўзакли сўзларга қўшилади:

улуғрақ (х, 24 а), *кичикрак* (х, 24 а), *йахширақ* (х, 25 а), *кэргаррак* (МҚ, й5), *хушрақ* (х, 26 а), *көпрак* (МҚ, 29), *турфарақ* (МҚ, 29), *бийикрак* (МҚ, 8).

Бу аффикс қуйидаги ҳолларда чоғиштирув учун ишлатилиб, афзаллик билдиради:

1) чиқиш келишигидаги от ёки олмош билан бирикканда: *бу разолат кишилик такаббуридин хобрақ ва бу залолат йахшилик тасавбуридин марғубрақ* (МҚ, 49);

*йахшилик итин бу нэтовэндин
ҳэлимни дэсам, йаманрақ андин* (х, 53 б);

барчаға өзгадин өзи ази: эрақ ва өзгалар сөзидин өз сөзи ази:эрақ (МҚ, 100);

2) *-ки(м)* билан бирга келганда: *тинч көңул-била йавған умач йахширақ-ким такаллуф-у машаққат-билан қандай кулач; эски чапан-била фэриғ туфрағда олтурмақ йахширақ-ким зарбафт хафтэн кийип бирав аллида турмақ* (МҚ, 146); *бутпарастлик йахширақ-ким худпарастлик* (МҚ, 107).

-рақ, -рак чоғиштирувчи сўз бўлмаган ҳолда сифатнинг ортиқлигини билдиради:

*ким-ки, улуғрақ, аңа хидмат кэрак
ул-ки, кичикрак, аңа шафқат кэрак* (х, 24 а);

*кимса нэча зэб-у тамаъдин йирақ
зимнида эсэйиш-эрур йахширақ* (х, 25 а).

Навоий тилида сифатнинг орттирма даражасини ясайдиган ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган энг сўзи ишлатилмайди. Аммо сифатнинг орттирма даражаси Навоий тилида ҳам сифатни чиқиш келишиги ва бош келишик формаларида такрорлаш йўли билан ясалади:

*мулк-и араб-ичра ажабдин ажаб
вэла аңа ҳам-ажам-у ҳам-араб* (х, 30 а).

Бундай такрор олдида *барча* ва унинг синонимлари ҳам келиши мумкин:

*бу эл — эрур барча йамандин йаман,
ким-ки, йоқ андин йаман, андин йаман* (х, 20 б).

Сифатнинг кучайтирма (интенсив) формаси сифатнинг биринчи бўғинини, бўғин охиридаги ундошни лаблаб ундошларидан *n* ёки *m* билан алмаштириб, такрорлаш билан ясалади. Навоийнинг ўзи бу ҳақда қуйидагиларни ёзади¹:

йана бир рақ йэ бир сифатниң ҳамул ҳэлиға му-

¹ Бу масалага Маҳдийхон ҳам тўхтаб ўтади: Санглох, 16.

бэлага-учун аниң аввалида аввал ҳарфиға бир пэ йэ мим изэфа қилип, ул шайға ээйд қилурлар; п мисоли: эп-эқ, қап-қара, қип-қизил, сап-сариг, йуп-йумалақ, йап-йаси (яп-яеси), ап-ачуғ (оппа-очиқ), чуп-чуқур (бу навъ хэйли ҳам тапилур); мим мисоли: көм-көк, йам-йашил, бөм-бөз².

Маҳдийхон ўзининг «Мабоннул-луғат»ида *йам-йашил*ни *йап-йашил* деб бериб, қуйидаги сифатларни ҳам мисол қилиб беради: *қип-қирмизи* (қип-қизил), *түп-түз* (теп-текис), *топ-тоғри* (түппа-тўғри), *тип-тик*, *сап-сағ*.

Сифатнинг кучсиз формасини ясовчи *-имтир* аффикси *-(и—у)мтул/-(и—у)мтул* шаклига эга. Маҳдийхон бу ҳақда шундай дейди: йана *-(и—у)мтул/-(и—у)мтул*-дир. Бу рангларга қўшилиб, нимранглик маъносини билдиради: *ағимтул* яъни оққа мойил, *қизимтул* яъни қизилга мойил, *карамтул*, *йашумтул* ва ҳоказолар*.

Ҳозирги замон ўзбек тилида сифат кесим бўлиб келганда 3-шахсда кўпроқ боғламасиз ишлатилади. Навоий тилида аксинча боғлама *-дур(ур)* — *-тур(ур)* билан кўп ишлатилади:

ҳар-навъ-ки айласам хитэбиң
йүз анча бийиқ-дурур жанэбиң (х, 53 б)

ҳэлим шарҳи-ки бас узун-дур,
бу турфа-ки дамбадам фузун-дур (х, 53 б).

Сифат отлашмаган тақдирда гапда аниқловчи ва кесим бўлиб келади. Қуйидаги байтларда *аълэ*, *аднэ*, *йашил* сифатлари аниқловчи бўлиб келган:

рутбада андақ аңа аълэ мақэм
ким болубан чарх аңа аднэ мақэм (х, 20 б)

латта-ки муҳкам тугубан баң аңа*
йэткүрүбан баң йашил раң аңа (х, 20 б).

Қуйидаги парчада эса *йирақ* ва *йахширақ* сифатлари кесим бўлиб келган:

сачмақ авуч-бирла гуҳар ат-учун
нақд этак-бирла мубэхэт-учун
ақл ҳисэбидин-эрур бас йирақ
бухл бу жудуңдин эрур йахширақ (х, 22 а)

Навоий тилида сифат ясовчи баъзи аффикслар ҳозирги ўзбек адабий тилидан ўзининг фонетик вариант-

² Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Аҳмад Жавдат нашри (1315 ҳижрий), 18-бет.

³ Санглох, 16.

* Навоий тилида ҳозирги маҳкам сўзи *муҳкам* шаклига эга.

ларга эгалиги билан ҳам фарқланади. Ҳозирги сифат ясовчи *-ли(к)* аффикси Навоий тилида *-лиг(к)*, *-лиғ(қ)*, *-луғ(к)*, *-луғ(қ)* шаклига эга. Бу аффиксда танглай ҳамда лаб уйғунликлари бузилмайди. Ҳар қайси вариантга биттадан мисол келтириш билан чекланамиз:

давр ичиңни нэча қанлиғ қилип
нэфа киби атрфишэнлиқ қилип (х, 35 а);
қайғулуқ олтурмиш эди Бэйази:д,
сорди ғами кайфийатин бир мури:д (х, 16 б);

йаман тиллиг болса, абушқа көңли андин йаралиғ, йаман шилиг болса эрга андин йўзқаралиқ (МҚ, 56);
эташи:н йўзлүг муғанний-ки халқдин мулэйим суруд чиқарғай, ҳэл аҳлиниң күйган бағридин дуд чиқарғай (МҚ, 35).

Қуйидаги мисоллар нисбий сифат аффикси *-дағи* Навоий тилида *-дағи* (*-тағи/-дағи*), *-тағи* шаклида бўлганини кўрсатади:

түштағи кэми сари тапмаса йол,
йэ машаққатқа чэра тапмаса ул,
ҳэлидин гар хабар тапар ул пи:р
аңа айлар ҳамул замэн тадби:р (сс, 112);
чаҳдағи тухм арпасини ати йэп
үйда тавуғларни сүрүк тати йэп (х, 34 а)
илгидағидин нэ-ки малҳуз этар,
бир илги қисқани маҳзуз этар (х, 22 б).

Навоий тилида яна сифат ясовчи аффикслардан қуйидагилар маҳсулдордир:

-(у)қ, -(у)к а ф ф и к с и. Бу аффикс феълдан сифат ясайди:

қуру — қуруқ
буз — бузуқ
йиқ — йиқуқ
өксү — өксүк
сүз — сүзүк
түз — түзүк
тил — тилүк

Мисоллар (ҳар вариантга биттадан мисол бериш билан кифояланамиз):

бэрмаса көк қасриға вайрэнини
тэқ-и фалакка йиқуқ айвэнини (х, 26 а);

кулбаси ай шамъидин олса йаруқ,
эшиги йэл илгидин олса ачуқ (х, 26 а);

қай бири-ким өксүк-эрур пэкидин,
эжиз эрур ақл аниң идрэкидин (х, 26 б);

эски сэпэчи башида күлгүлүк
дэм-киби баштин айағи тилүк (х, 32 а).

-ий аффикси. Бу аффикс сифатдан ташқари от ҳам ясайди. Буни биз ишимизнинг от ясовчиларга бағишланган фаслида кўриб ўтган эдик. Ўша ерда бу аффикснинг тарихига ҳам тўхтаб ўтганмиз. Навоий тилида -ий сифат ясовчи сифатида ҳам жуда маҳсулдордир:

райхэн — райхэний

бостэн — бостэний

минэ (шиша) — минэйий (шиша сингари)

бийэбэн — бийэбэний

эсмэн — эсмэний

инсэн — инсэний

Мисоллар:

шаҳ қилиб хилъатини райхэний,
рост андақ-ки сарв-и бастоний (сс, 109);

тапиман раҳрав-и бийэбэний
шаҳ қашинда кэтурдилар эни (сс, 109).

-нэж аффикси. Бу аффикс эгаллик маъносига эга бўлиб отдан сифат ясайди: ҳилмишээр⁴ аниң зимнида отқа йаққу-дэж хас-у хэшэж, мунуң жавфида⁵ шэж тэжигга тақилғу-дэж лаъл-и эташнэж⁶ (МҚ, 117); розгэрдин ҳар-жафэ йэтса, ани:сиң⁷ ул ва чарх-и даввордин⁸ ҳар-ибтилэ⁹ кэлса, жали:сиң¹⁰ ул, көңлүң ғамидин ул ғамнэж¹¹ ва баданиң заъф малэлатидин ул ҳалэж (МҚ, 56); қиссахэн-ҳарзагуфтэрким¹², маъжуннэж¹³ йэ баңий көңлида аниң маъракаси оҳаңи¹⁴ (38-бет).

⁴ Хилмишээр — юмшоқ феъл.

⁵ Жавф — ич.

⁶ Эташнэж — ўтли.

⁷ Ани:с — улфат.

⁸ Дарвор — айланувчи.

⁹ Ибтилэ — фалокат.

¹⁰ Жали:с — ҳамнишин.

¹¹ Ғамнэж — ғамгин.

¹² Ҳарзагуфтор — сафсата сотувчи.

¹³ Маъжуннэж — гиёванд.

¹⁴ Алишер Навоийнинг 1893 йилда Тошкентда Шоҳмурод ибни мулло Шоҳнеъмат томонидан нашр этилган тошбосма девони, 173-бет.

Бу мисоллардаги *эташнэк, ғамнэк, маъжуннэк* сифатлари *эташ* (олов) *дард, ғам, маъжум* (кайф учун қора доридан ишланган махсус дори) сўзларидан *-нэк* аффикси билан ясалгандир.

-фэм а ф ф и к с и. Бу аффикс тус, ранг билдириб, отдан сифат ясайди:

зумуррад — зумуррадфэм
гул — гулфэм (гулранг)
мушк — мушкфэм (мушкранг)
эйина — эйнафэм

Мисоллар:

*мэхр-и гардун чаман варди-дур
ким, эрур көзга йүзүңдин гулфэм.*

*алибан дамбадам ичип Бахрэм
айдин ул сэгар-и зумуррадфэм* (сс, 109).

-гун а ф ф и к с и. Бу аффикс¹⁵ ранг, тус билдириб, отдан сифат ясайди:

минэ — минэгун (шишаранг)
зумуррад — зумуррадгун
май — майгун (майранг)
жигар — жигаргун (жигарранг)

Мисоллар:

*нэча тартай васл-учун мэн зэр-и маҳзун интизэр,
вахки көздин төкти сэлэб-и жигаргун интизэр*¹⁶;

*қилди йүз рэв-у раң-ила гардун
субҳ чодиршабин зумуррадгун* (сс, 109);

*субҳдам-ким сипэхр-и ми:нэгун
йэрни байзэдин этти байзэгун* (сс, 112).

-ваш а ф ф и к с и. Бу аффикс ўшатиш маъносига эга бўлиб, от ва отлашган сўзлардан сифат ясайди:

пари: — пари:ваш
дарвэш — дарвэшваш
хурши:д — хурши:дваш
Лайлэ — лайлэваш
зэхид — зэхидваш
зумухт (тахир) — зумухтваш (тахирга, ўшшаган,
тахир маза)

¹⁵ *-гун, гуногун* (ранго-ранг) сўзи таркибида ўзак сифатида ҳам учрайди.

¹⁶ Тошбосма девон, 176-бет.

Мисоллар: *чун қэнун-у чигана нэласи қулаққа түшкай ва махваш сәқий бүкүнүп, май аёққа түшкай, ул вақт вухду тақвәға нэ иэтибэр ва хуш-у хирадқа нэ ихтийэр* (МК, 36); *өз илгида бир анэр болса, билмас-ки, нэча парда-йу нэча хэнаси бар ва ҳар-парда-йу хэнасида нэча дэнаси бар, ул дэна ачиғ-мудур йэ зумухтваш, йэ чүчүк-му-дур йэ майхаш*¹⁷ (МК, 40); *бир гулханий-и*¹⁸ *мэхнаткаш көңлига бир шәхзәда-йи хурши:дваш ишқи ҳарэрати түшти ва ул ҳарэрат тэбидин қани қурушти* (МК, 87); *андақ-ки пәк ишқ билхәсийат*¹⁹, *мавшуқ көңлига жәзиб болди, шәхзәда-йи пари:ваш дэвэнасин көрарга рәғиб болди*²⁰ (МК, 87).

Бу парчалардаги *махваш*, *зумухтваш*, *хурши:дваш* ва *пари:ваш* сўзлари *мах* (ой), *зумухт* (тахир), *хурши:д* (қуёш) ва *пари:* сўзларидан *-ваш* аффикси билан ясалган сифатлардир.

-и:н а ф ф и к с и. Бу аффикс отдан сифат ясайди:

мушк — мушки:н
шакар — шакари:н
зумуррад — зумурради:н
эташ — эташи:н

Мисоллар: *эташи:н йүзлүг муғанний-ки, халқдин*²¹ *мулэйим суруд*²² *чиқарғай, ҳәл аҳлиниң күйган бағридин дуд чиқарғай* (МК, 35); *ахләқ шахсниң ағир бахәлиғ либәси-дур ва ул либәс жинсиниң санги:н дэбәси* (116-бет);

алибан дамбадам ичин Бахрәм айдин ул сәғар-и зумуррадфәм аңа-ча-ким зумурради:н гардун болди тун хайли дудидин шабагун (сс, 10 к);
өзи сабз-у табассуми шакари:н хуш-дурур сабз гар эрур шири:н (сс, 109).

-вэр а ф ф и к с и. Бу аффикс от ва сифатдан сифат ясайди (равнш ясаши ҳам мумкин: дэвэнавэр):

бузург (улуғ) — бузургвэр (улуғвор)
уми:д — уми:двэр
шәх — шәхвэр

¹⁷ Бу ерда «майхуш» (нордон) сўзи саъж талаби билан «майхаш» ўқилади.

¹⁸ Гулханий — гўлоҳ.

¹⁹ Билхосият — хосияти билан.

²⁰ Роғиб бўлмоқ — мойил бўлмоқ.

²¹ Халқ — бўғиз.

²² Суруд — ашула.

сазо (мукофот) — сазэвр (мукофотланган, эришган)

Мисол: *бир ав ҳаҷмаси ғавғсида ва чапмағ-у атмақ арасида Хусрав-и Парвезниң сарафрэлиқ, тэжидин гавҳар-и эбдэр-у дурр-и шэхвэр узулуп йэрга тушти* (МК, 82).

-ш аффикси. Навоий тилида -ш аффикси ҳам феълдан сифат ясаши мумкин. Қуйидаги байтдаги чирмаш (чирмалган) сўзи чирмамақ феълидан ясалган сифатдир:

*найза болуп түзлүгидин сарбаланд
чирмаш учун банд-ара қалип каманд* (х, 30 а).

-эний аффикси. Бу аффикс отлардан нисбий сифат ясади: *сабр ўзи чиқармақ-дур ҳузуз-и²⁵ нафсэнийдин-у танаъумот-и²⁶ жисмэнийдин* (МК, 77).

Бу жумладаги *нафсэний* ва *жисмэний* сўзлари *нафс* ва *жисм* сўзларидан ясалган нисбий сифатдир.

Навоий тилида тожикча ҳозирги замон феъл ўзаги билан сифат ясаш ҳам, жуда кўп учрайди. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам *читфуруш, ошпаз, дорбоз, пахтакор* типидagi сўзлар учрайдики, булардаги *фуруш, паз, боз, кор* элементлари тожикча *фурухтан* (сотмоқ), *пухтан* (пиширмоқ), *бохтан* (ўйнамоқ), *коштан* (экмоқ) феълларининг ҳозирги замон ўзагидир. Бундай тожикча ҳозирги замон феъл ўзаклари ҳозирги замон ўзбек тилида от ясовчи аффиксоид сифатида ўқилади ва уларнинг миқдори ҳам Навоий тилидагига нисбатан жуда камдир. Навоий тилида от ёки сифатдан бу усул билан жуда кўплаб сифат ясалганини кўрамиз (албатта, уларнинг баъзилари отлашади).

Демак, Алишер Навоий тилидаги сифат ҳозирги замон адабий тилидаги сифатдан қуйидагилар билан фарқ қилар экан:

1. Сифат туркумига оид туркий аффикслар Навоий тилида фонетик вариантларга эга ва ҳозирги аффикслардан фонетик жиҳатдан фарқ қилади.

2. Навоий тилида баъзи ўзлаштирилган аффикслар ва тожикча ҳозирги замон феъл ўзаги билан сифат ясаш маҳсулдордир.

3. Ҳозирги сифатнинг орттирма даражасини ясовчи *энг* сўзи Навоий асарлари тилида учрамайди.

²³ хузух — роҳат.

²⁴ танаъумот — маншат.

ОЛМОШ

Навой тилида III-шахс кишилик ва кўрсатиш олмоши *ул* бош келишикда ҳам, бошқа келишикларда ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидан фарқ қилади. Бу олмош қуйидагича турланади:

- Б. к. *ул*
- Қ. к. *аниқ*
- Т. к. *ани*
- Ж. к. *аңа*
- Ч. к. *андин*
- У. к. *анда*

Ул кишилик олмоши бўлиб келгандагина *алар* шаклида кўплик формаси ясалади.

Биринчи ва иккинчи шахс бирлик олмошлари жўналиш келишигида *мэңа* ва *сэңа* шакллариغا эга. Қолган формаларда ҳозирги ўзбек тилидаги кабидир. Буларнинг кўплиги ҳам *биз* ва *сиз* шаклида бўлиб, ҳозиргисидан фарқ қилмайди.

Кишилик олмошлари гапда эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол ҳам бўлиб кела олади. А. М. Шчербак фикрича, «эга воситали ва воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади»²⁵. Кишилик олмошларининг кесим аниқловчи ва ҳол бўлиб келишига мисол келтирамиз:

*гарчи бар-дур жаҳэн-жаҳэн гунаҳим
ҳам-сэн-оқ-сэн ниҳэн-ниҳэн панаҳим* (сс, 10);

*көк тапп сайр-у йэр сукун сэндин
бири саркаш бири нигун сэндин* (сс, 5);

*хэнлар-үзра йэтиб атэси аниқ
хэн ибни хэн ата атаси аниқ.*

Келтирилган байтларнинг биринчисида шахс олмоши кесим, иккинчисидан сабаб ҳоли, учинчисида эса аниқловчи бўлиб келган.

Навой тилидаги кишилик олмошлари ҳатто қаратқич келишигида ҳам гапда кесим бўлиб келади, яъни *мэниқ* ҳозирги *меники*, *сэниқ* ҳозирги *сэники* ва *аниқ* ҳозирги *уники* ўрнида ишлатилиши мумкин:

бу матлаъ аниқ-дур... (МН, 86).

Қабул исмиға бу муъаммо аниқ-дурур
(МН, 87).

Навой девонида биринчи шахс кишилик олмоши *мэн* учинчи шахс сингари *дур* боғламаси билан ҳам берилган:

*м э н-м у-д у р мэн-ким, сэниң васлиң муйассар-дур
мэңа
бахт-и гумраҳдин қачон бу қисса бэвар-дур
мэңа²⁶.*

Навойи мэн ўрнида бу фақи:р иборасини ёки фақи:р сўзини ишлатади: *аввалдин эхирға-ча фақи:р-била илтифэти-йу иттиҳэди көп үчүн мундин артуқ таъри-фин қилилса өзүмни таъри:ф қилғандэк болурдин қорқуп ихтисэр қилилди* (МН, 76).

Навойи тилида фақи:рнинг ишлатишида ҳам фарқ бор, ҳозирги ўзбек тилида ҳам *камина* сингари сўзлар биринчи шахс олмоши ўрнида ишлатилади. Бироқ бундай сўзлар эга бўлиб келганда кесим учинчи шахсда мослашади. Навойида эса кесим биринчи шахсда берилди: *ул жамъат-и ази:злар зикрида-ким, фақи:р алардин баъзиниң мулээаматиға кичикликта йэтип-мэн ва баъзиниң суҳбатиға йигитликта мушарраф болуп-мэн* (МН, 34); *бу фақи:р аруз фанида вэсита-била мавлэнониң шэгирди-мэн* (МН, 16).

Биз олмошининг мэн олмоши ўрнида ишлатилиши, яъни сўзловчи ёлғиз бўлганда ҳам агар у улуғ бўлса, ўзини биз деб аташ ҳоллари учрайди. Масалан «Мажолису-н-нафоис»да Шарафиддин Алий Яздий Навойининг олти яшарлик пайтида у билан қилган суҳбатида ўзига нисбатан биз деб гапиради: дэдилар-ким бу жамъат атфэлидин биз тилаганда сэн келлип биз-била эшнэ болдуң, сэниң үчүн фэтиҳа оқули дэп өз фэтиҳалариға мушарраф қилдилар (МН, 35).

Кўрсатиш олмоши бу келишик аффиксларини олганда *б м* га айланади:

- Б. к. *бу*
- Қ. к. *мунуң*
- Т. к. *муни*
- Ж. к. *муңа*
- Ч. к. *мундин*
- У. к. *мунда*

Бу олмош ҳозир ҳам шеваларда келишик аффикслари кўшилганда худди Навойидагидек *м* билан ишлатилади. Бинобарин, ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур формаларда *б* ёзиш ва талаффуз қилиш сунъийдир.

²⁵ Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка, с. 133.

²⁶ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, I, Фаройбус-сиягар. Ўлмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1959, 35-бет (транскрипция қилиб берилди).

Бу ва ул кўрсатиш олмошлари таъкид юкламаси ош билан ҳам ишлатилади:

*ошбу маҳалда икки бэчэра йэр
болди қитэл аҳлиға нэгаҳ дучэр (х, 28 а);*

*соңра раҳмниң силасин қарз бил,
раҳм ошул тэйифаға фарз бил (х, 24 а).*

ош ўрнида унинг тожикча муодили ҳам ишлатилиши ҳам мумкин:

*қойар эрди ҳамул вэдий-сари йүз
қилип қатъ аллида тағ олса, гар түз (х, 212 б).*

Кўрсатиш олмошлари ош ва ҳам таъкид юкламалари билан олдин тилга олинган кўрсатилмишга нисбатан ишлатилади.

Ҳозирги *оша* (ўша) ва *шу* олмошлари *ошул* олмошидан келиб чиққан бўлиши керак. *ошулдаги у* лабсизланиб, *ошал* вужудга келган ва *о* тушиб қолиб, *шул* вужудга келган. *Ошал, ошул* маъносида, *шул* эса *ушбу* маъносида ишлатилиб, икки олмош вужудга келган, сўнгра ҳар иккисида ҳам охирги *л* тушиб қолиб, *оша* (ўша) ва *шу* ҳосил бўлган.

Навой тилида яна *ошул*нинг тожикча варианты *хамэн* (ҳам — ош, эн — ул) ҳам ишлатилади:

*мэн чу шаҳдин бу навъ айрилдим,
ҳажрида қалмағум тириғ билдим.
өлган-оқ айладим өзүмни гүмэн
ҳажр вэқиъ ҳамэн-у марг ҳамэн (сс, 184).*

Ўзлик олмоши Навоий тилида ҳам өз бўлиб, ҳозирги замон ўзбек тилидагидек қўлланади. А. М. Шчербак эски ўзбек тилида форсча ўзлик олмоши *худ* ҳам ишлатилади, деб Атоий, Бобир ва Навоийдан мисоллар келтиради²⁷. Навоийдан «ва сарт эл илбасунни худ билмас»ни олиб, «а сами сарты (слово) «илбасун» не знают» деб таржима қилади²⁸. Ҳолбуки бу «сарты хотя и (слово) «илбасун не знают» деб таржима қилиниши лозим эди. А. М. Шчербак келтирилган бошқа мисолларнинг ҳам контексти (мисолга гап тўлиқ олинмаган) билан олиб текширилса, *худ*нинг *ё гарчи* маъносида, *ё* бирор юклама сифатида ишлатилганига қаноат ҳосил қилиш мумкин.

Гап шу ердаки, форс тилининг ўзида олмош *худ*дан ташқари юклама *худ* бор (лекин тарихан иккаласи бир

²⁷ Шчербак А. М. Грамматика, с. 134.

²⁸ Уша жойда.

нарса). Олмош худ худди ўзбек тилидаги өз сингари эгалик қўшимчаларини олади, юклама худ эгалик қўшимчаларини олмайди. Масалан, *ман худам* (мен ўзим), *ту худат* (сен ўзинг), *у худаши* (у ўзи) бўлганда худ — олмош, *ман худ* (мен...ку), *ту худ* (сен...ку), *у худ* (у...ку) каби ишлатилгандаги худ юкламандир. Ўзбек тилига олмош худ эмас, ана шу юклама худ ўтган:

*ғофил-эса халқ бу аҳволдин
вэқиф-эрур тэңри худ ул ҳолдин* (х, 31 а).

Бу байтда худ-ку (воқиф-ку), *ахир* (тангри, ахир, воқиф) маъноларида ишлатилган бўлиб, олмош эмас, юкламандир. Агар худ олмош бўлганда эди, ҳозирги бизнинг мисолимизда ҳам, А. М. Шчербак келтирган мисолларда ҳам худга эгалик қўшимчалари қўшилиши шарт эди. Демак, Навоий тилида ҳам, бошқа ўзбек классиклари тилида ҳам худ деган ўзлик олмоши йўқ бўлиб, өз олмоши мавжуд экан.

Навоий тилида ҳозирги замон ўзбек тилидаги сўроқ олмоши нима ўрнида нэ қўлланади. Навоий тилида нима эса асосан нарса маъносида ишлатилади:

агар йиллар риъоят қилип-сэн-у ҳамхона-дур, бир қатла-ки нима бэрмадин, бэгэна-дур (МҚ, 37); *чун базмда танаъбум аз болди, алар иши истиғна-ву нэз болди, нэъмат дэган нимаки тамэм йоқ болди, аларниң көңли сэндин тоқ болди* (МҚ, 37).

Киши билдирмовчи сўзларга нисбатан сўроқ олмоши сифатида, яъни ҳозирги нима маъносида Навоий тилида нэ сўзи қўлланади:

*лэк фаҳм айламай-ки ҳэл нэ-дур
мэхр-и умрумға бу завэл нэ-дур* (сс, 182);

*нэ дэйин, ҳажрдин нэлар көрди
ким, ул ақшамниң тэңға тэкурди* (сс, 186);

*оқ-ки түз олди тайэрэни аниң,
болса йэр эгри, нэ зийэни аниң* (х, 30 а);

*йуй-сэн илиг қаниңа йаъни:ки нэ?
қасд эта-сэн жэниңа йаъни:ки нэ?*

нэ ҳайрат ва ҳаяжон билдирувчи юклама вазифасида ҳам келиши мумкин:

*субҳэналлэх бу нэ нафс-и лаи:м
нафсни қойғил нэ азэб-и али:м* (х, 20 б).

Яъни бу байтдаги нэ нафс-и лаи:м «бу қандай пасткаш нафс» ва нэ азэб-и али:м «бу қандай аламли азоб» деган маънодадир.

нэ баъзан инкор билдириши ҳам мумкин. Масалан, қуйидаги байтдаги *нэ вэқиф* «воқиф эмас» деган маънодадир:

*бэғ нэ вэқиф-ки, нэ гүл-дур бу гүл,
күп²⁹ қачан эгаҳ-ки, нэ мул-дур бу мул³⁰ (х, 28 б).*

Қуйидаги байтда эса *нэ хабар* «хабар йўқ» маъносида қўлланган:

*абр-ки ҳар-қатра гуҳар-дур аңа
гүл ачилурдин нэ хабар-дур аңа (х, 26 б).*

Ҳозирги қайси олмоши маъносида Навоий тилида қай, қайу ва қайсининг ўзи ҳам ишлатилади:

*гар бу савэд олмаса нэткай киши,
назмин алип қай сари кэткай киши? (х, 34 б);*

*лутф-ила көп чу қийлуқэл этти,
бурнэ кишварларин суэл этти*

*ки, қайу мулк сизга болди мақарр?
нэдин олди либосиңиз ахзар? (сс, 111);*

*гар сэңа бар-эрсэ бу сөзда хафэ,
қайси парий чэҳрада көрдүң вафэ (х, 27 б).*

Қайси ҳам *нэ каби* инкор билдириши мумкин. Қуйидаги байтда қайси *асэ* «асо эмас» маъносида қўлланган:

*қайси асэ ҳийла үйига сутун³¹,
кэш синип бу үй олғай нигун (х, 20 а).*

Навоий тилида яна *нэвчун* (нима учун) сўроқ олмоши мавжуд бўлиб, *нэ* олмоши ва *учун* кўмакчисининг қўшилишидан вужудга келган:

*тан-ки сөңак ҳайғатидин үй-дурур
гар эмас үй нэвчун ани куйдурур (х, 28 б).*

нэча олмоши ҳозирги бир *нэча*, *қанча* ва *ҳар қанча* ишлатиладиган ўринларда ҳам ишлатилади:

*нэча қиз барча ҳамдам-у йэрим
зуғафэдин нэча парастэрим (сс, 182);*

*нэча кэндин нэ-ким чиқип зар-у си:м
болур эрди бари аңа тасли:м (сс, 98);*

²⁹ Күп — хум.

³⁰ Мул — май.

³¹ Бу сўз қўлёзмада тушиб қолган. «Хамса»нинг П. Шамсиев тайёрлаган академик нашридан (1960, 63-бет) тикланди.

*айш, Навэйи, неча дилкаш-турур
лэк адаб-бирла ҳайэ хуш-турур (х, 24 б);
зэл-и фалактин неча көрсаң алам
шаҳ чу қилур адл, Навэйий, нэ ғам (х, 20 а).*

неча қачонгача», «тоқайгача» маъноларида ҳам ишлатилади:

*неча висолиңни тилап зэр олай
неча фирэқиңа гирифтэр олай (х, 27 б).*

*ағзима жэн йэтти даво қил мэңа
ваъда неча эмди вафэ қил мэңа (х, 28 а).*

Навоний тилида ҳозирги қандай олмоши ўрнида *нэчүк* олмоши ишлатилади:

*бу-ким сордуң-ки мати:н бирла тэша
нэчүк синмай йонар хэрэ ҳамэша (х, 173 а).*

*көр нэчүк олғай бу чаман-ичра вард
дэйи чу бар алтун-ила лэжувард (х, 34 б).*

нэчүк олмоши *ки(м)* боғловчиси билан бирга келганда ўхшатиш билдиради. Масалан, қуйидаги байтдаги *нэчүкки сарв-и: равэн* «сарви равон каби» деган маънодадир:

*барурида нэчүк-ки сарв-и равэн
лэк йанғанда туби:-йи ризвэн (х, 101).*

Қуйидаги байтдаги *нэчүк-ким ҳур* «ҳур каби» деган маънода:

*йуз туман миң малак нэчүк-ким ҳур
қолларида табақ, валэ тола нур (х, 101).*

Демак, Навоний тилидаги олмошлар қуйидаги хусусиятларга эга экан:

1) Навоний тилида ҳозир истеъмолдан чиққан ва архаиклашган олмошлар бор;

2) ҳозир ҳам мавжуд бўлган айрим олмошлар ҳозирги шу олмошлардан шаклан фарқ қилади;

3) баъзи олмошлар ҳозирги шу олмошлардан қўлланиши ва маъно хусусиятларига кўра ҳам фарқ қилади.

СОН

Навоний тилида ҳозирги *саккиз* ва *саксэн* (саксон) сонлари *сэк(к)из*, *сэксан* шаклларига эга. Бу сонлар-

нинг Навоий тилидаги шакли биринчи бўғинидаги эътибори билан ҳозирги ўзбек адабий тилидагига нисбатан янги шаклдир. Чунки *саккиз*, *саксон* шаклларида биринчи бўғиндаги тил олди «а»сининг «э»га айланишдан бурунги ҳолати сақланган. Эски ўзбек адабий тилидаги *сэ(к)из* ва *сэксан* сўзларининг ҳозирги ўзбек адабий тилида *саккиз* ва *саксон* билан алмашишини адабий тилдаги янги ҳодисанинг шеваларда сақланган эски ҳодиса билан алмашиши деб тушуниш керак.

9 сони Навоий тилида *тоққ(қ)уз* шаклига, 30 сони *от(т)уз* шаклига ва 20 сони *йигирми* шаклига эга.

Навоий тилидаги 2, 7, 8, 9, 30, 50 сонларида ўртадаги ундош иккиланиши ҳам мумкин, иккиланмаслиги ҳам мумкин: *ики//икки*, *йэти//йэтти*, *сэкиз//сэккиз*, *тоқуз//тоққуз*, *отуз//оттуз*, *элик//эллик* тарзида. Масалан, 8 сони қуйидаги байтнинг биринчи мисрасида *сэккиз*, иккинчи мисрасида эса *сэкиз* ўқилади:

*пэя орнида сэккиз ақа сутун
астида бир кэтип сэкиз гардун* (сс, 99).

Навоий тилидаги саноқ сонларнинг қўлланишидаги икки хусусиятни қайд этиш керак. Биринчиси саноқ сонлар кўпинча «та» сиз дона сон вазифасида кела беради:

*дэди: гар и к к и тануғ этсам ҳавас,
ҳам-аниң-оқ адли-йу инсэфи бас* (х, 19 б);

*тапсаң шаҳ хидматиға интисэб,
т ө р т иш эткил өзүңа иртикэб* (х, 24 б).

та жуда кам ва т³² шаклида қўлланади. Унинг «марта» маъносида қўлланган ҳолда учратдик:

*киши өлганга тиг-и ки:н сурмас
бир өлүгни и к к и-т э өлтүрмас* (х, 183).

Саноқ сонларининг Навоий тилидаги иккинчи хусусияти шундан иборатки, улар отлашган ҳолда кўп ишлатилади:

*нэ ҳавэсида бир, нэ хэмис-ҳам,
нэ жиҳэтида бир, нэ сэдис-ҳам.
қалмайин төрт жавҳар ати араз
алти-йу төрттин бир ақа ғараз* (сс, 16).

*иккиси шукрлар бажэ кэтүрүп
шэҳ ани қаср-у бэғ-ара кэтүрүр* (сс, 94).

³² т³ келиб чиқиш жиҳатидан тожикчадир.

Тартиб сонларда тартиб сон аффикси *-нчи* ва *-инчи* дан ташқари *-унчи* ва *-унчи* вариантларига ҳам эга. *-унчи* охириги бўғинида лабланган унли бўлган юмшоқ ўзакли сонларга, *-унчи* эса қаттиқ ўзакли сонларга қўшилади: *төртүнчи иқли:м йолидан кэтурган мусэфир сухангузэрлиғи* (сс, 126); *төртүнчи бэб. қанэват зикрида* (МҚ, 74); *тоқузунчи бэб. ризо зикрида* (МҚ, 88); *онунчи бэб. ишқ зикрида*.

Навоний тилида тартиб сон *биринчи* ўрнида доим *аввалғи* сўзи ишлатилади: *авалғи иқли:м йолидин кэтурган мусэфирниң фасэна дэмағи* (сс, 80); *бу битилган фавэйдниң кайфийати чун билинди ани уч қисм қилинди: аввалғи қисм сэйиру-н-нэсниң аҳвэл-у афвэл (и)ниң кайфийати ва иккинчи қисм ҳами:да афвэл-у зами:ма хисэл хэсийати...* (МҚ, 8); *аввалғи фасл, эдил салэти:н зикрида* (МҚ, 8); *аввалғи бэб: тавба зикрида; аввалғи мажлис* (МН, 5).

Навоний тилида тақсим сон қуйидагича ясалади:

а) *саноқ сонни* такрорлаш йўли билан:

*сэн қуйаш-бирла мунэсиб-сэн ойунда хоблар
икки-икки чунки киргайлар адашиб йэр-йэр.*

б) *-(ш)ар* (сон унли билан тугаса *-шар* варианты қўшилади: *иккишар, йэттишар* тарзида). *Халқтин йўзар киши айирип буйурди-ким, кэнтлар йасадилар.*

-(ш)ар ҳозирги ўзбек тилида фақат *бирэр* (бирор) сўзи таркибида сақланиб қолган бўлса ҳам, тақсим маъносини ифодаламайди. Аммо бу аффикс бошқа туркий тилларда, масалан, татар тилида ҳозир ҳам сақланган. Ўзбек тилида эса бунинг ўрнида *-тадан* ишлатилади.

Демак, Навоний тилидаги сон туркумига кирувчи сўзлар юзасидан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1) Навоний тилидаги баъзи сонлар ҳозир фонетик ўзгаришларга учраган;

2) Навоний тилида ўзбек тилида ҳозир сақланмай, бошқа туркий тилларда сақланган формалар бор;

3) *-тадан*, *-талаб* каби аффикслар Навоний тилида йўқ бўлиб, булар ўзбек адабий тилида кейин пайдо бўлган;

4) Навоний тилида биринчи тартиб сони ўрнида *аввалғи* сўзи ишлатилади.

ФЕЪЛ

Феъл катта сўз туркуми бўлиб, кўп категорияларни ўз ичига олгани учун Навоний тилининг феъл доираси-

даги хусусиятлари бошқа туркумлардагига нисбатан кўпроқдир. Қуйида ҳар категорияга онд хусусиятларни бир-бир кўриб чиқамиз:

Нисбат формалари

Навой тилида ҳам худди ҳозирги замон ўзбек тилидагидек феълнинг бешта нисбат формаси бор: *аниқ нисбат, ўзлик нисбат, мажҳул нисбат, биргалик нисбат ва орттирма нисбат.*

Аниқ нисбат ноль кўрсаткичга эга. Ўзлик нисбати аниқ нисбатдаги феъл негизига *-н, -ин, -ун, -үн* аффиксини орттириш билан ясалади. *-н* ёзувда *нун* ҳарфи билан ифодаланиб, унли билан тугаган негизларга қўшилади:

орта — ортан
туга — туган
багла — баглан
йаса — йасан
бэза — бэзан каби.

Мисоллар:

ким-ки кэрак жэм-и пайэнай аңа
маст олубан-ким туганүр май аңа (22 а).

йэтса, көрмиш зағи:фа-йи зэри
ҳар сар-и мо танида эзэр-и:
бағланип сачиниң каманди-била,
йатибан дашт-үза банди-била (сс, 181).

-ин ёзувда ёю нун билан ифодаланади ва ундош билан тугаган, охирги бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга орттирилади:

бил — билин
қил — қилин
ал — алин каби.

-ун ва *-үн* ёзувда вову нун билан ифодаланади. Ундош товуш билан тугаган ва охирги бўғинида лабланган унли бўлган негизларнинг қаттиғига *-ун* ва юмшоғига *-үн* қўшилади:

көр — көрүн
бол — болун каби

Мисоллар:

ҳам-көрүнүр игна синэн-ча аңа
ҳам-билинүр ришта йилэн-ча аңа (х, 35 б);

*дашт-ара бир-қара көрүнмиш аңа
бир-қара дашт-ара көрүнмиш аңа (сс, 181);
болунмай туфрағим гард-и фанэдин
наси:м-и: йоқ вужудумда ҳавэдин (х, 161 б).*

Мажхул нисбат феъл негизига *-л, -ил, -ул, -үл* аффиксини³³ қўшиш билан ясалади. Бу аффикс вариантларининг ўзакка қўшилиш тартиби ҳам ўзлик нисбати аффиксиники кабиндр.

*айтуриға чунки қойулди көңул
айтмай он байт тутулди көңул (х, 49 а);
эй соқулуп сикка-йи адл атиңа
хутба-йи давлат оқулуп эстиңа (х, 49 б).*

-үл вариантига мисол:

*маъракада Ээл-била Рустам-э
башлари-үзра үг үл үп элам-и (х, 19 б).*

-л вариантига мисол:

сабза-узра й а с а л д и кэшэна (сс, 183)

-ил вариантига мисоллар:

*йүз т а п и л у р, бир дэса, бир кэн-ара
йүз дэса миң анга бу уммэн-ара (х, 26 б);
тавба ани аңлама таъри:ф-ила
ким бэрилур кимсага такли:ф-ила (х, 39 б)*

-ул вариантига мисол:

*савтуң-эрур баштин айақ ҳарза, қоп,
башлариға эврүл айағларин өп (х, 10 а).*

Навой тилида *-л* фақат мажхул нисбат ясайди, *-н* эса асосан ўзлик нисбати ясайди. Маҳдийхон ҳам ўзининг «Мабониул-луғат»ида *йасанмақ* билан *йасалмоқ* феъллари мисолида *-л* билан *-н* нинг фарқини «агар сохтан аз жониб-и ғайр бошад бо лом ва агар фи наф-сиҳи бошад бо нун мазкур мегардад» (агар ясаш ўзга томонидан содир бўлса *-л* билан, агар ўзи томонидан бўлса *-н* билан айтилади), дейди ва қуйироқда *қилилмақ* билан *қилинмақ*нинг икки хил маънода (*қилилмақ*-нинг мажхул, *қилинмақ*нинг эса «ўзлик» нисбатида) ишлатилганига «Маҳбубу-л-қулуб»дан «китоблар тасниф

³³ Бу аффикс ҳақида қаралсин: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 191.

қилилса-йу мужалладлар битилса»ни ва «Назмул-жа-воҳир»дан қуйидаги байтни мисолга келтиради:

*қарилиғ эрур көңлига синмақ ҳасрат,
жэнига қарилиғни қилилмақ ҳасрат (санглох, 4).*

Биргалик нисбати феъл негизига *-ш, -иш, -уш, -уш* аффиксини орттириш билан ясалади. Бу аффикс вариантларининг негизига қўшилиш тартиби ўзлик ва мажхул нисбат аффикслариники сингаридир. Навоийнинг ўзи «Муҳокамату-л-луғатайн» асариди бу нисбатнинг араб ва ўзбек тилида борлигини ва форс тилида йўқлигини қайд қилиб, биргалик нисбати ҳақида шундай дейди:

Араб тилининг сарфий истилоҳининг абвэбида бир бэб-дур-ки, «муфэъала бэби» (икки шахс ўртасидаги биргалик ҳаракатни билдирувчи форма) *ат қойуп-турлар-ки*, лафз бир мазкур болур, аммо икки киши феълига муштамал-дур (ҳаракатини ўз ичига олади — *авт.*) *-ки* бир навъ воқия болғай (бир шаклда ясалади — *авт.*) андақ-ки *муъэраза* (олишмоқ — *авт.*) *-йу муқэбала* (учрашмоқ) *-йу мушэъара -йу муқэмала* (сўзлашмоқ — *авт.*) ва куллий бэб-дур-у мунда ази:м фавэйд ҳэсил ва фэрсийгойлар мунча фасэҳат-у балэғат даъвэси-била бу фэйидадин маҳрум, аммо турк булагэси бу фэйидаға таъарруз қилип-турлар ва масдарға бир ши:н (*-(у—у—у)ш*) ҳарфи илҳоқ қилмақ-била ул мақсудни тапип-турлар, андақ-ки чапишмақ-у тапишмақ-у қучушмақ-у *өлүшмақ* ва бу шэйиъ лафздур ва лафз вэзиъи ази:зларға жэй-и тасли:м-у таҳси:ндурки бағэйт хоб қилиб-турлар ва бу фасэҳат-била сарт фусаҳэсидин тамэм сижилип-турлар³⁴.

Феълнинг орттирма нисбати аниқ нисбатга қуйидаги аффиксларни орттириш билан ясалади:

1) *-ар* аффиксини:

кэт — кэтар

чиқ — чиқар каби

Мисол:

бу ранж-ки кэлди жэвидэний

эздин болмас кэтармак ани (х, 53 б).

Бу ердаги *кэтармак* ҳозирги *кетказмоқ* ўрнида ишлатилган.

бўйла сөз фанида чиқарған исм

қилди услубини аниқ икки қисм (сс, 21).

³⁴ «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг Аҳмад Жавдат нашри, 16—17-бетлар.

2) (-ур), -үр аффиксини:

уч — учур
тат — татур
ит — итүр
йэт — йэтүр
өч — өчүр
кэт — кэтүр каби.

Мисоллар:

саңа тэгүр қолумни-ким, йирақ-дур,
қолумға сал ани-ким, йахширақ-дур (х, 160 б);
муштахий эл йүз эса, нон бэргали
луқма татурмас, тилабан мумтали: (х, 22 а).

3) -тур, -түр аффиксини:

ақ — ақтур
кэл — кэлтүр
өл — өлтүр каби.

Мисоллар:

кэлип алимға хэжа олтурди,
шарҳ-и ҳэлимни мо бамо сорди (сс, 183);
йибарип бир қулин-ки элни соруп,
кэлтүрүп ул мақэм-ара түшүрүп (сс, 182).

4) -дур, -дүр аффиксини:

қой — қойдур
атлан — атландур
йан — йандур
күл — күлдүр
күй — күйдүр
кий — кийдүр

Мисоллар:

мунча қабэхат-била бақип туруп,
бэрсанҗ ижэзат, ани атландуруп (х, 24 а);
ул-ки сақал бағлабан эл күлдүрүр,
күлгү сақалиға өзи кэлтүрүр (х, 23 б)

5) -ғуз/-гүз аффиксини:

тур — турғуз
ут³⁵ — утқуз

³⁵ Утмақ — ютмоқ (қиморда).

көр — көргүз
тир(ил) — тиргүз

Мисоллар:

гүл ул ойунга чу хавас көргүзүп,
жайбидаги³⁶ хурдаларин утқузуп (х, 12 а).

6) -*қур, -ғур, -күр, -гүр* аффиксини:

йат — йатқур
йаз³⁷ — йазғур
йэт — йэткүр
бил — билгүр

Мисоллар:

латта-ки муҳкам³⁸ түгүбан баң аңа,
йэткүрүбан баң йашил раң аңа (х, 20 б);
минбар-и шашпэя-уза олтуруп,
зуҳд шукуҳи йүзидин билгүрүп (х, 13 а).

7) -*кар* аффиксини:

өт — өткар

Мисол:

дард йақип шуъла-йи нэбудини
чархтин өткаргай аниң дудини (х, 27 а).

8) -*из* аффиксини,

там — тамиз
ақ — ақиз

Мисол:

ти:ғ-ила йарип жигарим йанини
йэрга ақизди жигарим қанини (х, 19 б).

9) -*т* аффиксини:

бутра³⁹ — бутрат
аңла — аңлат
аву — авут
саву — савут
қарма⁴⁰ — қармат
асра — асрат

³⁶ Жайб — чўнтак.

³⁷ Йазмақ — адашмоқ.

³⁸ Муҳкам — маҳкам.

³⁹ Бутрамақ — тарқамоқ.

⁴⁰ Қармамақ — ушламоқ. Ҳозир қирғиз тилида шу маънода қўлланади.

тани — танит
йару — йарут

Мисоллар:

-айирғач базл-ила бу бэнавэдин
навэсизларға қарматқил ҳавэдин (х, 160 б);
ваъда-йи жаннат-била авутсалар
ишқ отидин көңлини савутсалар... (х, 29 а);
өксүтма хидэйатиңни мэндин
кам қилма инэйатиңни мэндин (х, 54 а).

Бу байтдаги өксүт феъли өксүмак (камаймоқ) феъ-
лидан -т аффикси билан ясалган орттирма нисбатдаги
феълдир.

чун йуққари сэкритип самандин,
арш эғнига биркитип камандин (х, 55 б).

Бу байтдаги сэкрит ва биркит феъллари сэкирмак
(сакрамоқ) ва бирикмак (бирикмоқ) феълларига -ит
қўшиб ясалган орттирма нисбатдаги феъллардир.

Мисоллардан аниқланишича, -ит аниқ нисбатдаги
унли билан тугаган феъл негизларига қўшилади, қол-
ган саккизтаси эса ундош билан тугаган негизларга қў-
шилади.

-т аффикси р билан тугаган орттирма нисбат аф-
фикслари билан ясалган орттирма нисбатдаги феъл-
ларга ҳам қўшилиб, орттирма нисбатдан орттирма нис-
бат ясайди. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи «Муҳокаматул-
луғатайн» асарида шундай дейди:

«Арабий сарф истилоҳида икки мафъуллуқ⁴¹ фиъл
бар-ки аниқ адэси-дағи муътабар-у куллий-дур, андин-
дағи алар⁴² эрий қалиптурлар ва атрэк аңа-ҳам хобрақ
важҳ-била мутэбаъат қилиптурлар арабий андақ-ки:
*аътайту Зайдан дирҳаман*⁴³. Бу таркибда уч лафз
мазкур болур, алар лафзға бир ҳарф арттурған-била
муна охшаш бир зами:рни арттуруп-турлар, бағъйат
мухтасар-у муфи:д тушуп-тур, андақ-ки: *йугурт-у
қилдурт-у йашурт-у чиқарт*⁴⁴.

Демак, Навоий тилида ўзлик, мажҳул ва биргалик
нисбатларининг аффикслари танглай ва лаб уйғунлиги-
га, орттирма даража аффикслари эса фақат танглай
уйғунлигига бўйсунар экан. Бундан ташқари орттирма

⁴¹ Икки объектлик.

⁴² Сартлар (форслар).

⁴³ Мен Зайдга танга бердирдим.

⁴⁴ «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг Аҳмад Жовдат нашри, 17-бет.

нисбатнинг баъзилари ҳозир фонетик ўзгаришларга учраган (қиёслансин: *көргүз > көргаз*), баъзи ҳозир мавжуд бўлган аффикслар Навоийда йўқ (масалан, *көрсат*даги *-сат*). Яна Навоийда *-н* аффикси мажҳул нисбат ясамайди (масалан, ҳозирги *қилинди* Навоийда *қилилди* шаклида ишлатилади).

Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари

Феълнинг бўлишсиз формаси *-ма* аффикси билан ясалади. *-ма* аффиксининг йўқлиги феълнинг бўлишли формада эканлигини кўрсатади. Мазкур аффикс нисбат аффиксларидан сўнг келади. Демак, феъл ясовчи аффикс бирламчи бўлса, нисбат аффикслари иккиламчи, бўлишсизлик аффикси учламчидир.

СИФАТДОШ

Навоий тилида ўтган замон сифатдошининг *-ған* ва *-миш* формалари бор. Ўтган замон сифатдошининг *-ған* формаси *-ған*, *-қан*, *-ган*, *-кан* аффикси билан ясалади. *-ған* варианты *ғайну* алифу нун билан ёзилиб, унли ёки жарангли ундош (ғ мустасно) билан тугаган феъл негизига қўшилади:

<i>турған</i> (х, 31 а)	<i>буйурған</i> (х, 99 а)
<i>урған</i> (х, 31 а)	<i>қатилған</i> (х, 99 а)
<i>бойалған</i> (х, 31 а)	<i>йаратилған</i> (х, 99 б)
<i>салған</i> (х, 31 б)	<i>чиқарған</i> (х, 102 б)
<i>қалған</i> (х, 31 б)	<i>урмаған</i> (х, 33 а)

-ған ҳозирги ўзбек адабий тилида *-ганга* айланиб, сингармонизмни йўқотмаган шеваларда сақланган.

-қан варианты ёзувда қофу алифу кун билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ ўзакли сўзларга қўшилади:

<i>йаратқан</i> (х, 99 б)	<i>учқан</i> (х, 66 а)
<i>йапқан</i> (х, 10 а)	<i>тутқан</i> (х, 28 а)

-қан ҳозирги ўзбек адабий тилида *-канга* айланган. Ҳозир *-қан* фақат феъл *қ* ёки *ғ* билан тугагандагина учрайди. Шунинг учун ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *ёққан*, *таққан* каби сўзлардаги *-қан* ни шу аффиксининг бошқа вариантлари билан тенг ҳуқуқли деб бўлмайди. Навоий тилида уйғунлик ўзак билан аффикс ўртасида бўлса, ҳозирги ўзбек адабий тилида уйғунлик фақат негиз охиридаги ундош билан аффикс бошидаги ундош орасидадир.

Мазкур сифатдош аффиксининг *-ган* варианты ёзув-

да кофу алифу нун билан ифодаланеди ва унли ёки жарангли ундош билан тугаган юмшоқ ўзакли негизларга қўшилади:

<i>көмган</i> (х, 66 а)	<i>сўдраган</i> (х, 67 а)
<i>тэрган</i> (х, 26 б)	<i>дэган</i> (х, 20 а)
<i>йэтмаган</i> (х, 11 а)	<i>этмаган</i> (х, 11 а)
<i>йүгүрган</i> (х, 10 б)	<i>сөзламаган</i> (х, 7 а)
<i>кэлган</i> (х, 7 а)	<i>айламаган</i> (х, 4 б)

-кан варианты ҳам ёзувда кофу алифу нун билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан битган негизларга қўшилади:

<i>эткан</i> (х, 53 а)	<i>чэккан</i> (х, 2 а)
<i>тиккан</i> (х, 27 а)	<i>йэтишкан</i> (х, 35 б).

Бу вариант, ҳозирги мавжуд орфографияда акс этмаса ҳам⁴⁵ аслида ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам сақлангандир. Навоий тилидаги *-қан* ҳам ҳозир *-канга* айланган⁴⁶.

Маҳдийхон *-ған* ва *-ган* сифатдошининг *-р* формасига ҳам *тутулурған*, *битилурган* тарзида қўшилиши мумкин дейди⁴⁷. Бироқ бунга мисол келтирмайди. Биз Навоий тилида бундай формани ҳали учратганимизча йўқ.

Маҳдийхон Рум ва Эрон турклари сифатдошнинг бу формасини феъл ундош билан тугаганда, масалан, *алан*, *гэлан* тарзида *-ан* қўшиб, феъл унли билан тугаганда эса, масалан, *башлайан*, *оқуйан*, *дэян* тарзида *-йан* қўшиб ясашларини қайд қилади⁴⁸.

-ған сифатдоши бўлиб ўтган иш-ҳаракатдан иборат белгини ҳам, доимий иш-ҳаракат ва ҳолатдан иборат белгини ҳам билдиради:

назми аврэқи парда-йи жэндин
ҳам-сийэҳи:си эб-и ҳайвэндин
эб-и ҳайвэнға ҳамнишэнлиғини
фаҳм этип көрган эл равонлиғини (сс, 22);

бу иш олмақ қабул йэ рад аңа,
ақли болған билур-ки, йоқ ҳад аңа (сс, 6).

Бу сифатдош ҳаракатнинг ўзини ҳам билдириши, яъни ҳаракат номи сифатида ишлатилиши ҳам мумкин:

⁴⁵ Сўз к ёки г билан тугагандагина *-кан* ёзилади.

⁴⁶ қ ва ғ билан тугаган сўзлар мустасно.

⁴⁷ Санглох, 8.

⁴⁸ Санглох, 3; Щербак А. М. Грамматика, с. 194.

Баҳрэм ғэйибидин нишэн тапин өздин ғэйиб-у бэнишэн болуп Хэразм мүлкига нишэн йибарип хэжа-йи фарэна-била гавхар-и йагэнани тилатип, алар кэлгунча өзи-дағи отру чикқани ва субх анфэси Маси:хларидэ өлүг танға рух кийүргани (сс, 186).

Навой тилида *-ған* сифатдоши ёлғиз ўзи ёки ўзи бошқариб келган сўзлар билан бирга қуйидаги синтактик вазифаларни бажаради:

1) гапда аниқловчи бўлиб келади:

*түз көрүнүр мэхр чу турған суда,
эгри болур иштарак урған суда (х, 31 а);*

*кизб кэтүрган тили йэ килкидин
хэриж этип өзни русул силкидин (х, 31 а).*

2) Кесим бўлиб келади:

*тужжэр... жибэл таши-йу дашт қумиға нэқа сүрган,
бихэр амвэжи талэтуמידин нафъ-у зарар көрган:
(МК, 41).*

3) Ҳол бўлиб келади:

өлган-оқ айладим өзүмни гүмэн (сс, 184).

4) Отлашганда эга ва тўлдирувчи ҳам бўлиб келади:

*ҳам-аңа өртамак буйүрган ишқ
ҳам-мунуң жэниға от урған ишқ (сс, 7);*

*ул дэди, дэган өзи, бэрган өзи («Лисонут-тайр»;
киши өлганга ти:ғ-и ки:н сүрмас (сс, 183).*

5) Ўрин-пайт келишиги аффиксини олиб, пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади:

*хасмдин олғанда аңа парда ғэр
ағзида өргамчи болуп пардиадэр (х, 6 а).*

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, сифатдошнинг *-ған* формаси ҳозирги ўзбек тилидагидек замон формалари сифатида деярли ишлатилмайди. Навой тилида ҳозирги *-ған* сифатдошидан ясалган замон формалари ўрнида ҳам кўпинча *-миш* сифатдошидан ва *-(и—у—ү) н* равишдошидан ясалган замон формалари ишлатилади. Бу ерда сифатдош мавзудан четга чиқиб кетмаслик учун бир мисол келтириш билан кифояланамиз.

*...гунэху:-ки, мэн қилип эрдим,
өлтүрүр-дэк эдим, билип эрдим,*

*адл-ила шэх ҳукм-и қатл этти,
нэ-ки қилмиш эдим, жазо йэтти* (сс, 183).

Бу парчадаги қилип эрдим ва қилмиш эдим ҳозирги қилган эдим маъносида ишлатилган.

Навой тилида ўтган замон сифатдошининг *-миш* формаси ҳам кўп қўлланади. Бу форма аффикси ёзувда миму ёю шин билан ифодаланади:

<i>болмиш</i> (х, 152 а)	<i>қилмиш</i> (сс, 183)
<i>тирилмиш</i> (сс, 185)	<i>көрүнмиш</i> (сс, 181)
<i>көрмиш</i> (сс, 181)	<i>узатмиш</i> (сс, 181)

Сифатдошининг бу формаси *-ған* формасига қарама-қарши ўлароқ, асосан замон формаси сифатида ишлатилади ва кўпинча гапда кесим вазифасида келади:

*дашт-ара бир қара көрүнмиш аңа
бир қара дашт-ара көрүнмиш аңа* (сс, 181);

*раҳм этип йэшкали узатмиш илиг
ки, өлүг-му экин бу, йоқса тириг* (сс, 181).

Бу байтлардаги көрүнмиш ва узатмиш ҳозирги *кўринибди, узатибди* ўрнида ишлатилган. Навой тилида *-миш* формаси замон формаси сифатида ишлатилгани учун унга биринчи ва иккинчи шахс боғламалари ва аффикслари (*-ам* ва *-аң*) қўшилиб тусланади (буни қуйироқда кўрамиз). *-ған* сифатдоши эса Навой тилида *-миш* формаси сингари тусланмайди.

Ҳозирги замон давом сифатдоши ҳам Навой тилида *-аған/-аган* аффикси билан ясалади. Сифатдошининг бу формаси ҳақида Маҳдийхон шундай дейди:

...давомлилик ва кучайтирув маъноларини ифодалайди: *тутаған*, яъни доим тутувчи, *чапаған*, яъни доим чопувчи, *ураған*, яъни доим урувчи, *кўлаган*, доим кўлувчи, *кэсаган*, яъни кўп кесувчи ва шунга ўхшаш⁴⁹.

Демак бу сифатдошни ҳозирги замон давом сифатдоши⁵⁰ деб аташ мумкин.

Ҳозирги замон давом сифатдоши аффиксининг *-аған* варианты ёзувда алифу ғайну алифу нун билан ифодаланиб, қаттиқ негизларга қўшилади, *-ған* варианты эса алифу кофу алифу нун билан ифодаланиб, юмшоқ негизларга қўшилади.

Навой тилида ҳозирги замон сифатдоши *-ғучи, -кучи, -гүчи, -күчи* аффикси билан ясалади. *-ғучи* варианты ёзувда ғайну вову жиму ё билан ифодаланиб, унли

⁴⁹ Санглох, 7.

⁵⁰ Щербак А. М. Грамматика, с. 149.

ёки жарангли ундош билан («ғ» билан тугаган феъл мустасно) тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

қилғучи (х, 20 б)	йақилғучи (х, 9 а)
алғучи (х, 26 б)	болғучи (х, 15 б)
сорғучига (х, 16 б)	йазғучи (х, 33 б)

-кучи варианты жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади. Ёзувда қофу вову жиму ё билан ифодаланади:

тутқучи (х, 20 б), *сачқучи* (МҚ, 2), *айтқучи* (МҚ, 123).

-гучи варианты ёзувда кофу вову жиму ё билан ифодаланиб, унли ёки жарангли ундош («г» мустасно) билан тугаган юмшоқ негизларга қўшилади:

бэргүчи (х, 17 а)	битиргүчи (МҚ, 14)
көргүчи (х, 19 б)	өлтургүчи (МҚ, 14)
дэгүчи (сс, 185)	күйдүргүчи (МҚ, 91)

-кучи варианты ҳам ёзувда кофу вову жиму ё билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган негизларга қўшилади:

эткүчи (х, 2 а), *кэткүчи* (х, 37 б), *эшиткүчи* (МҚ, 123).

Сифатдошнинг бу формаси гапда эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи бўлиб келади. Ҳар қайсисига биттадан мисол келтириш билан чегараланамиз:

а) эга:

дэгүчи чун дэди фасэнани пэк,
көкка тартип фиғэн-и эташнэк... (сс, 185);

б) кесим:

бўйла болуп кэлмаг-у кэтмак иши
кэткүчи бу базмға кэлган киши (х, 37 б);

в) тўлдирувчи:

...биткүчига ҳам бир дуъэ-била баҳра йэтүргайлар (МҚ, 8).

г) аниқловчи:

сөз бар-ким, эшиткүчи таниға жөн кийүрүр ва сөз барким, айтқучи башин йэлга бэрүр (МҚ, 123).

Ҳозирги-келаси замон сифатдошининг бўлишли формаси негизининг бўлишли формасига -(а—у—ү)р аффиксини орттириш билан, бўлишсиз формаси эса феъл негизининг бўлишсиз формасига с аффиксини орттириш билан ясалади:

айла — айлар — айламас

сач — сачар — сачмас
ач — ачар — ачмас
көр — көрар — көрмас
эт — этар — этмас
бил — билүр — билмас
күйдур — күйдүрүр — күйдүрмас каби.

Бу сифатдош гапда аниқловчи бўлиб келади:

бәрди көрар көз-у эшитүр қулағ
айтур тил, атрни аңлар димэғ (Ҳайрату-л-аброр).

Бу сифатдош ҳозирги-келаси замон формаси сифатида ҳам ишлатилади (буни қуйироқда баён қиламиз).

Навой тилида сифатдошнинг *-р* формаси, ишимизнинг ҳаракат номига бағишланган қисмида гапириб ўтганимиздек, ҳаракат номи сифатида ҳам кўп ишлатилиб, тўлдирувчи, ҳол ва эга ҳам бўлиб келади:

а) тўлдирувчи:

шаҳрда турмасиңға паймэн қил,
башиң алип кэтарга иймэн қил (сс, 178);

б) ҳол:

бат төкүлмас үчүн тан-и ранжур
сэпилип-тур кафанда-ҳам кэфур (сс, 184);

в) эга:

лэк мумкин-дурур давэ қилүрүм
саъй этип ҳэжатин равэ қилурум (сс, 178).

Навой тилида сифатдошнинг *-ғулуқ*, *-қулуқ*, *-гүлүк*, *-күлүк* формаси ҳам мавжуд бўлиб, предметнинг феъл негизи билдирган иш-ҳаракатга мос, лойиқ эканлигини билдиради:

бу эса эшиқ эрур өлтүргүлүк
баштин аяқ жисмини күйдүргүлүк (х, 29 а);

дэди-ким бу бир иш эди қилғулуқ
бу айтилған нуқта айтилғулуқ (х, 323 а).

Сифатдошнинг бу формаси ҳақида Маҳдийхон шундай дейди:

«Яроқлилиқ маъносини билдиради: *алғулуқ*, яъни олишлиқ ва *кийгүлүк*, яъни кийишлиқ»⁵¹ каби. Биринчисига мисол:

сабр-у қарэр-у ҳушни алмақлиғиң нэ-дур?
эй жэнлар эфати сэңа жэним-дур алғулуқ.

⁵¹ Санглох, 12.

Иккинчисига мисол:

*нафи:с кийгүлүк олса йалаң танимға ҳавас,
ҳаси:р нақши ҳаси:ри либэс орниға бас.*

Равишдошнинг *-и(б)* формаси Навоий тилида негизга *-п (-ип), -уп (-үп)* аффиксини орттириш билан ясалади. Ёзувда *бе* ҳарфи билан ифодаланиб, унли билан тугаган негизларга қўшилади:

айлап (сс, 7) *тилап* (сс, 7)

-ип варианты ёзувда ёю *бе* билан ифодаланиб, ундош билан тугаган ва охириги бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга қўшилади:

артип (сс, 7) *салип* (сс, 7)
ачип (сс, 14) *йақилип* (сс, 7)
кэлип (сс, 8) *чақилип* (сс, 7)

-уп варианты ёзувда *вову бе* билан ифодаланиб, ундош билан тугаган ва охириги бўғинида лабланган унли бўлган қаттиқ негизларга қўшилади:

уруп (сс, 7) *авунуп* (сс, 7)
қонуп (сс, 166) *йарутуп* (сс, 5)
болуп (сс, 186) *олуп* (сс, 17)

-үп варианты ҳам ёзувда *вову бе* билан ифодаланиб, ундош билан тугаган ва охириги бўғинида лабланган унли бўлган юмшоқ негизларга қўшилади:

төкуп (сс, 167) *көрүнүп* (сс, 6)
төкүлүп (сс, 22) *енүп* (сс, 14)
күйдүрүп (сс, 8) *көрүп* (сс, 6)

Бу равишдош формасига яна *-ан* қўшимчаси ҳам қўшилиши мумкин. *-ан* қўшилганда *п* жаранглилашиб *б* га айланади:

*латта-ки муҳкам түгүбан баң аңа
йэткүрүбан баң йашил раң аңа (х, 20 б);
нэгаҳ агар нағма чэкиб бир най-э
маст қилибан ани ҳэлат майи (х, 20 б).*

Навоий тилида равишдошнинг *а* формаси ҳам ишлатилади. Феъл ундош билан тугаганда *-а*, унли билан тугаганда *-й* қўшилади:

тута (сс, 20) *айлай* (сс, 167)
қила (сс, 72) *кэлмай* (сс, 167)

Навоий тилида *а* равишдоши (*и—у—ү*)*п* равишдо-

шига синоним сифатида ҳам ишлатилади. Бу ҳолни қуйидаги парчада аниқ кўриш мумкин:

*бар эди дурррж-э ошул бэшада
шэр-и жийэн ваҳмидин андэшада,
шэр-ки, тишлап баласин дамбадам,
бэшада ҳар-йан қойар эрди қадам.
йэткач аниң баши-үза нэгаҳэн,
фир эта учса эди ул нэтавэн,
ваҳм-ила сэсканмак олул шэр иши,
олтурур эрди баласиға тиши (х, 31 б).*

Қуйидаги байтда ҳам кула ҳозирги кулиб ўрнида ишлатилган:

*ишқ чу элга от йақип, ики көзүм суйи ақип,
ҳар-сари-ким кула бақип, дард-ила бизни йиғлатип.*

а равишдошининг бўлишсиз формасига яна *-ин* қўшимчаси ҳам қўшилиши мумкин:

*масжид-у майхэна аңа йақмайин,
дайр-била Каъба-сари бақмайин (х, 21 а).*

-майин равишдоши Навоий тилида ҳозирги ўзбек тилида *-ган* сифатдоши ишлатиладиган ўрнида ҳам ишлатилган:

қалмайин ул нэя-ким ул йэтмайин (х, 20 б).

Бу мисра охирида *йэтмайин* сўзи ҳозирги «етмаган» ўрнида ишлатилган. Бу ҳол Навоий тилида равишдош формаларининг тусланган феъл формалари сифатида ишлатилиши натижасида келиб чиққандир. Феълнинг тусланган формалари эса Навоий тилида ҳозирги ўзбек тилида — эргаш гапларнинг кесими бўлиб келолмайдиган ўринларда ҳам кесим бўлиб келаверади.

Навоий тилида равишдошнинг *-(и—у—ү)н*, *-(и—у—ү)бан*, *-а (-й)* ва ҳатто *майин* ҳам тусланган замон формалари сифатида ишлатилади. Мазкур равишдош формаларининг Навоий тилида феълнинг тусланган замон формалари каби ишлатилишини қуйидаги парчада яққол кўриш мумкин:

*эй көңүл, ул элга жаҳэнлар фидэ,
дэма жаҳэнлар, дэ-ки, жэнлар фидэ.*

*ким қилибан икки жаҳэн таркини,
икки жаҳэн дэма-ки, жэн таркини.*

*ғусса жаҳэн-ичра чэкип жэн-үчүн,
жэнни фидэ қилғали жэнэн-үчүн.*

йэлга бэрин дафтар-и сэлусни
отқа салип хирқа-йи нэмусни.

масжид-у майхэна аңа йақмайин,
дайр-ила Катба-сари бақмайин.

силкибан эл йахши-йаманиға йэң,
аңлап улус йоқи-йу барини тэң.

жэн-у жахэнни көрубан хэк-ча
кавн-у макэн нақдини хэшэк-ча.

барлиғ асбэбини фэний билип,
йоқлуқ оти өзин күл қилип.

куйдүрүбан чун бу хийэлэтни,
йарутуп ул күл-била мирээтни.

көзгүда чун ғайрдин олмай асар,
чэхра-йи мақсуд олубан жилвагар.

балки бу нэбүд хайэлэт аңа,
қайси хайэлэт-ки, заррэт аңа.

баштин аяқ ҳар-бири көзгү болуп,
шэхид-и мақсудқа отру болуп.

көзгү-ву шэхид көрүнүп ҳар-тараф,
көзгү йаман көрмас олуп бир тараф.

ҳар-сари-ким нэзир олуп ҳақ көрүп,
қилғучини фэбил-и мутлақ көрүп.

түз йол-ила қэтиғ-и вэдий алар
ким, итүрүп йолини ҳэдий алар (х, 21 а)

Навоий тилида кам бўлса-да -й(у), -(й)ү равишдош
ши ҳам ишлатилади. Бу равишдош маъно жиҳатдан
-(и—у—ү)п ва -а (-й) равишдошларига тўғри келади,
лекин унинг қўлланиш донраси буларникига нисбатан
жуда чеклангандир. -(й)у, -(й)ү равишдоши юқорида
кўриб ўтган равишдошлар сингари феълнинг тусланган
формаси сифатида ишлатилмайди:

малакут аҳли-ичра жош түшүп
тахнийат айлайу хуруш түшүп (сс, 16);

...эли ани тапа-алмай жазм
йиғлайу қилдилар ватан-сари азм (х, 120 б);

чун жазм қилип бу ишни тэжир
суда истайу мүлкидин муҳэжир (х, 58 а);

қизлар-била ойнайу талаша
қой сағмағин эткали тамэшэ.

сабуҳий истайу йэткач, саҳар ачилди эшик.

Тугал равишдош Навоий тилида *-ғач (-қач), -гач (-қач)* аффикси билан ясалади. *-ғач* варианты ғайну алифу жим (ёки чим) билан ифодаланиб, унли ёки жарангли ундош («ғ» мустасно) билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

олғач (х, 18 б) *чиқарғач* (сс, 166)
оқуғач (х, 26 а) *болғач* (сс, 154).

-қач варианты ёзувда қофу алифу жим (ёки чим) билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

тапқач (х, 55 б) *ачқач* (х, 55 б)
чиққач (сс, 166).

Бу равишдош аффиксининг *-қач* варианты ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, улар фақат *ғ* ёки *қ* билан тугаган негизларгагина қўшилади.

-гач варианты ёзувда кофу алифу жим (ёки чим), билан унли ёки жарангли ундош («г» мустасно) билан тугаган юмшоқ негизларга қўшилади:

көрғач (х, 55 б) *сурғач* (сс, 15)
айлагач (сс, 184) *тўганғач* (сс, 184).

-қач варианты ҳам ёзувда кофу алифу жим (чим) билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган юмшоқ негизларга қўшилади:

чэкқач (х, 66 а), *эшитқач* (х, 55 а), *йэтқач* (сс, 152)

Равишдошнинг бу формаси бирор иш-ҳаракатдан бурун содир бўладиган ва баъзан кейинги ҳаракатга асос ёки сабаб бўладиган ҳаракатни билдириб, пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади:

тэмиъ оқуғач, мутаҳаттиқ болуп,
тэмиъа ирқи мутаҳарриқ болуп (х, 26 а);

сайд йэтқач, көзини асрар эди,
көрмайин дэп өзини асрар эди (сс, 152);

мэхр эшитқач бу сөзни, салди танэб,
нэ танэб, икки ги:су-йи пуртэб (сс, 155).

ғазабифа тўганғач андэза,
ҳар-тараф йэткүси-дур эвэза (сс, 184).

Баъзан бу равишдош шу равишдош вазифасини ўтовчи *чун* боғловчиси билан биргаликда ҳам ишлатилиши мумкин:

чун сәпилгач аби:р-и нэб анда,
сәпилип дамбадам гулэб анда (сс, 182).

Рашишдошнинг *-ғали, -қали, -ғали, -кали* формаси. Бу аффикс вариантларининг негизга қўшилиш тартиби ҳам *-ғач, -қач, -ғач, -қач* аффиксиники сингаридир.

қилғали (х, 21 а)	қопқали (х, 20 б)
алғали (х, 30 б)	чапқали (х, 28 а)
болғали (сс, 185)	тапқали (х, 28 а)
күйғали (х, 21 а)	төкқали (х, 59 а)
көргали (сс, 7)	йэтқали (сс, 182)
бэргали (х, 22 а)	йэшқали (сс, 181)

Бу рашишдош бир неча туркий тилларда⁵², жумладан, эски ўзбек тилида *-дан бери* маъносида қўлланади. Бу маънони Навоийда ҳам учратамиз:

*эй-ки, сордуң-ким:— қачандин сен жунун эшубида?
— ул парий хайли ғами көңлүмда ғавғо қилғали*⁵³.

Маҳдийхон бунга қуйидаги мисолни келтирган:

*дуд-и эҳим сарв-дек чиқти-йу гулгун болди ашк,
қилғали тарк-и вафэ сарв-и гуландэмим мэниң*⁵⁴.

Аммо мақсад маъносида кўпроқ қўлланади:

*эғнида аврэқ-у китэби аниң
қилғали таҳси:л шитэби аниң (х, 32 а);
чэбук-у мавзун ҳаракэти аниң
учқали йоқ лэқ қанэти аниң (х, 33 б).*

Яна Навоий тилида рашишдошнинг *-ғунча, -қунча, -гунча, -қунча* формаси ҳам мавжуд бўлиб, маъноси ва қўлланиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тилидаги шу рашишдошдан фарқ қилмайди. Бу аффикс вариантларининг негизга қўшилиш тартиби ҳам тугал ва мақсад рашишдошлариники сингаридир. Бундан ташқари, бу аффиксдаги *н* товуши назмда вазн талаби билан тушиб қолиши ҳам мумкин.

Демак, Навоий тилидаги рашишдошларга хос хусусиятлар қуйидагилардан иборат экан:

⁵² Грамматика хакаского языка. Под редакцией проф. Н. А. Баскакова. М., 1975, с. 242—243; Мелнев К. Рашишдошнинг *-ғани, -ғали* формаси. УТА, 1982, 1-сон, 62-бет; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981, с. 129—130.

⁵³ Мисол «Наводируш-шабоб»нинг Ҳамид Сулаймон нашридан транскрипция қилиб берилди.

⁵⁴ Санглох, 12 саҳ.

1) Навоий тилида равншдошнинг ҳозирги ўзбек тилида сақланмаган қадимий -(й)у, -(й)ү формаси бор.

2) Равншдош аффикслари фонетик вариантларга эга.

3) Баъзи равншдош формаларининг ишлатилиш доираси ҳозиргига қараганда анча кенг.

МАЙЛ

Навоий тилида буйруқ, аниқлик, шарт-истак ва тилак майллари бор.

Б у й р у қ м а й л и. Буйруқ майли иккинчи ва учинчи шахс формаларига эга. Буйруқ майлининг иккинчи шахс бирлиги уч формага эга. Биринчиси феъл негизига тўғри келади:

*эй фалак, хидмат эшкэрэ қил,
меҳрниң сафҳасин муҳаййэ қил* (сс, 34);

*чэвуш-и бахт эшикта ҳэзир бол,
ким, кирар майли болса, узрин қол* (сс, 34);

Зухра бир лаҳза чалма сэз эхир (сс, 34).

Иккинчиси -ғил, -қил, -гил, -кил аффикси билан ясалади. -ғил варианты ёзувда ғайну ёю лом билан ифодаланиб, унли ёки жарангли ундош билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

қ о й ғ и л аллимға жузвэдэнимни (сс, 34);
қинға с а л ғ и л қилични, эй Баҳрэм (сс, 34).

-қил варианты ёзувда қофу ёю лом билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

муштарий й и р т қ и л амэма учин (сс, 34).

-гил варианты қофу ёю лом билан ифодаланиб, унли ёки жарангли ундош билан тугаган юмшоқ негизларга қўшилади:

кэл-у ҳужрам с у н у р г и л, эй иқбол (сс, 34);
чэ к м а г и л лаҳн-и дилнавэз эхир (сс, 34).

-кил варианты ҳам қофу ёю лом билан ифодаланиб, жарангсиз ундош билан тугаган негизларга қўшилади:

*шарт-ким, айладиң, вафо эткил,
бу дийэр-ичра турмайин кэткил* (сс, 184).

Маҳдийхон мазкур аффиксдаги л ўрнида н ҳам иш-

латилиши мумкинлигини айтиб, бу кўпроқ «Ўзбекия»га, яъни кўчманчи ўзбекларга хос дейди (Санглох, 8)⁵⁵.

Учинчи -у формаси бўлиб, бу ҳақда Маҳдийхон шундай дейди:

Билгилки, буйруқ феълнинг иккинчи шахс бирлик формаси *бар, ахтар, қайтар* сингари *р* билан тугаб, олдида *а* бўлса, баъзан унинг охирига *у* орттирадилар, қуйидаги ғазалдаги каби, шеър:

*эй сабэ, аввэра көңлүм истайү ҳар-йан барү.
вэдий-у тағ-у бийэбэнларни бир-бир ахтарү.
тапа көр ани, чу тапсаң, ҳар-қайан эзим эса,
башина эврул қуйун-дек-дағи алдап қайтарү*⁵⁶.

Буйруқ майлининг иккинчи шахс кўплиги *-ң(из—уз—үз)*, *-иң(из)*, *-уң(уз)*, *-үң(үз)* аффикси билан ясалади. Аффиксининг вариантлари лаб ва танглай уйғунлигига бўйсунди:

<i>алиң</i> (Санглох, 8)	<i>кэлиң</i> (Санглох, 8)
<i>тутуң</i> (Санглох, 8)	<i>көруң</i> (Санглох, 8)
<i>тутмаңиз</i> (сс, 84)	<i>қайтиңиз</i> (сс, 84)
<i>турмаңиз</i> (сс, 84)	<i>йүгүрмаңиз</i> (сс, 84)
<i>оқуңуз</i> (х, 127 а)	<i>келтүрүңүз</i> (х, 132 а)

Мисоллар:

*эй висэл аҳли, ул ай көңлини хушхэл тутуң
гар ҳалэким хабаридан авунур-ким авутуң*⁵⁷;
деңиз барча эмин дил-у жэн-била (х, 325 а);
ҳукм қилди-ки ул тараф сүрүңүз (х, 132 а).

Маҳдийхон буйруқ майлининг иккинчи шахс кўплик формаси *-(и—у—ү)ңлар* аффикси билан ҳам ясашилини айтиб, *көруңларни* мисолга келтиради⁵⁸. Бу ҳол Навоий даврида ҳам *-(и—у—ү)ң* нинг ҳурмат маъносида бир шахсга нисбатан ҳам ишлатилганини кўрсатади.

Буйруқ майлининг учинчи шахси Навоий тилида икки хил йўл билан ясалади:

1) *-сун*, *-сүн* аффикси билан. *-сун* варианты қаттиқ негизларга, *-сүн* эса юмшоқ негизларга қўшилади:

⁵⁵ Қаралсин: Щербак А. М. Грамматика, с. 155.

⁵⁶ Бу ерда Маҳдийхон Насрий билан Толий Хиравийни танқид ҳам қилади. Қаралсин: Щербак А. М. Грамматика, с. 152—153.

⁵⁷ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, I, Фаройибус-сияр. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1959, 380-бет (транскрипция қилиб бердик).

⁵⁸ Санглох, 8.

*хэжаға ээд-и рэх йэт күрсүн
хэжа маҳмилни бу тараф сүрсүн* (сс, 188);

*...нэча нукта эшкэр дэсүн
саргузаштин фасэнавэр дэсүн* (сс, 79);

*музтар-у лэл қалип өз ишига
ҳэли андоқ-ки, болмасун кишига* (сс, 166).

Учинчи мисолдан кўриниб турибдики, *-сун, -сүн* буйруқдан ташқари тилак маъносини ҳам билдириши мумкин. Кўпликда бу аффиксга *-лар* қўшилади:

*ким йолуқса, мэңа кетүрсүнлар,
байту-л-аҳзонима йэтүрсүнлар* (сс, 79).

Мазкур форма Навоий тилида асосий форма ҳисобланади.

2) Навоий тилида учинчи шахс буйруқ формаси *дэг* элементи⁵⁹ билан ҳам ясалади:

*ҳар-киши-ким истаса түзлүкка ғавр
аңла-д-ег ани-ким, эрүр икки тавр* (х, 30 б);

*ким-ки көңлин истамас ғамгин, тилини асра-д-эг
ким, тилин тийған кишиниң көңлида эзэр эмас*⁶⁰;

*қойуң ти:ғи көксум шигэфини йир-д-эг,
фирэқида жэним арасиға кир-д-эг*⁶¹.

Бунинг ҳам кўплиги *-лар* билан ясалади:

*шэм-и ҳижрэним висэл аҳлиға бэхад қисқа-дур,
ани сор-д-эглар Навсий дийда-йи*
гирйэнидин⁶²;

*ватанға йанип халқ эсудадил,
бари биздин ол-д-эглар аммэ биҳил*⁶³.

Аниқлик майли. Навоий тилида аниқлик майлидаги феъл қуйидаги замон формаларини ўз ичига олади:

Аниқ ўтган замон. Бу замоннинг 3-шахс бирлик формаси негизга *-ди, -ти* аффиксини қўшиш билан ясалади. *Бзувда -ди* долу ё ҳарфлари билан *-ти* эса тею ё ҳарф-

⁵⁹ Қиёслансин: Шербак А. М. Грамматика, с. 158—160; Шурков Ш. Навоий тилига хос бир грамматик форма ҳақида, УТА, 1977, 5-сон, 7—10-бетлар.

⁶⁰ Санглох, 9.

⁶¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. II. Наводирӯш-шабоб. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1959, 342-бет (транскрипция қилиб берилди).

⁶² Санглох, 9.

⁶³ Уша ерда.

лари билан ифодаланиб, негизга қўшиб ёзилади. **-ти** варианты жарангсиз ундош билан тугаган негизларга **-ди** варианты унли ёки жарангли ундош билан тугаган негизларга қўшилади:

<i>ачти</i> (х, 11 б)	<i>сорди</i> (х, 16 б)
<i>учти</i> (х, 11 б)	<i>дэди</i> (х, 16 б)
<i>эсти</i> (х, 11 б)	<i>олди</i> (х, 16 б)
<i>йапти</i> (х, 12 б)	<i>қилди</i> (х, 18 а)
<i>төкти</i> (х, 12 б)	<i>қалди</i> (х, 18 а)
<i>чэкти</i> (х, 18 а)	<i>көрди</i> (х, 18 а)
<i>чиқти</i> (сс, 166)	<i>қилмади</i> (сс, 165)
<i>элтти</i> (сс, 166)	<i>йасади</i> (сс, 7)
<i>йандашти</i> (сс, 167)	<i>йанди</i> (сс, 186)
<i>қопти</i> (сс, 164)	<i>бэрди</i> (сс, 7)

3-шахс кўплик формаси шу шахснинг бирлик формасига **-лар** аффиксини қўшиш билан ясалади. Ёзувда **-лар** ломалифу ре билан ифодаланиб, сўзга қўшиб ҳам ёзилади, айниб ҳам:

<i>кийдилар</i> (сс, 6)	<i>таптилар</i> (сс, 16)
<i>кэлдилар</i> (сс, 5)	<i>чэктилар</i> (сс, 139)
<i>дэдилар</i> (сс, 186)	<i>йэттилар</i> (сс, 139)
<i>қайдилар</i> (сс, 167)	<i>тиктилар</i> (сс, 65)

2-шахс бирлиги негизга **-диң, -тиң, -дуң, -дүң, -туң, -түң** аффиксини қўшиш билан ясалади.

-диң варианты унли ёки жарангли ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга, **-тиң** варианты эса жарангсиз ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга қўшилади:

<i>бэрдиң</i> (х, 53 а)	<i>сачтиң</i> (х, 53 а)
<i>айладиң</i> (х, 53 а)	<i>ачтиң</i> (х, 53 а)
<i>қилдиң</i> (х, 53 а)	<i>тиктиң</i> (х, 53 а)
<i>қоймадиң</i> (х, 53 б)	<i>эттиң</i> (х, 53 а)
<i>салдиң</i> (сс, 6)	<i>тақтиң</i> (х, 53 а) ⁶⁴
<i>ахтардиң</i> (сс, 200)	<i>чэктиң</i> (х, 53 б)
<i>бардиң</i> (сс, 200)	<i>йэттиң</i> (сс, 200)

-дуң варианты унли ёки жарангли ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлак негизларнинг қаттиғига, **-дүң** эса юмшоғига қўшилади:

<i>урдуң</i> (х, 53 а)	<i>йэтүрдүң</i> (х, 19 а)
------------------------	---------------------------

⁶⁴ «Хамса»нинг академик нашрида (Тошкент, 1960), бу сўз «кийдурдинг» деб берилган (340-бет, 2-сутун).

ақтурдуң (сс, 64)	кийдүрдүң (х, 53 а) ⁶⁵
уйақтурдуң (сс, 64)	көргүздүң (х, 57 а)
болдуң (х, 323 б)	сүрдүң (х, 161 б)

Жарангсиз ундош билан тугаган негизларнинг қаттиғига *-туң* варианты; юмшоғига эса *-түң* варианты қўшилади:

туттуң (х, 325) *төктүң* (х, 53 а)

Иккинчи шахс кўплик формаси иккинчи шахс бирлик формасидан, *-иң* вариантига *-из*; *-уң* вариантига *-уз* ва *-үң* вариантига *-үз* қўшиш билан ясалади:

алдиңиз (Санглох, 5) *эттиңиз* (х, 325 а)
урдуңуз (Санглох, 5) *туттуңуз* (Санглох, 5)

Маҳдийхон иккинчи шахс кўплик формаси *-лар* билан ҳам (*алдиңлар*, *туттуңлар* тарзида) ясалади, дейди⁶⁶.

Аниқ ўтган замоннинг биринчи шахс бирлиги феъл негизига *-дим*, *-тим*, *-дум*, *-дүм*, *-тум*, *-түм* аффикснни қўшиш билан ясалади.

Унли ёки жарангли ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга *-дим* варианты қўшилади. *-тим* варианты эса жарангсиз ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлмаган негизларга орттирилади:

сэрмадим (х, 232 б) *сачтим* (х, 232 б)
айладим (сс, 209) *таптим* (х, 232 б)
билдим (сс, 184) *тарттим* (сс, 209)
айрилдим (сс, 184) *эшиттим* (х, 323 а)

Унли ёки жарангли ундош билан тугаб, охири бўғинида лабланган унли бўлган негизларнинг қаттиғига *-дум* варианты, юмшоғига эса *-дүм* варианты қўшилади:

сордум (х, 324 а) *сүрдүм* (х, 232 б)
қойдум (х, 324 а) *түздүм* (х, 323 а) -
урдум (МҚ, 4) *йугүрдүм* (х, 324 б)
қойдум (МҚ, 5) *көрдүм* (МҚ, 4)
сойдум (МҚ, 5) *йэткүрдүм* (МҚ, 4)
болдум (МҚ, 5) *көргүздүм* (МҚ, 4).

Жарангсиз ундош билан тугаган ва охири бўғинида лабланган унли бўлган негизларнинг қаттиғига *-тум* варианты, юмшоғига эса *-түм* варианты қўшилади:

кучтум (х, 324 а) *туштүм* (МҚ, 5)

⁶⁵ «Хамса»нинг академик нашрида (Тошкент, 1960) бу сўз «тоқдинг» деб берилган (341-бет, 1-сутун).

⁶⁶ Санглох, 5.

йаруттум (МК, 5) оттум (сс, 205).

Аниқ ўтган замоннинг биринчи шахс кўплиги *-дуқ, -дүк, -туқ, -түк* аффикси билан ясалади. Ёзувда *-дуқ* долу вову қоф билан ва *-туқ* тею вову коф билан ифодаланади ва ҳамма вариантлар қўшиб ёзилади.

Унли ёки жарангли ундош билан тугаган негизларнинг қаттиғига *-дуқ* варианты, юмшоғига эса *-дүк* варианты қўшилади:

<i>қилдуқ</i> (х, 323 а)	<i>айладүк</i> (х, 323 а)
<i>олдуқ</i> (сс, 165)	<i>эдүк</i> (сс, 72)
<i>бардуқ</i> (х, 305)	<i>дэдүк</i> (х, 306 а)

Жарангли ундош билан тугаган негизларнинг қаттиғига *-туқ* варианты, юмшоғига эса *-түк* варианты қўшилади:

<i>тантуқ</i> (х, 305 б)	<i>эшиттүк</i> (сс, 187)
<i>саттуқ</i> (Санглоҳ, 5)	<i>йэттүк</i> (сс, 184).

Демак, Навоий тилида аниқ ўтган замоннинг тусла-ниш парадигмаси қуйидагича экан:

Бўлишли форма

а) бирлиги:

I	$\frac{-\text{дим}}{-\text{тим}}$	$\frac{-\text{дум}}{-\text{тум}}$	$\frac{-\text{дум}}{-\text{тум}}$
II	$\frac{-\text{диң}}{-\text{тиң}}$	$\frac{-\text{дуң}}{-\text{туң}}$	$\frac{-\text{дуң}}{-\text{туң}}$
III	$\frac{-\text{ди}}{-\text{ти}}$		

б) кўплиги:

I	$\frac{-\text{дуқ}}{-\text{туқ}}$	$\frac{-\text{дук}}{-\text{тук}}$	
II	$\frac{-\text{диңиз}}{-\text{тиңиз}}$	$\frac{-\text{дунуз}}{-\text{тунуз}}$	$\frac{-\text{дүнүз}}{-\text{түнүз}}$
III	$\frac{-\text{дилар}}{-\text{тилар}}$		

Бўлишсиз форма

а) бирлиги:

I -мадим

II -мадин

III -мади

б) кўплиги:

$\frac{-\text{мадуқ}}{-\text{мадук}}$

-мадиниңиз

-мадилар

Бу парадигма Навоий тилидаги аниқ ўтган замон тусловчиларининг фонетик табиати қуйидагича эканлигини кўрсатади:

1) ун уйғунлиги ҳамма формаларда ҳам бор;

2) танглай уйғунлиги лабланган унли формаларда бор;

3) лаб уйғунлиги биринчи шахснинг бирлигида ва иккинчи шахснинг бирлигида ҳам, кўплигида ҳам бор.

Бу замон формасининг Навоий тилидаги қўлланишида ҳам ўзига хос томонлари бор.

Аниқлик майлидаги бу аниқ ўтган замон формаси ҳозиргидек содда боғланган қўшма гапни ташкил қилувчи гапларнинг ва эргашган қўшма гаплардаги бош гапнинг кесими бўлиб келишдан ташқари, ҳозирги ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, қуйидагича эргаш гапларнинг ҳам кесими бўлиб кела олади:

1) боғловчили шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, ҳозирги шарт майли формасидаги феъл ўрнида ишлатилади:

*вар эбъ-ву аждэдима қилди ҳақ
бу мулк аҳлиға ҳукмрэнлиқ насақ,
алар-дағи зэбъ-йи тахт эрдилар,
тавэнъ-ву фэрузбахт эрдилар (х, 251 а)*

Бу ердаги қилди «қилган бўлса» ўрнидадир.

*кимга-ки бир ришта йэтүрдүң зийэн,
қатлиңа ул риштани билгил йилэн (х, 19 а).*

Бу байтдаги йэтүрдүң «еткизсанг» ўрнида ишлатилган;

2) боғловчили аниқловчи эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, ҳозирги -ган сифатдоши ўрнида ишлатилади,

*мобад-и:-ким, вараққа чэкти рақам
ким, нэ навъ өттилар мүлүк-и ажам... (сс, 45).*

Биринчи мисра «вараққа рақам чеккан мўбад» деб тушунилади.

*муҳандис-ким, бу қаср эбэд қилди,
бу йаңлиғ тарҳини бунйэд қилди (х, 171 а).*

Бу байтдаги эбэд қилди «обод қилган» ўрнидадир;

3) боғловчили пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, -гач равишдоши ва -ганда формаси ўрнида ишлатилади:

*субҳ-и шанба-ки шэм-и дайжурий
йүзига ҳулла йапти кэфурий,*

*қаср-и мушки:нга қойди йүз Баҳрэм
ичкали мушкбо ғизэл-ила жэм (сс, 78).*

Бу мисолдаги *йапти* «ёпгач» ўрнида қўлланган:

*чун сэшанба сипэхр-и чобүкхэз
төкти анжум шарэридин гүлрээз,
бағлади зэл-и чарх олуп раёнэ
абр-и шингарфегун-била ҳинэ (сс, 125).*

Бу парчадаги *төкти* «тўккач» ўрнида келган.

Натижали ўтган замон. Бу замон формаси *-(и—у—ү)п* равишдошига боғлама қўшиш билан ясалди. Биринчи шахс бирлик формасида мазкур равишдошга биринчи шахс бирлик боғламаси *мэн* қўшилади:

<i>этип-мэн (х, 26)</i>	<i>йүгүрүп-мен (МК, 7)</i>
<i>йэткүрүп-мэн (МК, 7)</i>	<i>билип-мен (МК, 7)</i>
<i>көрүп-мэн (х, 194 а).</i>	<i>түзүп-мэн (х, 205 б)</i>
<i>соруп-мэн (х, 228 а)</i>	<i>олтуруп-мэн (х, 228 а)</i>

Биринчи шахс кўплик формасида биринчи шахс кўплик боғламаси *биз* қўшилади:

<i>олтуруп-биз (х, 75 б)</i>	<i>туруп-биз (х, 75 б)</i>
------------------------------	----------------------------

Иккинчи шахс бирлик формасида иккинчи шахс бирлик боғламаси *сэн* ишлатилади:

<i>алип-сэн (х, 24 а)</i>	<i>этип-сэн (х, 212 б)</i>
<i>салип-сэн (х, 18 а)</i>	<i>қилип-сэн (х, 18 б)</i>
<i>бэрип-сэн (х, 173 а)</i>	<i>барип-сэн (х, 213 а)</i>
<i>сарғарип-сэн (х, 213)</i>	<i>кэлтүрүп-сэн (х, 214 а)</i>

Иккинчи шахс кўплик формасида иккинчи шахс кўплик боғламаси *сиз* қўлланади:

<i>болуп-сиз (х, 192 б)</i>	<i>айлап-сиз (сс, 183)</i>
-----------------------------	----------------------------

Биринчи ва иккинчи шахс боғламалари олдига *-тур* қўшилиб, *тур-мэн, тур-сэн, тур-биз, тур-сиз* шаклида ҳам ишлатилиши мумкин:

<i>кэлип-тур-мэн (х, 185 а)</i>
<i>көрғузуп-тур-биз (Санглох, 18 ч)</i>
<i>қилип-тур-сэн (Санглох, 18 ч).</i>

Учинчи шахс бирлик формаси учинчи шахс бирлик боғламаси *тур(ур)* билан ясалди:

<i>сэпилип-тур (сс, 184)</i>	<i>олуп-тур (х, 31 а)</i>
<i>оқуп-тур (х, 47 а)</i>	<i>танип-тур (х, 166 б)</i>
<i>чэкип-тур (х, 166 б)</i>	<i>түшүп-тур (х, 177 б)</i>

Учинчи шахс кўплик формаси бирлигига лар қўшиш билан ясалади:

- чэкип-турлар* (х, 195 б)
- қилип-турлар* (х, 195 б)
- тапип-турлар* (сс, 194)
- ачип-турлар* (сс, 30)
- сачип-турлар* (сс, 30)
- тақип-турлар* (х, 93 б)
- бақип-турурлар* (х, 93 б)

Демак, Навоий тилидаги натижали ўтган замоннинг тусланиш парадигмаси қуйидагича экан:

а) бирлиги:

- I шахс — (н—у—ү)п — (тур-) мэн
- II шахс — (н—у—ү)п — (тур-) сэн
- III шахс — (н—у—ү)п — тур (ур)

б) кўплиги:

- I шахс — (н—у—ү)п — (тур-) биз
- II шахс — (н—у—ү)п — (тур-) сиз
- III шахс — (н—у—ү)п — тур (ур) лар

Бу замон формасида баъзан боғлама тушиб қолиши ҳам мумкин:

*алар-ким, бурун чэкип хэма,
саъй-ила нақш қилдилар нэма* (сс, 30).

Бу байтнинг биринчи мисрасидаги *чэкип* аслида *чэкип-турлар*дир. Қуйидаги парчанинг охириги мисраидаги *сачип* ҳам аслида *сачип-турлар*дир:

*дурж-и маънэни чун ачип-турлар,
элам аҳлиға дур сачип-турлар.
дурждин ким дэсун, баҳр-ила кэн
нақдини сачип анча-ким имкэн* (сс, 30—31).

Қуйидаги парчадаги *болуп* ва *тапип* аслида *болуп-тур* ва *тапип-тур*дир:

*лэк ҳар ким болуп жавэҳирсанж,
тапип ул ганжларда йүз миң ганж.
ҳар сами:н дури мамлакатка хирэж,
аңа лэйиқ-ки болғай астида тэж* (х, 103 а).

Юқорида кўриб ўтганимиздек, равишдош формаларининг феълнинг тусланган формалари сифатида ишлатилиши асосан мана шу хилда боғламанинг тушиб қолиши натижасида вужудга келгандир.

Натижали ўтган замон иш-ҳаракатнинг нутқ пайтидан аввал бажарилиб, натижаси нутқ пайтида ҳам давом этаётганини билдиради:

лутф айласа фэриф олтуруп-биз
ки:н көргузур олса, туруп-биз (х, 75 б);

агар йоқ ҳажр-ара өздин барип-сэн
нэдин мэн нэставэн-дэк сарғарип-сэн (х, 213 а);

башимға көр-ки, не түн кэлтүрүп-сэн,
дэман түн, нэ қара күн кэлтүрүп-сен (х, 214 а);

мэңа-ким бүйла душвэр иш түшүп-тур
ишим душвэрлиққа йавушуп-тур (х, 177 в).

Ш. Шукуров бу формани *-тур-, олтур-, йур-, йат-* феъллари асосида «настоящее время данного момента» деган⁶⁷. Биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Чунки, биринчидан, бир формага, айрим феълларнинг семантикасига қараб, икки хил замон формасининг номини бериб бўлмайди, иккинчидан, мазкур формада *тур, олтур* сингари феъллардаги ҳаракат ҳам нутқ пайтидан олдин содир бўлиб, унинг натижаси, яъни ҳаракат бажарилгандан кейинги ҳолатгина нутқ пайтида давом этаётган бўлади. Бу эса уни ҳозирги замон формаси дейишга асос бўла олмайди.

Натижали ўтган замоннинг учинчи шахси ҳозир *-(у)пти, -(у)птилар*, орфографик: *-(у)бди, -(у)бдилар* шаклини олган ва бу форма маъно жиҳатдан ҳам анча ўзгарган. Ҳозир бу замон формаси сўзловчи ўз кўзи билан кўрмаган иш-ҳаракатни ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ўзбек тили грамматикаларида бу форма «ўтган замон эшитганлик феъли»⁶⁸, «прошедшее субъективное время»⁶⁹ ва «прошедшее неопределенное»⁷⁰ деган номларни олган. Навоий тилида бу феъл формасида эшитганлик маъноси йўқ:

...йоқ ул навъ дилкаш йэр жаҳэнда
көрүп-мэн ани-йу болмиш-мэн анда (х, 194 а).

⁶⁷ Шукуров Ш. Настоящее и будущее время глагола в письменных памятниках староузбекского языка. АКД, М., 1960.

⁶⁸ Фуломов А. Ф. Феъл, Тошкент, 1954, 28-бет; Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент, 1957, 401-бет; Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Самарқанд, 1869, 114-бет.

⁶⁹ Кононов А. Н. Современный узбекский литературный язык. М.—Л., 1960, с. 220.

⁷⁰ Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1961, с. 149.

*көр-ки, жаҳэн-ичра салип-сэн не шор*⁷¹ (х, 18 а).

Бу форманинг Навоий тилида қўлланиш ўрнига келганимизда, бу ҳам аниқ ўтган замон сингарни ҳозир ишлатилмайдиган шарт эргаш гапларда ҳам ишлатилади:

*дурж-и маънони чун ачип-турлар,
элам-аҳлиға дур сачип-турлар* (сс, 30).

Бу байтдаги *ачип-турлар* «очгач» ўрнида ишлатилган:

*кимға тикан бирла қилип-сэн ситэз
урғуси-дур көксуңа йүз ти:ғ-и тэз* (х, 18 б).

Бу ердаги *қилип-сен* «қилган бўлсанг» ўрнида қўлланган.

Ноаниқ ўтган замон. Бу замон сифатдошнинг *-миш* формасидан ясалади. Биринчи шахс бирлиги мазкур сифатдош *мэн* боғламаси ёки *-ам* аффиксини қўшиш билан ясалади:

жамъ айламиш-мэн (х, 181 б)

болмиш-мэн (х, 189 б)

эшитмиш-мэн (х, 204 б)

йумиш-мэн (х, 221 б)

алмиш-мэн (Санглох, 6 ч)

тапмишам (х, 181 б)

кэлмишам (сс, 183)

тоймишам (сс, 64)

қоймишам (сс, 64)

Ноаниқ ўтган замоннинг иккинчи шахс бирлиги сифатдошнинг -миш формасига иккинчи шахс бирлик боғламаси сэн ёки -аң аффиксини орттириш билан ясалади:

ҳукм айламиш-сэн (х, 196 а)

дэмиш-сэн (х, 196 а)

алмиш-сэн (Санглох, 6 ч)

алмишаң (Санглох, 6 ч)

асмишаң (Санглох, 6 ч)

Учинчи шахс бирлигида учинчи шахс боғламаси *-тур(ур)* қўшилиши ҳам мумкин, қўшилмаслиги ҳам:

көрмиш (сс, 181)

узатмиш (сс, 181)

көрүнмиш (сс, 181)

⁷¹ Шор — тўпалон, қўзғолон.

болмиш (сс, 184)
йүгүрмиш-тур (х, 166 б)

Учинчи шахс кўплигида учинчи шахс бирликка -лар кўшилади:

ғавғэ айламишлар (х, 194 б)
буйурмишлар (х, 195 б)

Демак, ноаниқ ўтган замоннинг тусланиш парадигмаси қуйидагичадир:

бирлиги	кўплиги
I шахс -миш-мэн//-мишам	-миш — биз
II шахс -миш-сэн//-мишаң	-миш — сиз
III шахс -миш(-тур)ур	-миш(-тур)ур/лар

Навоий тилидаги бу замон формаси асосан сўзловчи ўз кўзи билан кўрмаган иш-ҳаракатни ифодалаб, ҳозирги -бди формаси ўрнида ишлатилади:

*ариф қазмағни-ким ҳукм айламиш-сэн
қатиқ таш-ичра қазсунлар дэмиш-сэн
бу-ҳам бир иш-турур-ким қилмамиш халқ
мунуң-дэк иш қилурни билмамиш халқ* (х, 196 а)

*дашт-ара бир-қара көрүнмиш аңа,
бир-қара дашт-ара көрүнмиш аңа:
киши-дэк-ким ғулулабанд олғай,
бар бойида хам-и каманд олғай.
айлайн дэп ҳақи:қатин маълум,
қилмиш ул-сари хэжа ранжа қудум.
йэтса, көрмиш зағи:фа-йи зэри,
ҳар-сар-и мо танида эзэр-э
бағланип сачиниң каманди-била,
йатибан дашт-үза бу банди-била.
раҳм этип йэшкали узатмиш илиг
ки, өлүг-му экин бу, йоқса тириг* (сс, 181).

Бу замон формаси ҳозирги ўзбек тилидаги -ган формаси маъносида ҳам ишлатилади;

*ҳукм қилди-ки, айт афсэна,
мундақ афсэна тапмадим йана,
ҳам-көрүн буйла қаср-и кэфурий,
йэдима кирди ул бут-и ҳурий,
ки, фирэқ-ичра болғали ранжур,
нэ сифат ҳулла айламиш кэфур.
йоқ-ки, кэфургун кафан қилмиш,
аңа кэфур орарни фан қилмиш* (сс, 184, 185).

Қуйидаги байтдаги йол-и:ким эл йүгүрмиш-тур ҳозирги «эл югирган йўл»га тенгдир:

*хуш эрмас эл соқин-ча рахш сўрмак
йол-и:ким эл йүгүрмиш-тур йүгүрмак (х, 166 б).*

Қуйидаги байтдаги чун ...йэтмиш «етганда» ўрнида ишлатилган:

*тийра түн чун мэңа йақин йэтмиш,
хэжаға уйқу асру зор этмиш (сс, 181).*

*Дастлабки ўтган замон*⁷². Бу замон формаси -л равишдошидан э(р)мак кўмакчи феъли билан ясалади ва қуйидагича тусланади:

бирлиги

I шахс -(н—у—ү)п	э(р)дим
II шахс -(н—у—ү)п	э(р)дин
III шахс -(н—у—ү)п	э(р)ди

кўплиги

I шахс -(и—у—ү)п	э(р)дук
II шахс -(н—у—ү)п	э(р)диниз
III шахс -(и—у—ү)п	э(р)дилар

Бу замон формаси ҳозирги ўзбек тилидаги шу формадан маъно жиҳатдан фарқ қилмайди:

*дэди-ки, бир-кун қилибан жаш-ни эм*⁷³
*индап эдим*⁷⁴ *бэдийа аҳлин тамэм (х, 23 а);*

*ариғ-ким муздиға йүз ганж бэрдим
суйи кэлмай илиг андин йуп*⁷⁵ *эрдим (х, 196 а);*

*көп эшитип эрди бу йалғанини
айла гумэн этти чин афғэнини (х, 31 б);*

*бир-кун аниң қасдиға бир-сайдгар
ҳэдиса дэмин йайип эрди магар (х, 31 б).*

Узоқ ўтган замон. Бу замон формаси Навоий тилида -миш сифатдошидан э(р)мак кўмакчи феъли билан ясалади ва қуйидагича тусланади:

бирлиги:

I шахс -миш	э(р)дим
II шахс -миш	э(р)дин
III шахс -миш	э(р)ди

⁷² Бу замон «ўтган замон ҳикоя феъли» деб ҳам аталади.

⁷³ Жашин-ном — оммавий сайл.

⁷⁴ Индамак — таклиф этмоқ, чақирмоқ.

⁷⁵ Йуп — ювуб.

кўплиги:

I шахс -миш	э(р)дүк
II шахс -миш	э(р)диниз
III шахс -мишлар	э(р)ди(-миш), э(р)дилар.

Бу замон формаси ҳозирги ўзбек тилидаги узоқ ўтган замондан (-ган эди формасидан) маъно жиҳатдан фарқ қилмайди:

*адл — ила шэҳ ҳукм-и қатл этти
нэ-ки, қилмиш эдим, жазэ йэтти* (сс, 183).

Давомли ўтган замон⁷⁶. Бу замон формаси -(а—у—ү)р сифатдошидан э(р)мак кўмакчи феъли билан ясалади ва қуйидагича тусланади:

б ў л и ш л и ф о р м а

а) бирлиги:

I шахс -(а—у—ү)р эрдим
II шахс -(а—у—ү)р эрдиң
III шахс -(а—у—ү)р эрди

б) кўплиги:

I шахс -(а—у—ү)р эрдүк
II шахс -(а—у—ү)р эрдиниз
III шахс -(а—у—ү)рлар эрди -(а—у—ү)р эрдилар

б ў л и ш с и з ф о р м а

а) бирлиги:

I шахс -мас эрдим
II шахс -мас эрдиң
III шахс -мас эрди

б) кўплиги:

I шахс -мас эрдүк
II шахс -мас эрдиниз
III шахс -маслар эрди (-мас эрдилар).

Бу форма ҳам ҳозирги ўзбек тилидаги шу формадан маъно жиҳатдан фарқ қилмайди:

*кэзар эрдим бу савдэдин мушавваш
ки, кэлди кэңлүма бу сарзами:н хаш* (х, 221 б);

*болур эрдүк ҳусули-ичра эжиз,
ҳунар эрмас, қолуң көргүзди муъжиз* (х, 197 а);

⁷⁶ Бу замон «тугалланмаган замон» деб ҳам аталади.

*бу-ким, дэр эрдиңиз султэнимиз-дур,
рағиййат-биз биз-у ул хэнимиз-дур* (сс, 224 б);

*ээл дэди-ким қазақ эрканда шэх
ти-ғ чэкип-ким чэкар эрди сипэх...* (х, 19 б);

*аниң-бирла болуп ул йолда ҳамрэх
кэзарлар эрди вэдий хайл-ила шэх* (х, 186 б);

*шах-у шахэзда ҳар-йан бэшумэра
ғарэйиб айлар эрдилар назэра* (х, 191 б).

Ҳозирги-келаси замон. Бу замон формаси — *-(а—у—
ү)р* сифатдошидан ясалади. Биринчи шахс бирлик фор-
масида мазкур сифатдошга биринчи шахс бирлик боғ-
ламаси *мэн* ёки *-ам* аффикси қўшилади:

ичар-мэн (х, 164 б)

қилур-мэн (х, 177 б)

билүр-мэн (х, 179 б)

истарам (х, 179 б)

Биринчи шахс кўплигида биринчи шахс кўплик боғ-
ламаси *биз* қўшилади:

билүр-биз (х, 181 а)

қилур-биз (х, 181 а)

йэткүрүр-биз (х, 187 а)

тапшурур-биз (х, 187 а)

Иккинчи шахс бирлик формасида иккинчи шахс
бирлик боғламаси *сэн* қўшилади:

тутар-сэн (х, 162 а)

бэрүр-сэн (х, 162 а)

қилур-сэн (х, 162 а)

охшамас-сэн (х, 52 а)

Иккинчи шахс кўплигида иккинчи шахс кўплик боғ-
ламаси *сиз* қўшилади:

билүр-сиз (х, 181 а)

чэкар-сиз (х, 195 а)

асар-сиз (х, 211 б)

чапар-сиз (х, 211 б)

Учинчи шахс бирлик формаси ноль кўрсаткичга эга:

тартар (х, 187 б)

тушар (х, 16 а)

көрүнүр (х, 16 б)

тапмас (х, 187 б)

Учинчи шахс кўплигида *-лар* аффикси қўшилади:

чапарлар (х, 189 б)
тапарлар (х, 189 б)
күйдүрүрлар (х, 193 а)
өлтүрүрлар (х, 193 а)

Демак, бу замон формасининг тусланиш парадигмасы куйидагича экан:

б ў л и ш л и ф о р м а:

а) бирлиги,

I шахс -(а—у—ү)р — мэн -(а—у—ү)рам
II шахс -(а—у—ү)р — сэн
III шахс -(а—у—ү)р

б) кўплиги:

I шахс -(а—у—ү)р — биз
II шахс -(а—у—ү)р — сиз
III шахс -(а—у—ү)рлар

б ў л и ш с и з ф о р м а:

а) бирлиги:

I шахс -мас — мэн
II шахс -мас — сэн
III шахс -мас

б) кўплиги:

I шахс -мас — биз
II шахс -мас — сиз
III шахс -маслар

Бу замон формасы Навоий тилида ҳамма замонлар учун умумий бўлган иш-ҳаракат ёки ҳолатни, нутқ пайтида содир бўлаётган ва нутқ пайтидан кейин содир бўладиган ҳаракатни билдирадн:

*ҳар-нэга-ки дэса охшамас-сэн
сэндин-дурур ул сэн ул-эмас-сэн (х, 52 а);*

*...ҳар-қилғанға ҳужжат-ҳам тутар-сэн,
бу ҳужжат-ичра диққат-ҳам тутар-сэн.
бэрур-сэн гэх аңа дозах-била би:м
қилур-сэн гэх жисмин отқа тасли:м (х, 162 а);*

*қалип ҳайрэн алардин сорди Фарҳэд
ки нэвчүн болдуңуз маҳзун-у нэшэд
дэдилар йиғлабан-ким нэ сорар-сэн
бу заврақлар-ки баҳр-ичра кэрар-сэн
қарақчилар-дур аҳл-и жазэйир
болурлар бэкарэн баҳр-ичра сэйир*

*агар йалғуз агар икки вагар үч
кэма йолуқса ҳар-йан кэлтүрүп күч
атарлар кэмага қэрура-йи нафт
ки ҳар-қэрура-дур бир көра-йи нафт.
уруп от кэмани чун күйдүрүрлар
тамэмий кэма аҳлин өлтүрүрлар
қилурлар халқ мэлин наҳб-у ғэрат
аларға баҳр-үза бу-дур тижэрат (х, 193 а);*

Кейинчалик бу замон формасининг маъноси ўзгариб, ҳозирги ўзбек тилида «келаси замон гумон феъли»га айланган. Навоий тилидаги ҳозирги-келаси замон формасининг ишлатилиш ўрни билан боғлиқ бўлган хусусиятларни ҳам бор. Бу форма Навоий тилида шарт аниқловчи ва пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, ҳозирги шарт майли, *-ган* сифатдоши ва *-гач* равишдоши ўрнида ишлатилади. Қуйидаги гапда *чэкарсиз* ҳозирги ўзбек тилидаги «чекаётган» ўрнида ишлатилган:

бу меҳнат-ким чэкарсиз рэзин айтиң.

Мана бу байтдаги *қилур-сиз* ҳозирги «қилсангиз» ўрнида қўлланган:

*дэди: эмди қилиң нэ-ким, қилур-сиз,
асар-сиз, гар чапар-сиз, сиз билур-сиз (х, 211 б)*

Тубандаги *күйдүрүрлар* «куйдиргач» ўрнида ишлатилган:

*уруп от, кэмани чун күйдүрүрлар,
тамэмий кэма аҳлин өлтүрүрлар (х, 193 а).*

Ҳозирги замон. Навоий тилида маъно жиҳатдан ҳозирги — *-япти* ва *-ётир* формаларига тўғри келадиган ҳозирги замон *-а(-й)* равишдошидан боғлама билан ясалади ва қуйидагича тусланади:

негиз ундош билан тугаганда

бирлиги	кўплиги
I шахс -а(-дур)-мэн	-а(-дур)-биз
II шахс -а(-дур)-сэн	-а(-дур)-сиз
III шахс -а(-дур)	-а(-дур)лар

негиз унли билан тугаганда

I шахс -й(-дур)-мэн	-й(-дур)-биз
II шахс -й(-дур)-сэн	-й(-дур)-сиз
III шахс -й(-дур)	-й(-дур)лар

Мисоллар:

...бу нафас-ким, бара-дур-мэн зали:л
навбат-и шэхий мэңа кос-и раҳи:л (х, 38 а);

иккисини сэңа тапшура-мэн
туфрағ-ара танни йашура-мэн (х, 77 б);

зулмаң эмас эрди халэйиққа кам
ким қила-дур-сэн ани өзүңа ҳам (х, 19 а);

Навэйий хэма-дэк тартип узун тил
нэ дэй-сэн, эхир, өз ҳаддиңни билгил (х, 162 а);

йуй-сэн илик қаниңа йағни:-ки нэ
қасд эта-сэн жэниңа йағни:-ки нэ (х, 22 б);

шиканж-и туррасидин-ким гириҳ йазилмай-дур
бинафша-йи:-турур, аммэ ҳануз ачилмай-дур
(Санглох, 6 ч).

Баъзан, жуда кам бўлса-да, учинчи шахсда ҳам
дур тушнб қолишн мумкин:

учи қатра судин тапп чэшни
не таң гар т э ш а қатра су ташни (Санглох., 6).

Бу байтдаги тэша аслида тэша-дурдир. Бу форма-
нинг бундай қўлланиши ҳозирги татар тили учун нор-
мал ҳолатдир.

Навой тилидаги бу форма ҳозирги ўзбек тилида ҳо-
зирги келаси замон (-аман, -асан, -ади...) формасига ай-
ланган.

-ман(ам) ф о р м а с и. Навойнинг назмий асарлари-
да ҳозирги-келаси замоннинг биринчи шахс бирлик бў-
лишсиз формаси -ман(ам) формаси билан ҳам ясаллади:

дэди: дардимға гар давэ көрман,
буйла зулм-э сэңа равэ кө р м а н (х, 123 а);

чу хуйи нэзүк эрүр, тапманам илэжин аниң
қашиға барғали ҳар-нэча чэра а й л а р - м э н
(Санглох, 9)⁷⁷.

-ман формаси ҳозир туркман тилига хос формадир⁷⁸.
«Абушқа» луғатида бу форманинг иккинчи шахс бир-
лиги -маң ҳам келтирилади⁷⁹.

Келаси замон. Навой тилида келаси замон -ғай,

⁷⁷ Ҳамза ўрнида ё бўлиши керак.

⁷⁸ Боровков А. К. Алишер Навои как основоположник уз-
бекского литературного языка. Алишер Навои. М.—Л., 1946, с. 109—
110.

⁷⁹ Қаралсин: Боровков А. К. Мазкур китоб, 110—111-бетлар.

-қай, -гай, -кай аффикси билан ясалади⁸⁰. Шеърда вазн талаби билан биринчи ва иккинчи шахсларда «й» товуши тушиб қолиши ҳам мумкин. *-гай* варианты ёзувда ғайну алифу ё билан ифодаланиб, унли ёки жарангли ундош («ғ» мустасно) билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

бағланғай (сс, 185)

қилғай (сс, 72)

болғай (сс, 20)

болмағай (сс, 186)

урғай (х, 27 а)

савурғай (х, 27 а)

-қай варианты ёзувда қофу алифу ё билан ифодаланиб жарангсиз ундош билан тугаган қаттиқ негизларга қўшилади:

учқай (сс, 17)

йаққай (х, 28 б)

йарутқай (х, 167 а)

тутқай (х, 167 а)

-гай варианты кофу алифу ё билан ифодаланиб, унли ёки жарангсиз ундош («г» мустасно) билан тугаган юмшоқ негизларга қўшилади:

көрмагай (х, 17 б)

эшитмагай (х, 17 б)

айлагай (х, 17 б)

билгай (х, 17 б)

-кай варианты ҳам ёзувда кофу алифу ё билан ифодаланади:

кэткай (сс, 166)

эткай (сс, 9)

йэткай (сс, 9)

түшкай (х, 189 б)

Бу замон формасининг тусланиш парадигмаси қуйидагича:

бирлиги

қўплиги

I шахс $\frac{-\text{Ғ}(\text{Қ})}{-\text{Ғ}(-\text{Қ})}$ а (й) — мэн

$\frac{-\text{Ғ}(-\text{Қ})}{-\text{Ғ}(-\text{Қ})}$ а (й) — биз

⁸⁰ Ш чербак А. М. Бу формани «ноаниқ» келаси замон деб атайди (Грамматика, с. 166).

II шахс $\frac{-\text{F}(-\text{Қ})}{-\text{Г}(-\text{К})}$ а (й) — сён $\frac{-\text{F}(-\text{Қ})}{-\text{Г}(-\text{К})}$ а (й) — сиз

III шахс $\frac{-\text{F}(-\text{Қ})}{-\text{Г}(\text{К})}$ ай $\frac{-\text{F}(-\text{Қ})}{-\text{Г}(\text{К})}$ айлар

Мисоллар:

*көзүм нэ навъ түшкай шахъ көзига
нэтип баққай-мэн ул дам эл йүзига (х, 189 б);*

*мэңа Чи:н аҳли нэ қилмиш йаманлиқ
ки бу навъ олға-мэн бариға қанлиқ (х, 189 б);*

нэ йаңлиғ дэга-биз бу сөз жавэбин (х, 208 а);

*чун ҳашам-у хайлдин айрилға-сэн
дэ-ки бу аъмэл-ила нэ қилға-сэн (х, 19 б);*

қойға-сэн анда оң айағ илгари (х, 17 а);

*дафъ-и ранж-и мижэз қилғай-сиз
маразиға илэж қилғай-сиз (сс, 72);*

*мор-и мажруҳға нэ иш йэткай
ким ани пи:л пэймэл эткай (сс, 9)⁸¹;*

*көкка туфрағини йэтүргайлар,
туфрағ-ичра танин итүргайлар (сс, 6).*

Мисоллардан кўриниб турибдики, бу форма Навоий тилида нутқ пайтидан кейин бажариладиган иш-ҳаракатини билдиради. Бироқ Навоий тилида келаси замоннинг *-ғай* (*-қай/-гай/-кай*) формаси истак билдириши ҳам мумкин:

*қара тилни дэмактин бир замэн чэк
дэсаң-ким бармағай башиң қалам-тэк (х, 162 а)*

Бу байтдаги *бармағай* ҳозирги ўзбек тилидаги *кетмасин* ўрнида ишлатилган.

Қатъий келаси замон. Бу замон *-ғу, -қу, -ғү, -қү* аффикси билан ясалади. Бу аффикснинг ҳам негизга қўшилиш тартиби *-ғай, -қай, -гай, -кай* аффиксиники сингаридир. Бу замон формасида шахс-сон кўрсаткичи сифатида эгаллик аффикслари ишлатилади. Қатъий келаси замоннинг биринчи шахс бирлик формасида феъл негизига *-ғум, -қум, -ғүм, -қүм* қўшиб ясалади (баъзан ҳамма шахсларда *дур(ур)* ҳам қўшилиши мумкин):

*көзига айтибан афсэна қайғу
ки бир күн иккисидин алғум уйқу (х, 171 а);*

⁸¹ Уртада *ё* бўлиши керак.

*йумур барча таҳэшийдин көзүмни,
ул эфатларға урғум-дур өзүмни (х, 179 б);*

*алип башим дэмай эбэд-ила чол
хамул мақсад-сари тутқум йол (х, 179 б);*

*агар шаҳ сурмаса зулм-у итэбин,
нэ бэргүм тэңрига эхир жавэбин (х, 189 б);*

дэди: ишқ-ичра қатлиң ҳукм эткүм,

дэди: ишқида мақсудимға йэткүм.

Биринчи шахс кўплик формасида *-ғумиз, -қумиз, -гүмиз, -күмиз* қўшилади:

*андақ дағи-болмасун аңа фаҳм
ким кэйнидин эткүмиз-дурур ваҳм,
разм айласа, азм қилғумиз-дур
азм айласа, разм қилғумиз-дур (х, 75 б).*

Иккинчи шахс бирлигида *-ғуң, -қуң, -гүң, -күң* аф-
фикси қўшилади:

*ғунча-киби хурдани қилма түгүн
таңла чу сачқуң нэ-ки түгдүң бүгүн (х, 22 б);*

...қалғуң жаҳэн мүлкида көп йил (х, 187 а);

...өлтүргүң-дурур бу аждаҳэни (х, 182 б);

*йанип мундин-ки Чи:н шаҳрига йэткүң,
хамул көзгүни көрмак майли эткүң... (х, 188 а).*

Иккинчи шахс кўплигида *-ғуңуз, -қуңуз, -гүңуз, -кү-
муз* қўшилади:

*қабрға чун башлағуңуз-дур йолум
наъш йанидин чиқариң бир қолум (х, 38 а);*

*тилабан ул ҳужаста иншэни
лэт аллида тапқуңуз ани (сс, 105).*

Учинчи шахс бирлик формасида *-ғуси, -қуси -гүси, -кү-
суси* қўшилади:

*қатлиңа Баҳрэм-и фалак нэгаҳэн
ти:ғ чэкип алғуси ганж-и ниҳэн (х, 22 б);*

*ани көрганда көзгү-дэк жамэлин
сэңа аңлатқуси-дур көзгү ҳэлин (х, 181 б);*

*көрүп көзгүда нэ-ким көргүси-дур
ки даврон бошиға кэлтүргүси-дур (х, 181 б);*

*йана ҳар-кэча бақсаң, көрмагүң ҳэч,
ишиң сарриштасиға түшкүси нэч (х, 188 а).*

Бу замоннинг бўлишсиз формаси асосан феълнинг бўлишсиз негиздан ясалса ҳам, баъзан *йоқ* сўзи билан ҳам ифодаланishi мумкин:

тилап мунда тапқуңуз йоқ-тур,
тапишур йэримиз ватан-оқ-тур (х, 120 а).

Бу замон формаси мисоллардан кўриниб туришича, келасида бажарилиши аниқ бўлган иш-ҳаракатни билдиради. Унинг тусланиш парадигмаси қуйндагичадир:

бирлиги	кўплиги
I шахс $\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ м (дур) ур)	$\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ миз (-дур/ур)
II шахс $\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ н (дур/уру)	$\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ нуз (-дур/ур)
III шахс $\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ си (-дур/ур)	$\frac{-ғу (-қу)}{-ғү (-кү)}$ си (дур/лар)

Демак, Навоий тилидаги замон формалари қуйидаги хусусиятларга эга экан:

1) Навоий тилида ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан формалар бор.

2) Навоий тилида ўзбек тилидан бошқа туркий тилларда ҳозир ҳам мавжуд бўлган формалар бор.

3) Навоий тилидаги тусловчилар сингармонистик вариантларга эга ва баъзи тусловчилар ҳозир фонетик ўзгаришларга учраган.

4) Навоий тилидаги баъзи формаларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги маъноси ўзгарган.

5) Замон формалари Навоий тилида ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайдиган ўринларда ҳам ишлатилади.

Ш а р т-и с т а к м а й л и

Шарт-истак майли *-са* аффикси билан ясалиб, қуйидагича тусланади:

бирлиги	кўплиги
I шахс -сам	-сақ/-сак
II шахс -саң	-саңиз
III шахс -са	-салар

қойсам (сс, 183), *этсам* (х, 56 б), *олтурсақ* (Санглох, 13), *этсак*, *олтурсаң* (Санглох, 13) *эрсаңиз*, *олсаңиз*

(сс, 11), *болмаса* (сс, 167), *болса, дэса* (сс, 209), *тапса* (сс, 186), *йэтса* (сс, 181), *болсалар, тутсалар* (сс, 209) каби.

Шарт-истак майли формаси шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, асосий иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт бўлган иш-ҳаракатни билдиради:

*болса табъ-ичра хилттин иллат;
мэддий болса ҳар-нэчүк заҳмат,
бизга иш-тур аңа илэж этмак,
тиб-ила сихҳат-и мижэз этмак* (сс, 72).

Шарт-истак майли формаси шарт эргаш гапнинг кесими бўлмаганда истак, орзу маъноларини билдиради:

*бэғини рийэз-и хуррам этсам,
шаҳрини савэд-и аъзам этсам,
бу навъ эди дэйиман хайэлим
тэ болди қазэдин ул мажэлим* (х, 56 б).

Тилак майли

Навоий тилида қуйидаги истак майли формалари бор:

-*ай(ин)* формаси. Бу тилак майлининг биринчи шахс бирлик формасидир.

*таң қуши чун-бэрди пайэм-и сабуҳ
нош этайин бир ики жэм-и сабуҳ
субҳ сафэлиқ майдидин маст олай
таң қушиға нэлада ҳамдаст олай* (х, 11 б).

-(*а*)ли формаси. Бу тилак майлининг биринчи шахс кўплик формасидир:

*си:м үнидин ваҳш-у сибэз этса рам
муңа сахэ ат қойали йэ карам* (х, 22 а).

*дуьэ айла-ким фазл-у дэниш эли
ҳам-эйин дэсун биз-ҳам эйин дэли* (х, 325 а).

-*ғур, -қур, -гүр, -күр* формаси. Бу тилак майлининг учинчи шахс бирлик формасидир⁸²:

*дэр-мэн айлай сурма бир-сэхибназарниң гардини
эҳ-ким, уйғанмағур бахтим көз ачмас уйқудин*
(Санглох, 7).

Келаси замон формаси -*ғай, -қай, -гай, -кай* ҳам

⁸² Қиёслансин: Щербак А. М. Грамматика, с. 151.

юқорида кўриб ўтганимиздек, тилак ва истак маъноларини ифодалаши мумкин.

Кўмакчи феъллар

Навой тилида ҳозирги ўзбек тилидаги кўмакчи феълларнинг деярли ҳаммаси ишлатилади. Бундан ташқари, Навой тилида *кэлмак* феъли ҳам *бўлмоқ* ва *эмоқ* маъноларида кўмакчи феъл ва ҳатто боғлама сифатида ҳам ишлатилади:

*гулшан-э кэлди жисм-и инсэний
нутқ аниқ булбул-и хушалхэни* (х, 102 б);

*сөз-ки жэн гүлшанида кэлди насим
бал көңүл баҳри ичра дурр-и йати:м* (х, 102 б);

*маснавий-ким бурун дэдим ани
сөзда кэлди васи:ъ майдэни* (х, 103 а);

*элга жэн бэргали давэти аниқ
кэлибан чашма-йи ҳайэти аниқ* (х, 103 а).

Навой тилида *тапмақ* феъли ҳам кўмакчи феъл вазифасида келади:

*көк тапип сайр-у йэр сүкүн сэндин
бири саркаш, бири нигун сэндин* (х, 98 б).

Навой тилида *түшмак* феъли ҳам кўмакчи феъл вазифасида келиб, *болмақ* феълнинг синоними сифатида ишлатилади:

*йол нэча түз йолчиға мақсад қари:б
хамлиғидин түшса йирақ йоқ ажи:б* (х, 30 а).

Феъл ясалиши

Навой тилидаги феъл ясовчи аффикслардан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш керак:

-(а)р а ф ф и к с и. Бу аффикс сифатдан феъл ясади ва предметнинг шу аффикс қўшилган сўзни билдирган сифат тусини олганини билдиради:

*бу навъ қара күн-ичра қарип
йаъники қара күнүм ақарип* (х, 53 б).

Бу аффикс ҳозирги ўзбек тилида баъзи ўринларда -а(й) шаклини олиб, икки аффиксга айланган. Қиёслансин *оқармоқ*, *кўкармоқ*, *қораймоқ*, *сарғаймоқ*.

Навой тилида эса бу аффикс фақат -(а)р тарзида

ишлатилади: қораймоқ, сарғаймоқ каби феълларда ҳам й ўрнида р келади:

*тун анбари зулфини қарартип,
«мэзэг» көзига сурма тартип (х, 55 б);
йүзүм сарғартибан нэмам қараси
қарартип нэmani хэмам қараси (х, 162 а).*

-ра а ф ф и к с и. Бу аффикс Навоий тилида отдан феъл ясайди,

муң (қайғи) — муңрамақ⁸³ (қайғирмоқ); тэлба — тэлбаремақ⁸⁴ (телба бўлмоқ).

Маҳдийхон бу аффиксининг форс сўзларига ҳам қўшилишини айтиб, *гандармақ* (сасимоқ)ни мисолга келтиради⁸⁵.

-да а ф ф и к с и. Бу аффикс -ла аффиксининг бир варианты бўлиб, отдан феъл ясайди:

*йолдаса бу йолда Низэмий йолум
қолдаса Хусрав-била Жэмий қолум (х, 8 б).*

Бу аффикс ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур сўзларда ҳам -ла шаклида ишлатилади, бироқ жиловчи шеваларда Навоийдагидек қўлланади.

-ла а ф ф и к с и. Эски ўзбек тилида ҳам, ҳозиргидек, отдан феъл ясовчи бу аффиксининг Навоий тилида форс сўзларига қўшилиши диққатга сазовордир. Маҳдийхон бунга «Насойиму-л-муҳаббат»дан *гумэрла* (тайинла) ва *гузэрла* (адо эт) феълларини мисолга келтиради⁸⁶: *устэди Абу Умар ибни Усмэн Маккий ани қарғади-ким: илэхий биравни аңа гумэрла-ким, аниң айағин кэскай-у дэрға тартқай; бир-күн нэмэз-и пэши:нни гузэрлади-йу башин мураққаъға тартти, чун назар қилдук, өтүп эрди.*

-қар а ф ф и к с и. Бу аффикс ҳам отдан феъл ясайди:

*тағ-ила түзни түн-у күн башқарип,
хайлни йол ақбасидин өткарип (х, 20 а).*

Бу аффикс *қармақ* (аралаштирмоқ) феълидан келиб чиққан -даш аффикси. Отдан феъл ясайди:

*тахт-үза тутти йэр бут-и гулрух
аңа йандашти хэжа-йи фаррух (сс, 164).*

Бу аффикс -да ясовчиси ва биргалик нисбати аф-

⁸³ Санглох, 3.

⁸⁴ Уша ерда.

⁸⁵ Уша ерда.

⁸⁶ Уша ерда.

фикси *ш* нинг қўшилишидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир,

А. М. Шчербак феъл ясовчилар орасида *-на/-на* аффиксини ҳам кўрсатиб, *ойна* феълни мисолга келтиради⁸⁷. Бироқ *ойна* феъли ойун сўздан *а* аффикси билан ясалган феълдир.

Рашиш

Навоий тилида ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан рашишлар бор. Масалан, *басэ, асру, бурна, таңла* каби рашишлар шулар жумласидандир. *баси* рашиши ўзбек тилига тожик тилидан ўтган бўлиб, «беҳад», «кўп» ва «жуда» маъноларида ишлатилади:

айлади аврэқ мунаққаш басэ
нақиш-и рақас айлади дилкаш басэ (х, 14 б).

Бу байтнинг биринчи мисраида *басэ* «беҳад», «кўп» деган маънода, иккинчисида эса *жуда* деган маънода қўлланган.

Бу сўз *бас* (етар) сўзининг ноаниқлик юкломаси э билан қўшилиши натижасида ҳосил бўлган бўлиб, асл луғавий маъноси *етарли даражада*дир.

асру рашиши туркий бўлиб, *басэ* нинг синонимидир:

гарчи муҳлик-турур фирэқ асру,
лэқ бу йол эрүр йирақ асру (сс, 186).

Навоий тилида *кэйин* сўзи рашиш каби қўлланади:

айлади ҳайрэн ани бу вэқиға
бақса кэйин, көрди, кэлүр рэбиға (х, 18 а).

Бу ерда *кэйин* орқага маъносидадир.

Ҳозирги *дэйимэ, аввалэ* каби рашишлардаги э Навоий тилида *-ан дэйиман, аввалан* шаклига эга. Араб имлосида бу каби сўзлардаги *-ан* алиф ҳарфи устига танвин фатҳа ҳаракати қўйиб ифодаланади. Китобларда бошқа ҳаракатлар каби танвин фатҳа ҳам кўпинча тушириб қолдирилади. Лекин бу ҳаракатнинг тушиб қолишига қарамасдан, алиф *-э* эмас *-ан* деб, масалан, *дэйиман* деб *аввалан* деб ўқилган⁸⁸. Бу сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида *дэйимэ* ва *аввалэ* шаклини олиши мазкур сўзларни танвинсиз ўқиш натижасида вужудга келгандир.

⁸⁷ Шчербак А. М. Грамматика, с. 184.

⁸⁸ Лекин араб тилида гап ёки жумла ва мисра охирида «-ан» ни «о» ўқиш қондаси бор.

Демак, тилда сўзларнинг шакли график сабабларга кўра ҳам ўзгариши мумкин экан.

Равишларнинг ясалишига келганимизда, Навоий тилида равишлар такрор йўли билан кўп ясалади. Масалан, қуйидаги байтларда отни такрорлаш йўли билан равиш ясалган:

*бар эрди чу кирдим⁸⁹ анда бэбок
элам-элам жавоҳир-и нэж (х, 57 а);*

*бахт айтти-ким этак, қойун ач
шаҳ баши ўза авуч-авуч сач (х, 57 б).*

Навоий тилидаги сўзларни тожикча кўмакчилар билан такрорлаш билан ҳам равиш ясалади. Масалан, қуйидаги байтда дамбадам равишида ба(-га) кўмакчиси иштирок қилган:

*ҳэлим шарҳи-ким бас узун-дур
бу турфа-ки дамбадам фузун-дур (х, 53 б).*

Мана бу байтда эса ҳарф сўзини бар (узра) кўмакчиси билан такрорлаб равиш ясалган:

*умр этмай илм касбиға сарф,
бақмай варақ ўзра ҳарфбарҳарф (х, 57 б).*

Навоий тилида пайт билдирувчи отларни арабча фабоғловчиси билан такрорлаб ясалган равишлар ҳам бор: ул сўзатан-фасўзатан⁹⁰ ишида исиграқ болғай-у лаҳзатан-фалаҳзатан⁹¹ қилмишида қизикрақ болғай (МҚ, 68—69).

Навоий асарларида баъзи бир араб кўмакчилари ҳам араб сўзларига префикс каби қўшилиб равиш ясади. Бундай кўмакчилар қўшилган сўзлар ал кўмакчиси олади. Масалан, «Маҳбубу-л-қулуб»да қуйидаги араб кўмакчиларининг равиш ясаганини кўрамиз:

ала кўмакчиси. Бу кўмакчи маъно жиҳатдан ўзбек тилидаги ўрин-пайт келишиги қўшимчаси -да га тенг бўлиб, савия ва давом сўзларидан равиш ясаганини кўриш мумкин: *махкамаси маҳзан-и улум-и шаръийа ҳукм қилурда эинэ-ву бэгэна аңа алассавийа⁹²* (МҚ,

⁸⁹ «Хамса»нинг академик нашрида *кездим* деб берилган (351).

⁹⁰ Соатма-соат (аста-секин).

⁹¹ Лаҳзама-лаҳза (бир-бир).

⁹² Алассавия — бундай. «ал» тилолди ундошларидан олдин келганда л товуши регрессив ассимиляцияга учрайди.

21—22); *хилватқа улфат-тур аладдавэм*⁹³ *узлатқа му-дэвамат-тур мэлкалэм* (МҚ, 69).

маъа кўмакчиси. Бу кўмакчи маъно жиҳатдан ўзбекча билан кўмакчисига тўғри келади. Қуйидаги жумлада *маъа кўмакчисининг қасд сўзидан* равиш ясаганини кўрамиз: *чун маъалқасд*⁹⁴ *эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър дэмас* (МҚ, 26).

би кўмакчиси. Бу кўмакчининг маъноси ўзбекча билан кўмакчиси ва *-да қўшимчасининг маъносига* тўғри келади. Қуйида *би кўмакчисининг кулл* (бутун) ва зот сўзларидан равиш ясаганини кўрамиз: *чун өз ризэ-син билкулл*⁹⁵ *фанэ отиға атти...* (МҚ, 88); *фаҳму ид-рокдин алар зэти эрий ақл-у инсэфсиз биззэт*⁹⁶ *бари* (МҚ, 19).

фи кўмакчиси. Бу кўмакчи маъно жиҳатдан ўзбекча ўрин-пайт келишиги қўшимчаси *-да га тўғри* келади. Тубанда *фи кўмакчисининг ҳэл сўзидан* равиш ясаганини кўрамиз: *эташгэх оти қирақтин нафъ йэткүрүр, ичига түшганни филҳэл*⁹⁷ *күйдүрүр* (МҚ, 130).

Инкор кўмакчиси лэ. Бу кўмакчининг маъноси ўзбекча *-сиз ва -ма* аффиксларининг маъносига тўғри келади. Қуйидаги гапда *лэ кўмакчиси журға* (қултум) сўзидан равиш ясаганини кўрамиз: *бу завқ қадаҳлари-дин лэжурға*⁹⁸ *тартардин осанмағай*⁹⁹ (МҚ, 69).

ЕРДАМЧИ СЎЗЛАР

Ердамчи сўзлар бўлимида ҳам биз, иложи борича, мавжуд илмий асарларда баён қилинган масалаларга тўхтаб ўтирмасдан, Навоий тилига хос ва кам ёритилган ёки мунозарали бўлган масалаларгагина қисқача тўхтаб ўтамиз.

Боғловчилар

У боғловчиси. Ўзбек классик адабиёти асарларини рус графикаси асосидаги ўзбек алифбесидан нашр этишда *у* боғловчисини ва боғловчиси билан қориштириб юбориш ҳолати тез-тез учраб туради. Бунга мисол

⁹³ Аладдавом — доим.

⁹⁴ Маъалқасд — қасдан. Бу гапда «маъалқасд» равиши отлашгандир.

⁹⁵ Билкулл — бутунлай.

⁹⁶ Биззот — зотан.

⁹⁷ Филҳол — дарров.

⁹⁸ Ложурға — тўхтовсиз.

⁹⁹ Осанмоқ — қайтмоқ.

тариқасида Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асарининг янги алифбеда нашр этилган нусхасидан қуйидаги парчани олиб кўрайлик:

«Андоқ маълум бўлурки, турк сорттин тез фаҳмроқ ва баланд идрокрок ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлбтур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқроқ ва камол ва фазл фикратида амийроқ зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур»¹⁰⁰.

Бу ерда *у* боғловчиси келиши лозим бўлган ўринларда ҳам *ва* боғловчиси берилган. Буни қуйидагича кўчириш керак эди:

«Андоқ маълум бўлурки: турк сорттин тез фаҳмроғу баланд идрокрок ва хилқати софроғу покроқ махлуқ бўлбтур ва сорт туркдин тааққулу илмда дақиқроқ ва камолу фазл фикратида амиқроқ зуҳур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқу сафову туз ниятидин ва сортларнинг илму фунуну ҳикматидин зоҳир дурур».

Демак, *ва* ҳамда *у* боғловчиларининг ишлатилишида маълум бир тартиб бор эканки, буни билиш жуда зарурдир.

У боғловчиси, шунингдек *ва* боғловчиси ҳам Урхун ёзуви обидаларида учрамайди.

Урхун ёдгорликларида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида *ва* ёки *у* боғловчиси ишлатиладиган уюшиқ бўлаклар ва жуфт сўзларда *...ли* (лы... ли) *лы* аффикси ишлатилади: *adyrly tonurly art ūrā sogušmuš ārmēš armiš aduruq jarylmyš tonuruq a зуру synmyš tir*¹⁰¹ (яъни: Айиқ ва (билан) тўнғиз давон устида уришган экан, айиқнинг қорни ёрилипти, тўнғизнинг озиги синипти).

Бу ерда уюшиқ эга орасида боғловчи берилмасдан, улар орасидаги боғланиш «...лы...лы» (адығлы, тонғызлы) аффикси орқали ифода қилинган¹⁰².

XI асрда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу биллик» асарида¹⁰³ энди «...ли ...лы» билан бирга худди

¹⁰⁰ Алишер Навоий. Танланган асарлар. 3-том, Тошкент, 1948, 176-бет.

¹⁰¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 80.

¹⁰² «...ли ...ли» шу кунларда ҳам ўзбек тилининг Андижон шевасида (акали, укали) ва туркий тиллардан татар тилида ҳам учрайди (атали, уллы).

¹⁰³ «...ли, ...лы» «Тафсир»да ҳам учрайди: Боровков А. К. Из материалов для истории узбекского языка. Тюркологический сборник, № 1, М.—Л., 1951, стр. 77.

шу маънода *у* боғловчисининг ишлатилганини ҳамда булардан бошқачароқ вазифада *ва* боғловчисидан ҳам фойдаланганини кўрамиз:

ҳамд-у сипэ ва миннат-у өгди тәңри аzza ва жал-лақа, түгәл қудратлиғ пәдшәх йәрли көкли йаратған, қамуғ тынлиғларға (жонлиларға — авт.) розий берған...

Келиб чиқиш нуқтаи назаридан *ва* боғловчиси арабчадир.

У боғловчиси тожикча бўлиб, тарихан қадимги форс тилидаги *ута* бириктирувчи боғловчисига бориб тақалади¹⁰⁴. Қадимги форс тилидаги бу *ута* боғловчиси тилнинг кейинги тараққиёт босқичларида ихчамлашиб, *у* шаклини олган. Сўнгра бу боғловчи тожик классик адабиёти асарлари тилидан тахминан X—XI асрларда ўзбек тилига ҳам ўтиб *...ли* (лы *...ли*) *лы* нинг синоними сифатида ишлатилади ва Навоий даврига келиб, адабий тилдан «*...ли* (*лы ...ли*) *лы*»ни сиқиб чиқаради. Навоий тилида *у* боғловчиси талаффуз жиҳатидан *у*, *ву*, *йу* каби вариантларга эга бўлиб, қуйидаги вазифаларда келади:

1. Жуфт сўз таркибидаги сўзларни бир-бирига бириктириб келади. Масалан:

қайанға-ким йўзландилар, аларға йанмақ, йоқ, кэча-йу күндүз тағофул уйқусидин уйғанмақ йоқ (МҚ, 19); *йасағлиқ дэған қара чэриг йаъжуж-у маъжуж хайлиға шари:к*¹⁰⁵ (МҚ, 18).

2. Гапнинг уюшиқ бўлакларини бир-бирига боғлаб келади. Масалан, қуйидаги гапда *у* боғловчиси уюшган эгаларни бир-бирига боғлаб келмоқда:

*өза мулкниң*¹⁰⁶ *руъэйэ-у халқи аниң арзусида ва йана кишвар мазлумлари аниң адл дуэси гуфтуғосида* (МҚ, 10).

Қуйидаги гапда эса, *у* боғловчиси уюшиқ кесимларни бир-бирига боғлаб келганини кўрамиз:

өз ншэйисти өз алида хоб ва эл маъқули аңа мардуд-у маъйуб (МҚ, 12—13).

Тубандаги гапда *у* боғловчиси уюшган тўлдирувчиларни бир-бирига боғлаб келмоқда: *акэбир-у ашрэфни миҳмэн йүзидин таъзи:м қилдим*¹⁰⁷ (МҚ, 6).

¹⁰⁴ Немисча *und* ва инглизча *and* боғловчилари ҳам *у* < *ута* билан ўзакдошдир.

¹⁰⁵ Ҳозирги «шерик» сўзи *у* даврда *шари:к* бўлган.

¹⁰⁶ Китобда бу сўз (фалакнинг) ёзилган. Бизнингча, аслида (мулкнинг) бўлган бўлиб, матбаа хатосига учраган бўлса керак.

¹⁰⁷ Навоий тилида «таъзим қилмоқ» феъли «улуғламоқ» феълига синонимдир. Шунинг учун бу ерда бу феъл бошқараётган тўлдирувчилар (акобир, ашроф) тушум келишигида берилган.

Мана бу гапда эса у боғловчиси уюшган аниқловчиларни бир-бирига боғлаб келади: *ачлар ғизси базл-у атэси хэнидин, йаланғачлар либэси хизэна-йи лутф-у ихсэнидин* (МК, 10).

Қуйида у боғловчиси уюшган ҳолни бир-бирига боғлаб келган:

агар саъйиға йараша алур хайэли болғай, ата мирэси-йу ана сүти-дэк ҳалэли болғай (МК, 18-бет).

3. у боғловчиси яна шахс ёки предмет (кенг маънода) номлари ёки сўзлар бирма-бир санаб ўтилганда ишлатилади:

Иана жамъи-ҳам бэр-дурлар-ким, мажэз тари:қи адэси алар назмиға ғалиб ва алар бу шэваға (услугба) көпрак рэғибдурлар. Андэқким: Камэл-и Исфахэний-у Хэқэний-и Ширвэний-у Хэжу-йи Кэрмэний-у Мавлэнэ Жалэлиддин-у Хэжа-йи Камэлу Захи:р-у Абдулвэсиэ-у Аси:р-у Салмэн Сэважий-у Нэсир-и Бухэрий-у Кэтиб-и Нишэпурий-у Шэҳий-и Сабзавэрий (МК, 28).

Навой тилида санаб ўтилган ҳолларда ва яна шеър ўртасида доим у боғловчиси ишлатилади, ва боғловчиси Навой тилида қуйидаги вазифаларга эга:

1. ва боғловчиси бир гап тамом бўлиб, иккинчи гап бошланганини билдиради:

...бир ав ҳангэмаси ғавғэсида ва чапмағ-у атмақ орасида Хисрав-и Парви:эниқ сарафрэзлиқ тэжидин гавҳар-и эбдэр-у дурр-и шэҳвэр үзүлүп, йэрга түшти ва ав иштиғэлидин аңа ҳеч кишига хабар болмади (МК, 82).

2. ва боғловчиси қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади: *көп эранлар бу ишни шитэр этип-турлар ва бу сүлүк-била куллий мақэсидға йэтип-турлар* (МК, 18).

3. ва боғловчиси яна у боғловчиси бор жуфт сўзларни ҳамда у боғловчиси билан боғланган синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчи гуруҳга боғлаш хизматини ҳам ўтайди: *бар-у йоқ ва йоғ-у бар аниқ ихсэнидин ум:двэр* (МК, 2).

лэкин боғловчиси. Бу боғловчи маъно ва ишлатилиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тилидаги *шу* боғловчидан фарқ қилмай, фақат шакл жиҳатидан фарқ қилади. Навой тилида бу боғловчи *лэкин* дан ташқари *валэкин, валэк, валэ, лэк* шакллари ҳам эга: *валэкин* (х, 163 б), *лэкин* (сс, 17), *валэ* (х, 163 б), *лэк* (сс, 16).

Навой тилида *дағи* юкламаси ҳам бириктирувчи

боғловчи вазифасида келиши мумкин: *мэн дағи-йўз миң мэн-и саргашта-дэк...* (х, 16 б).

Бу ерда дағи «ва» маъносида келган. Бу сўз бу хилда боғловчи вазифасида келганда проклитикага айланади.

ки(м) боғловчиси. Ўзбек тилида *ки(м)* боғловчиси ўзига хос хусусиятлари билан бошқа боғловчилардан ажралиб туради. Унинг ишлатилиш доираси кенг бўлиб, синтактик функцияси жуда хилма-хилдир. *ки* боғловчиси форс ва тожик тилларида ҳам мавжуд бўлиб, синтактик функциясига кўра ўзбек тилидаги *ки(м)* боғловчисидан кам фарқ қилади.

ки боғловчиси дарийда (тожик классик адабиёти асарлари тилида) талаффуз жиҳатдан худди шу кўринишда учрайди. Паҳлавий тилидаги боғловчи ҳамда ўрин равиши ҳисобланган *ки* вақт равиши *-ку* ва нисбий юклама *ки* — ҳар уч форма дарийга келиб ўз маъноларини сақлаган ҳолда бирикиб, *ки* тусини олганлар. Ўзбек тилига дарийдаги ана шу *-ки* формаси ўзлашган.

ким формаси эса уйғур ёзуви билан ёзилган (проф. С. Е. Маловнинг фикрича, V асрга оид бўлган) ёдгорликда ҳам учрайди. Аммо у вақтларда *-ким* формасининг ишлатилиш доираси жуда тор бўлган.

ки, ким формалари ўз урғусига эга бўлмай, ўзидан олдин келган сўзга қўшиб талаффуз этилади. Шунинг учун ёзувда ҳозирги вақтда ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзилади. Араб алфавити билан ёзилган тарихий ёдгорликларда эса *-ки, -ким* ўзидан олдин келган сўзга қўшиб ҳам ёзилган, айрим ҳам ёзилган.

Навоий тилида *ки(м)* боғловчисининг ишлатилиш доираси жуда кенгдир. Бошқа ўзбек классик адабиёти асарларида бўлгани каби Навоий асарларида ҳам бу боғловчи бошқа гапга эргашиб, гапларнинг деярлик ҳамма турларини боғлаб келади.

Навоий тилида *ки(м)* боғловчиси тўлдирувчи эргаш гапнинг ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдиган шундай бир типини ҳосил қиладики, унда бош гапнинг кесими субъектнинг хоҳишини, талабини билдирганда ҳозирги замон ўзбек тилида тўлдирувчи орқали ифода қилинадиган объект тўлдирувчи эргаш гап билан берилади:

назкар-ки, валийнэъматтин ризйат көргай ва бэг-у махдумидин тарбийат-у инзйат көргай, эрлиг-у инсэнийат ул-дурким, мукэбаласида қуллуғ-у хидматкэрлик балки йакжиҳатлиғ-у жэнсипэрлиқ қилғай ва тилагай-

ким, аңа жән фидэ эткай, тэ шафқати ҳуқуқин адэ эткай (МК, 53).

Бош гапга -ки(м) боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек тилидагидан фарқ қиладиган томонлари бор. Ҳозирги замон ўзбек тилида бош гапга *ки(м)* боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гап бош гапнинг эгасини аниқлаб келмайди. Мазкур асарда эса биз бу ҳолни жуда кўп учратамиз. Ундан ташқари ҳозирги замон ўзбек тилидаги аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғловчи *ки(м)* боғловчиси бош гапнинг кесимига қўшилиб, унинг кетидан аниқловчи эргаш гап ўрин олса, Навоий тилида боғловчи *ки(м)* бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келаётган бўлагига қўшилиб, аниқловчи эргаш гап бош гапнинг аниқлаб келаётган бўлаги ёнига жойлашади. Масалан:

йати:м-ки, пичақ урмақ аниқ иши болғай, өзи тэлбаит, пичақ аниқ тиши болғай (МК, 4).

Бу эргашган қўшма гапда аниқловчи эргаш гап *пичақ урмақ аниқ иши болғай* бош гапнинг эгаси *йати:м* ни аниқлаб келган ва бош гапни ёриб кириб, ўзи аниқлаб келаётган бўлак ёнидан ўрин олган.

*ки(м)*лик аниқловчи эргаш гап бош гапдаги тўлдирувчини ҳам аниқлаб келади:

ул бу докэни йүрүтүп тадби:р-била ва бу маъракани тутуп тазви:р била-ким, шайэти:нға маҳалл-и ҳайрат-дур ва дэв-и лаъи:нға мужиб-и ибрат-у нафрат-дур (МК, 60—62).

Бу гапда қўшма эргаш гап *шайэтинға маҳалл-ҳайрат-дур ва дэв-и лаъи:нға мужиб-и ибрат-у нафрат-дур* бош гапдаги тўлдирувчи «тазви:р»ни аниқлаб келган.

ки(м) ли аниқловчи эргаш гап бош гапдаги ҳолни ҳам аниқлаб келиши мумкин: *ул дам-ким, иши ҳирз-у дуэдин өтти, маъшуқ нэмаси ҳирз-у дуэ йэрин тутти* (МК, 97).

Бунда аниқловчи эргаш гап *иши ҳирз-у дуэдин өтти* бош гапдаги ҳол -дам ни аниқлаб келган.

ки(м) ли аниқловчи эргаш гап бош гапнинг от билан ифодаланган кесимини аниқлаб келиши мумкин. Бу ҳолда бош гапнинг кесимига аввал боғлама *дур* қўшилиб, сўнгра *дурга ки(м)* боғловчиси қўшилади: *үсрүк-ки, элга буйурғай, ҳушйэрлиғ, уйқучи-дэк-дур-ким, кишига өргаткай бэдэрлиғ* (МК, 39).

Баъзан бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келаётган бўлагига аниқлик кўмакчиси *и:* орттирилади. Бу кўмакчи аниқлик ва кучайтирув маъноларини бера-

ди: қанъбат чашма-йи:-дур-ким, суйи алмақ-била қуру-мас (МК, 74).

Аниқлик кўмакчисининг ўзи ҳам аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлаб келиши мумкин: *шайх-и рий-зый раънэлик жилванамэйи мис-и:дур, алтун-била ро-каш, таши хушнамэй-у ичи нохаш* (МК, 59).

Гоҳо аниқловчи эргаш гапни бош гап билан боғлай-диган *ки(м)* боғловчиси тушиб ҳам қолиши мумкин:

вафэ шамъ-и:-дур-ким, даҳр тийра хэқдэнин йарут-майду ва замэн бэвафэлари-била улфат тутмай-дур ва нарғис-и:-дур-ки, даврэн чаманиға көз салмай-дур, ва көңүллари фунчасида ҳикд-у ҳасаддин өзга қалмай-дур, маҳбуб-и:-дур пэқхилқат, жуз пэқ көңүлга унс-у улфати йоқ, матлуб-и:-дур пэкизатийнат, жуз пэкиза фитратқа майл-у рағбати йоқ, дурр-и:-дур сами:н инсэнийат тэжи-ға эвар (МК, 113—114).

Бу гапдаги бош гапнинг уюшиб келган кесимларини аниқлаб келаётган аниқловчи эргаш гапларнинг бирин-чиси бош гапга *ким* билан, иккинчиси *ки* билан боғлан-ган бўлиб, қолган учта эргаш гапда келиши лозим бўл-ган боғловчи *ки(м)* тушириб қолдирилган.

Навой тилида *ки(м)* боғловчиси ёрдами билан ясал-ган пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек тилида истеъмолдан чиққан конструкция-лари учрайди. Бунда биринчи ўринда пайт эргаш гап бош эргаш гапдан сўнг келиб, боғловчи *ки(м)* эргаш гапнинг эгасига қўшилади:

қэсид-ким ул нэmani Мажнунға йэткүрүп бэрди, руҳдин танида рамақ йоқ эрди (МК, 97).

Бундай қўшма гаплардаги эргаш гапнинг эгаси бўл-маган тақдирда боғловчи *ки(м)* эргаш гапнинг бошқа бўлақларига ҳам қўшилиши мумкин: *нэча мундақниң-ким қанин төкти ва қўлтуғин йарип қанатин сөкти. фитрэкига бағлап үйига йанди, өзи-йу қуши қилғанлар-ға қуванди* (МК, 52).

ки боғловчиси вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан бошланган сўзга қўшилиб келиши ҳам мумкин:

*қайғулуқ олтурмиш эди Бэйази:д,
сорди ғами кайфийатин бир-мури:д
кэй фалак авжсида хирэмиң сэниң
арш фазэси-уза гэмниң сэниң* (х, 16 б).

Бу ерда *ки* ва *эй* қўшилиб, кэй тарзида берилган.

чу(н) боғловчиси. Бу боғловчи Навой тилида асосан пайт эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилади: бун-

дай қўшма гапларда биринчи ўринда боғловчи *чун* келиб, боғловчидан сўнг пайт эргаш гап ва эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

чун дэвэна-йи нэмурэд бу мурэдни көрди, наззэрайи таважжуҳи андақ бэхудлуққа улашти-ким, гулханоти башдин айағиға туташти (МҚ, 87).

Бу кетма-кет эргашган қўшма гапда *чун* боғловчиси билан боғланган эргаш гап ўз эргаштирувчисидан илгари келган.

Ўбундай пайт эргаш гапларда *чун...* нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги *...гач* га тўғри келади, яъни юқоридаги мисолда келтирилган пайт эргаш гапни *дэвэна-йи нэмурэд — бу муродни кўргач* деб тушуниш керак бўлади.

Лекин назмда бу тартиб бузилиши мумкин:

*сөзга бу навъ чун қарэр олди —
маслаҳат бир-сари фирэр олди* (сс, 184).

Бу байтда боғловчи *чун* эргаш гапнинг бошида эмас, ўртасида келган.

чун боғловчисига *ки(м)* қўшилиб, *чунки(м)* тарзида ҳам ишлатилади:

*чунки ул кэча шэҳ-и шэҳнишэн
ғэйибидин бу навъ тапти нишэн,
тэ саҳар бэқарэр-у бэдил эди,
айлаким сайд-и ни:мбисмил эди* (х, 186).

Бу боғловчининг *чу* шакли фақат назмда қисқа бўлган керак бўлганда ишлатилади:

*ҳақ салэмин чу тапти маҳбуби —
болди эшиқ висэли матлуби* (сс, 15).

чун боғловчиси ҳам ва бу боғловчи билан ясаладиган пайт эргаш гапли қўшма гапнинг конструкцияси ҳам форс тилидан иқтибос қилингандир. Қиёслансин:

*Чун роз шуд, гуфтамаш ин чи ҳэлатаст?
Тонг отгач, унга бу на ҳолдир, дедим.*

(Саъдийнинг «Гулистон»идан).

чун боғловчиси андақ-ким, ҳамул навъ-ким боғловчиларига синоним сифатида ишлатилиб, ўхшатиш эргаш гапни ҳам бош гапга боғлаб келиши мумкин:

турфа бу-ким, чун ҳақниң ҳар-навъ элга инэйат-и пинҳэни бар, булар арасида-ҳам йашурун эранларниң имкэни бар (МҚ, 19).

Ҳозирги ўзбек тилида бу боғловчи *чунки* шаклида сақланиб, сабаб маъносини ифодалайдиган бўлиб қол-

ган. Бунинг сабаб маъноси шу ўхшатиш маъносидан келиб чиққан.

ҳар-қачан(ки/м) боғловчиси. Навоий тилида *ҳар-қачан(ки/м)* боғловчи вазифасида келиб, пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаб келади:

*ҳар-қачан хэма илгига алибан,
назмидин элам-ичра от салибан (х, 103 а).*

ҳамэнанки(м) боғловчиси. Бу ҳам пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди:

ҳамэнанки Осаф барди, инсэфни алип барди ва инсэф гавҳарин бу нэинсэфлар арасидин чиқарди (МК, 14).

Бу ердаги *ҳамэнанки Осаф барди* пайт эргаш гапни «Осаф кетаётганда» деб тушуниш керак.

нэ(в)чунки(м) боғловчиси. Навоий тилида сабаб гапли қўшма гапларда ҳозирги замон ўзбек тилида: ишлатилмайдиган *нэ(в)чунким* боғловчисидан фойдаланилганини кўрамиз. Бундай сабаб эргаш гапли қўшма гапларда биринчи ўринда бош гап келиб, бош гапдан сўнг боғловчи *нэ(в)чун-ким* билан бошланган сабаб эргаш гап келади:

бу мақэм-дур сэликниң аъзам мақэмэти-йу арфаъ даражэти, нэчун-ким сэлик бидэйатта масканат-у ҳақэрат мақэмидадур (МК, 86).

тэ боғловчиси. Навоий тилида қўшма гапларда *тэ* сўзи боғловчи бўлиб келиб, бош гапга мақсад эргаш гапни боғлаб келадиким, бу ҳолни ҳозирги замон ўзбек тилида учратмаймиз. *тэ* боғловчиси билан боғланган мақсад эргаш гапли қўшма гапларда эргаштирувчи гап боғловчи (*тэ*) билан бошланган мақсад эргаш гапдан олдин келади:

...тилагай-ким, аңа жэн фидэ эткай, тэ шафқати ҳуқуқин адэ эткай (МК, 53).

Бундай гаплардаги *тэ...* нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги *...учун* га тўғри келади.

тэ га *ки(м)* қўшилиб келиши ҳам мумкин:

*тэки қуйаш жирми болуп нурпэш,
маҳфил-и айшиңда бу йаңлиғ маъэш (х, 19 а).*

бэ вужуд-и ул-ким. Навоий тилида тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапда ишлатилмайдиган бу боғловчи — ибора ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайди. Бундай қўшма гапда *бэ вужуд-и ул-ким* билан бошланган тўсиқсиз эргаш гап биринчи ўринда, эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

Бэ вужуд-и ул-ким он сөзидин иттифэқ-э (тасоди-фан) бири ҳам рэст кэлмас, мунуң қабэхатин йэ билмас, йэ билип көзига илмас (МҚ, 41).

Бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплардаги боғловчи *бэвужуд-и ул-ким...* нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги *...са ҳам, ...га қарамасдан* ва рус тилидаги *несмотря на...* га тўғри келади.

андақ-ки(м), айла-ки(м) ва ҳамул навъ-ки(м) боғловчилари.

Ўхшатиш эргаш гап бош гапга *андақ-ки(м), айла-ки(м) ва ҳамул навъ-ки(м)*, типдаги боғловчилар билан боғланганда, боғловчи билан бошланган эргаш гап бош гап (ёки эргаштирувчи эргаш гап)дан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин: *андақ-ки халэйиқта тафэвут бар, буларниң ҳам тафэвутлари бар (МҚ, 58).*

Бу гапда ўхшатиш эргаш гап *халэйиқта тафэвут бар* боғловчи *андақ-ки* билан бошланиб, бош гапнинг олдида келган:

бу нидэ йаманларни фисқ кунжидин масжид-сари башқарур, андақ-ки фусунгар йиланни тарэна-била түшүктин чиқарур (МҚ, 34);

*тэ саҳар бэқарэр-у бэдил эди
айла-ким сайд-и ни:мбисмил эди (сс, 186);*

*бари бэнавэлар навэсэзи ул
ҳамул навъ-ким шэх Абдулғэзий ул.*

Бу мисоллардаги *андақ-ки, айла-ки* ва *ҳамул навъ-ким* боғловчилари билан боғланган ўхшатиш эргаш гаплар бош гапдан кейин келган.

агар. Бу шарт боғловчиси *гар* ва *ар* шаклларига ҳам эга:

*гар мэңа буйла саъб суврат-тур,
чунки тақди:р эрүр, зарурат-тур (сс, 84);*

*мэн балиййатта жэндин ар тойғум
тирик олсам ватанға йүз қойғум (сс, 84).*

агар боғловчиси ва боғловчиси билан қўшилган ҳолда *вар* шаклида ҳам ишлатилади:

*вар эбэ-ву аждэдима қилди ҳақ
бу мүлк аҳлиға ҳукмрэнлиқ насақ,
алар-дағи зэбэ-йи тахт эрдилар
тавэнэ-ву фэрүзбахт эрдилар (х, 251 а).*

агар шарт ва тўсиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб келади. Қуйидаги байтларнинг биринчисида бу

Боғловчи шарт эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган бўлса, иккинчи байтда тўсиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган:

*аңласаң атланғуча ҳэлэтини,
гар эр эсаң, тутма аниң этини (х, 24 а).*

*халқ ишига гар бу намудэр-эрүр,
бир киши тапмақ иши душвэр-эрүр (х, 27 а).*

Навоий тилида агар айирув боғловчиси вазифасида ҳам келиши мумкин. Қуйидаги байтларда ё, хоҳ... хоҳ сингари айирув маъносида ишлатилган:

*ул киши разл олсун агар бахтийэр
ким муңа йоқ шафқатида ихтийэр (х, 26 б);*

*йана бу-ким, ранж йэтар гар таъаб,
асра йаман йахшиға шарт-и адаб (х, 24 б).*

Бу байтларнинг биринчисидаги *разл олсун агар бахтийэр* ибораси хоҳ разил, хоҳ бахтиёр бўлсин, деган маънода бўлиб, иккинчи байтдаги ранж йэтар гар таъаб ибораси «ранж ё таъаб (чарчаш) етса» деган маънодадир.

агар нинг айирув маъносида ишлатилишини қуйидаги байтда яна ҳам равшанроқ кўриш мумкин:

*хусн-и ҳақи:қийни гар отруда көр,
хэҳ ани көзгүда, гар суда көр (х, 30 а).*

(а)гар боғловчиси одатда эргаш гап бошида келади, ammo назмда эргаш гап бошидагина келмасдан, эргаш гап ўртасида ҳам келиши мумкин:

*йахшилиқ бирла болса гар шэйиъ,
болмағай ранж-у миҳнатим зэйиъ (сс, 206).*

агар баъзан тушиб қолнши ҳам мумкин:

*башни фидэ айла ата қашиға,
жисмни қил садқа ана башига,
икки жаҳэниңға тилар-сэн фазэ,
ҳэсил эт ушбу икисидин ризэ (х, 24 а).*

Бу ерда иккинчи байтнинг биринчи мисраси боғловчисн тушиб қолган шарт эргаш гапдир.

агар боғловчисининг Навоий тилидаги яна муҳим бир хусусияти шундан иборатки, бу боғловчи бор бўлган шарт эргаш гапнинг кесими ҳозирги ўзбек тилидагидек доим шарт майлида кела бермайди. Шарт майли билан бирга аниқлик ҳам берила беради:

*бир хати гар эгри тушар бир нуқат,
нусхада ҳар-сафҳада-дур эгри хат (х, 30 б).*

Бу ҳол *агар* нинг Навоий тилида ҳақиқатан боғловчи бўлганлигига далилдир. Чунки эргаш гап билан бош гап ўртасидаги шарт маъносини ифодаловчи синтактик алоқа *-са* ва унинг бошқа формаларисиз *агар* нинг ёлғиз ўзи билан ҳам ифодаланади. Ҳозирги ўзбек тилида эса синтактик алоқа *агар* билан эмас, кесимнинг майъл формаси билан ифодаланади. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилидаги *агар* билан берилган шарт эргаш гаплардан *агар* тушириб қолдирилса, синтактик конструкция ўзгармайди. Бу ҳол *агар*ни ҳозирги ўзбек тилида боғловчи эмас, шарт-кучайтирув юкламаси деб ҳисоблашга асос бўла олади.

(а) *гарчи* боғловчиси. Бу тўсиқсизлик боғловчи *арчи* шаклида ҳам учрайди:

*туъмаға ҳудҳудни-ки муҳтэж эрүр,
пайк бил арчи башида тэж эрүр (х, 25 а).*

(а) *гарчи* га *ки(м)* қўшилиб келиши ҳам мумкин:

*гарчики бар анда зарэфат басэ,
дурлари тишларга-дур эфат басэ (х, 25 б).*

Бу боғловчи ҳозирги ўзбек тилидагидек эргаш гап кесимининг ...*са* ҳам (*са-да*) формасида келишини талаб қилмайди:

*барқ-ки, эрилиқ олуп-тур хуйи,
гарчи йарур, лэк барур йэр қуйи (х, 31 а).*

*худ йүзи гарчи мусайқал-дурур,
гирд-и узэр анда мутаввал-дурур (х, 31 а).*

*гарчи фалактин тапибан ҳар-камэл,
лэк фалэкат-ҳам аңа баркамэл (х, 32 б).*

Демак, бу боғловчи ҳам *агар* сингари Навоий тили учун боғловчи, ҳозирги замон ўзбек тили учун юклама экан.

нэгаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи сабаб боғловчиси бўлиб, ҳозирги чунки¹⁰⁸ боғловчиси ўрнида ишлатилади:

*бўйла сөз фанида чиқарған исм
қилди услубини аниң икки қисм.*

¹⁰⁸ Чунки Навоий тилида пайт маъносини билдириб, бош гапга пайт эргаш гапларни боғлаб келади.

*ҳар-киши қилмақ истаса маълум,
бири мансур¹⁰⁹ эрур, бири манзум¹¹⁰.
наср-у назми аңа-ки мадрак-тур,
назминиң пәйаси бийикрак-тур.
нэгаким йахши сөз-ки эҳир эрур,
лафз тигъдэидин жавэҳир эрур.*

андаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи ўрин-пайт муносабатини ифодаловчи эргаштирувчи боғловчи бўлиб, бош гапга пайт эргаш гапни боғлаб келади:

*андаки ғэзий шаҳ-и фархунда бахт
тэж алайин дэп талашур эрди тахт
йүз ики йүз-ча киши-бирла қазақ
ки йэри Хэразм эди гэхэ Адақ (х, 19 б).*

Кўмакчилар

үз(р)а кўмакчиси. Бу ёрдамчи сўз макон кўмакчиси бўлиб, ўза ва ўзра вариантларига эга:

*адл эшигин элга кушэд айлади
тахт-ўза олтурди-йу дэд айлади (х, 19 б);*

*маъракада Зэл-била Рустам-э
бошлари-ўзра үгүлүп элам-э (х, 19 б).*

Бу кўмакчи келтирилган мисолларимизда *устига* деган маънода ишлатилган. Бу маъно *үз(р)а* кўмакчисининг бирламчи маъноси бўлиб, бу маъно жўналиш келишиги билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бу сўз тарихан *үз* (юз яъни юза, уст) сўзи ва жўналиш қўшимчаси *-ра* дан иборат. Шунинг учун ҳам унинг мазкур маъносини бирламчи деймиз. Бундан ташқари *үз(р)а* кўмакчиси ўрин-пайт келишигининг синоними сифатида қўлланиб, ўрин билдириши ҳам мумкин:

*шахслари ээвийа-йи хэк-ўза
сайрлари гулшан-и афлэк-ўза (х, 21 а);*

*башиң-ўза жуд-у сахэ афсари
афсариң үстида карам гавҳари (х, 21 б).*

би(р)ла кўмакчиси. Бу восита кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилидан *билан* дан маъно ва қўлланиш жиҳатидан фарқ қилмайди, фақат шакл жиҳатидан фарқ қилади.

¹⁰⁹ Мансур — сочма.

¹¹⁰ Манзум — тизма.

Бу кўмакчининг Навоий тилидаги насрда қўлланадиган ва асосий шакли биладир:

эмиш таби:б-ким, эрүр шэгирд-и жаллэд, ул ти:ф-била, бу захр-била қилғучи бэдэд (МҚ, 26).

Назмда эса *била* дан ташқари *ила* ва *бирла* шаклларида ҳам кўп ишлатилади:

*...чу давлат қуши буйан йэткай,
бу су-ву дэна-бирла сайд эткай* (сс, 14);

*нэча бу бэхудлуғ-ила йил-у эй
вэй агар кэлмасаң өзүңга вэй* (х, 19 б);

*түзди бузуғларни имэрат-била
зулми дафъ этти адэлат-била* (х, 19 б).

ча кўмакчиси. Бу чегара кўмакчиси маъно, ишлатилиш ва шакл жиҳатидан ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек қўлланади. Шундай бўлса ҳам, бу кўмакчини бу ерда эслаб ўтамиз. Бунга сабаб *ча* кўмакчисининг айрим тилчилар томонидан аффикс деб қаралишидир. А. М. Шчербак ҳам буни жўналиш аффикси билан қўшган ва ёлғиз ҳолда олиб чегара келишиги (предельный падеж)¹¹¹ аффикси деб атайди. Бизнингча, *ча* энклитика бўлганлиги учун Навоий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам аффикс эмас, ёрдамчи сўздир, *ча* га Навоийдан бир мисол келтириш билан кифояланамиз:

*умрниң бүгүн таңлалиғи мафҳум эмас, балки-бугун
а х ш а м г а ч а нэ болури маълум эмас* (МҚ, 129):

дэгин кўмакчиси. Бу ҳам чегара кўмакчиси бўлиб, *ча* нинг синоними сифатида ишлатилади:

*рэст йарим түнга-дэгин ҳэл бу
ҳам-сэңа, ҳам-хайлиңа аҳвэл бу* (х, 19 а);

*қасри йэтти гунбад-и гардэн кэлип,
йэтти атасиға дэгин хэн кэлип* (х, 10 а).

(ба)жуз кўмакчиси. Бу тожикча истисно олд кўмакчиси бўлиб, Навоий тилида ҳам *-дан* ўзга маъносида қўлланиб туради:

*жами:ъ мазэхиб-у милал аҳли қашида сэбит-турким,
йахшилиқ жазэси йоқ-тур бажуз йахшилиқ* (МҚ, 107);

*мүлк-и Сулаймэн-үза ишратнамэй
бэшиңа салмай көлага жуз ҳумэй* (х, 18 а).

¹¹¹ Шчербак А. М. Грамматика, с. 109.

Биринчи мисолда *бажуз йахшилиқ* «яхшилиқдан ўзга» ва иккинчи мисолдаги *жуз ҳумэй* «ҳумо қушидан ўзгаси» деган маънодадир.

Қуйидаги байтнинг биринчи мисранда *өзга* ва иккинчи мисранда *жуз* ишлатилган:

*арбададин өзга эшитмай қулақ
кэми-үчүн тутмай илиг жуз айақ (х, 19 а).*

ғайр-и кўмакчиси. Бу ҳам истисно кўмакчиси бўлиб, келиб чиқиш нуқтаи назаридан арабчадир. Навоий тилида бу олд кўмакчи (*ба*)жуз нинг синоними сифатида ишлатилади:

*лутф-у вафэ йолида болғанға гард
йоқ эди эркин-му аваз ғайр-и дард (х, 27 а).*

магар кўмакчиси. Бу ҳам истисно кўмакчиси бўлиб, *-дан ўзга* маъносида олд кўмакчи бўлиб келади:

*бу йүгүрмакта болмайин пайрав
аңа ҳар-раҳрав-э магар Хусрав (х, 103 а).*

Бу ерда гап Низомий билан Хусрав Деҳлавий ҳақида боради. Навоий олдинги байтларда Низомийни «сўз йўлини» жуда чаққонлик билан *босди* деб келиб, бу байтда унинг бу югуришида унга Хусравдан бошқа бирорта йўловчи ҳам эргаша олмади, дейди.

магар тожикча бўлиб, луғавий маъноси *йўқса* дир. (*ма* — инкор юкламаси, *гар* — шарт боғловчиси) *магар* нинг *-дан ўзга* маъносида ишлатилиши ўзбек тилига тожик тилидан ўтган. Тожик ва форс тилларида эса *магар* нинг бу маънода қўлланиши арабчадаги луғавий жиҳатдан *магар* (яъни, йўқса)га тўғри келадиган, лекин *-дан бошқа* маъносида ишлатиладиган *иллэ (>инса + лэ — йўқ)*ни калькалаш натижасида вужудга келгандир.

магар таажжубомиз сўроқ юкламаси сифатида ҳам ишлатилиши мумкин:

*турфа бу-ким чу болди бэдапараст
қилди ақшамға-тэгрү өзни маст
уйқу кэмин алурға мастэна
шоҳларға буйурди афсэна
бу ажаб-ким, алар дағи дэдилар
қиссахэн қизлари-магар эдилар (сс, 32).*

магар йэ (<йўқса) маъносида боғловчи сифатида ҳам ишлатилиши мумкин.

магарга ки(м) қўшилиши ҳам мумкин:

*...хат-дур, бу раъй-ким қилдиң,
хирадиңдин магар-ки айрилдиң, (сс, 183).*

дэк кўмакчиси. дэк Навоий тили учунгина эмас, ҳозирги замон ўзбек тили учун ҳам аффикс эмас, кўмакчидир. Ўзбек тилида аффиксда э унлиси бўлмайди. Навоий тилида эса, ишимизнинг фонетика бўлимида айтиб ўтганимиздек, кўмакчилар сингармонизм қонунларига бўйсунмайди. Навоий тилида долдан сўнг доим ё ҳарфи ҳам ёзилади, демак, долдан кейинги унли а эмас, э дир. дэк таркибида э бўлгани ва унинг сингармонистик вариантлари бўлмагани учун у ўхшатиш аффикси эмас, ўхшатиш кўмакчисидир:

зарра-дэк (сс, 8); киши-дэк (сс, 181); маси:ҳлари-дэк (сс, 186); сэн-дэк (сс, 9); аниң-дэк (сс, 18).

Навоий тилида дэк жуда кам бўлса-да тэк шаклида ҳам учрайди:

*қара тилни дэмактин бир замэн чэк,
дэсаң-ким бармағай башиң қалам-тэк (х, 162 а).*

киби кўмакчиси. Ҳозирги ўхшатиш кўмакчиси каби Навоий тилида киби (А. М. Шчербак: кэби) шаклига эга:

*сипэх-киби (сс, 17); шэх-киби; өлган-киби (сс, 182);
куйаш-киби.*

йаңлиғ кўмакчиси. Бу ҳам ўхшатиш кўмакчиси бўлиб, дэк, кибиларнинг синоними сифатида ишлатилади: *оқйаңлиғ өтти (сс, 15); дэр эмиш өзга йаңлиғ сөз (сс, 182).*

нэчүк-ким кўмакчиси. Навоий тилида бу ҳам ўхшатиш кўмакчиларининг синоними сифатида ишлатилади:

*субҳ-дур эй сөқий этип мэхр фөш
тут мэңа бир жэм нэчүк-ким куйөш (х, 11 б).*

Бу байтдаги нэчүк-ким қуйаш «қуёш каби» деган маънодадир.

тахт-и кўмакчиси. Навоий тилида ост деган маънога эга бўлган арабча тахта кўмакчисининг тахт-и (тожикча изофа «и»си билан) шаклида ишлатилганини кўрдик:

*Хусрав-э эрди шэхлардин тэк
тахт-и¹¹² ҳукмида кишвар-и эфэк (х, 133 б).*

¹¹² «Сабъа-йи сайёра»нинг критик текстида ҳе нинг устига аслида йўқ нуқта қўйилиб, бу сўз тахтга айлантирилган (126-бет).

Юкламалар

му юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги *ми* юкламаси Навоий тилида *му* шаклига эга:

мундин артуқ йана болур-му сөз? (сс, 19)

Назмда *му* нинг ўрни ўзгариши мумкин. Масалан, қўйдаги байтда *му* юкламаси *йоқ* сўзига тегишли бўлишига қарамасдан, өзүнда сўзига қўшилиб келган:

йэва дэй-сэн, өзүнда-му йоқ-сэн
йэки хэн-и ҳайэттин тоқ-сэн? (сс, 183).

эйэ юкламаси ҳам сўроқ юкламаси бўлиб, ҳозирги ўзбек тилидаги *а* маъносида қўлланади:

май-бирла йүзүң тим-тим аҳмар-му экин эйэ
йё шуғла — ара бир-бир ахгар-му экин эйэ
(Санглох, 16).

ла юкламаси. Бу юклама ҳозир шеваларда сақланган бўлса ҳам¹¹³, адабий тилда унинг ўрнида *ку*, *у(йу)* юкламалари ишлатилади. Навоий тилида бу юклама кўп ишлатилади:

қичқирибан дэм-ара ул мубталэ
нэча дэди тат мэни тутти-ла (х, 31 б).

Навоийнинг *ақлим алғач ул пари: мажнун-и шайдэ қилди-ла* деб бошланадиган ғазалида *ла* юкламаси радифда бошдан-оёқ ишлатилган.

худ юкламаси. Бу юклама *ҳатто* ҳам ва *ахир* маъноларида ишлатилади:

чайнаридин тишка-ҳам эзэр болуп
йутмағидин худ-боғуз афгэр болуп (х, 25 б);

ғэфил эса халқ бу аҳвэлдин
вэқиф эрур тэңри худ-ул ҳэлдин (х, 31 а).

оқ юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги *эқ* юкламаси Навоий тилида *оқ* шаклига эга:

чиққач-оқ тутмамақ кэрак эрэм
айламаклик кэрак су-үзра хирэм (сс, 166);

¹¹³ Қаралсин: Маматов А. -ла ва унинг Андижон шевасидаги хусусиятлари ҳақида. Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина. Вып. 4, Ташкент, 1958; Фармонов И. Уш шевасида -ла юкламаси. УТАМ, 1958 йил, 2-сон.

*сэн-сэн-у сэндин өзга худ нима йоқ,
гар көрүнсә, сэн олғуң ул нима-оқ* (сс, 7).

дағи юкламаси. Бу юклама Навоий тилида ҳам нинг синонимидир.

*Баҳрэм... хэжа-йи фарзэна-била гавҳар-и йағнани
тилатип алар кэлгүнча өзи дағи отру чиққани* (сс, 186);

*болди Мудбир — дағи йана йолдаш
бўйла йолдаш йолда болмаса кэш* (сс, 167).

Бу юклама шеваларда шу шаклда сақланиб, адабий тилда да шаклига келиб қолган.

ҳам юкламаси боғловчи вазифасида келганидек, дағи ҳам бириктирув боғловчиси вазифасида келиши мумкин, буни биз ишимизнинг боғловчилар бўлимида кўриб ўтдик.

э юкламаси. Бу ундов юкламаси бўлиб, эй маъносида ишлатилади:

*қэдир-э ул зағи:ф-и эсий-мэн
ки, башимдин айақ музэсий-мэн* (сс, 9);

*қилмай дағвэ хушадэлиқ
арз айла Навэйий-э гадэлиқ* (х, 53 б).

Боғлама

Боғлама исм, сифатдош ва равишдош билан ифода-ланган кесимни шакллантириб, унинг шахс-сонини кўрсатувчи ёрдамчи сўздир. Навоий тилидаги биринчи ва иккинчи шахс боғламалари шаклан олмошдан фарқ қилмайди. Чунки Навоий тилида бу боғламалар *мэн* (ҳозирги ўзбек тилида — ман), *сэн* (ҳозирги ўзбек тилида — сан), *биз* (ҳозирги ўзбек тилида — миз) ва *сиз* (ҳозирги ўзбек тилида — сиз) шаклларига эга. Лекин бу боғламаларни, тарихан олмош бўлишига ва шаклан олмошга ўхшаш бўлишига қарамай, олмош деб атай олмаймиз. Чунки *мэн*, *сэн*, *биз*, *сиз* олмошлари шу шаклга эга бўлган боғламалардан фақат бир жиҳатдан, яъни товуш таркиби нуқтаи назаридан фарқ қилмайди, аммо фонетик белгилари ҳамда лексик ва грамматик хусусиятларига кўра бутунлай фарқ қилади. Мазкур олмошлар лексема бўлса, мазкур боғламалар морфемадир, олмошлар жумлада алоҳида такт ҳосил қилса, боғламалар энклитика бўлиб, ўзлари мустақил такт ҳосил қилмайди, олмошлар гапда мустақил равишда гап бў-

лаги бўлиб келса, боғламаларнинг ўзи гап бўлаги бўлиб келмайди. Мана шу белгиларга кўра Навоий тилида *мэн, сэн, биз, сиз* олмошларидан ташқари *мэн, сэн, биз, сиз* боғламалари ҳам бор бўлиб, булар фонетик жиҳатдан энклитикалик хусусиятига эгадир:

*кэтур сэқий қадаҳ-ким нэставэн-мэн
малллат баҳрида эзурда жэн-мэн* (х, 192 б);

*мэн ул туфрағ-мэн ким чарх-и бэбэк
нати:жа бэрмас андин ғайр-и хэшэ* (х, 233 а);

*гар йирақ-сэн, йоқ-эрсэ ҳамраҳ-сэн
бари болған ишимдин эгаҳ-сэн* (сс, 184);

*агар сарфарэз, ар сарафканда-сиз,
бари тэңрига мэн-киби банда-сиз* (х, 251 а).

ХУЛОСА

Юқорида баён қилинган фикр ва далилларга асосланиб, Навоий асарлари тили ҳақида қуйидаги хулосани чиқариш мумкин:

1. Навоий ижоди XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабий тилининг ривожланиш тарихида жуда муҳим ўрин тутди. Ўзбек адабий тилининг ўзига хос фонетик ва грамматик хусусиятлари (унлилар конвергенцияси, ундошлар дивергенцияси, баъзи морфологик форма ва синтактик конструкциялар) мана шу даврдан ривожлана бошлайди.

2. Алишер Навоий ўзининг баракали ижоди билан ўзбек классик адабиётини юксак поғонага кўтарди, ўзбек адабий тилининг ривожи учун ҳам жуда салмоқли ҳисса қўшди. Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари XV аср ўзбек тилини ўзида акс эттирган бўлиб, ўзбек тили тарихини ўрганиш учун энг бой манба ҳисобланади.

3. Навоий тили, ҳозирги ўзбек шеваларини ҳам назарга олганда асос эътибори билан бугунги умумхалқ ўзбек тилидан кам фарқ қилади, чунки Навоий тилини ҳозирги адабий тилдан айириб турадиган кўпгина хусусиятлар ҳозирги ўзбек шеваларида сақланган.

4. Жузъий морфологик элементлар, грамматик форма ва конструкцияларнинг умумхалқ ўзбек тилида сақланмай, бошқа туркий тилларда сақланган ва бутунлай сақланмаганлари ҳам Навоий тилида бор.

5. Навоий тилида ҳозир ўзбек тилида ҳам бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд бўлмаган, форс-тожик ти-

лидан иқтибос қилинган морфологик элемент ва синтактик конструкциялар ҳам бор.

6. Навоий тилида *ə* ва *а* унлилари қаторда фонетик жиҳатдан фарқ қилса ҳам, фонологик жиҳатдан фарқ қилмайди.

7. Навоий тилида *ə* фонемаси ҳам мавжуд бўлиб, тожик ва араб сўзларида учрайди. Навоий даврида *ə* нинг туркий сўзларга ўтиш жараёни ҳам бошланган.

8. Навоий тилида асос эътибори билан сингармонизм қонунлари сақланган бўлса-да, лекин сингармонизмнинг бузилишига замин ҳозирлана бошлаган.

9. Туркий *к* (*қ*) ва *г* (*ғ*) фонемалари Навоий даврида дивергацияга учраган.

10. Навоий давридаги ўзбек адабий тилида қадимги турк тилида мавжуд бўлмаган ундош товушлар вужудга келган.

11. Баъзи товушлар Навоий тилида қадимги турк тилида учрамайдиган позицияларда ҳам учрайдиган ҳолатга келган.

12. Ўзбек тили фонетикасида содир бўлган бу процессларда қисман араб ва тожик сўзларининг ҳам роли бўлган. Араб сўзлари ҳам ўзбек тилига асосан тожик тили орқали ўтганлиги учун XV аср ўзбек адабий тилига бўлган бу таъсири тожик тилининг таъсири дейиш мумкин.